

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

Մ Ո Ւ Տ Ք

Վերջերս մեզ հնարավորություն ընծեովեց մուտք գործել նախկին Խորհրդային Միության արտաքին գործերի նախարարության և ԽՄԿԿ ԿԿ առընթեր մարքսիքզմ—լենինիզմի ինստիտուտի արխիվների այն ֆոնդերը, որոնք գտնվում էին յոթ կողպեքի տակ: Այդ ֆոնդերից են Խորհրդային Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողկոմ Գ. Չիչերինի արխիվը, ֆոնդ-Референтура по Турнии, Խորհրդա-թուրքական և Խորհրդա-հայկական 1920 թ. մոսկովյան բանակցությունների վերաբերող ֆոնդերը:

Նշված ֆոնդերում պահպանված են մեծ քանակությամբ փաստաթղթեր, որոնք հաստատում են, որ Անկարայի կառավարությունը իր հարձակումը Հայաստանի դեմ քողարկում էր «հայ ժողովրդին դաշնակցականների լծից ազատագրելու» կեղծ լոզունգով, որին թակարդվեցին Հայաստանի հեղկոմի ղեկավարները՝ իրենց ազիտացիայով կազմալուծելով հանրապետության բանակը ու դրանով իսկ դյուրացնելով թուրքական զորքերի առաջխաղացումը:

Նույն ֆոնդերում վերհանեցինք 1920 թ. ամռանը Խորհրդա-թուրքական և Խորհրդա-հայկական, հատկապես Խորհրդա-թուրքական 1921 թ. փետրվար-մարտ ամիսների կայացած մոսկովյան երկրորդ բանակցությունների վերաբերող փաստաթղթերը:

Մենագրությունում օգտագործել ենք փաստեր թուրք հեղինակների աշխատություններից, որոնցում արծածվել են մեր կողմից բարձրացված հարցերը:

Սարգսյան Ե. Ղ.

Դավադիր գործարք. Հայաստան—Ռուսաստան—Թուրքիա.— Եր.: Հայաստան, 1994 204 էջ:

Ա 259

Մենագրությունում նորահայտ արխիվային փաստաթղթերի, օտար աղբյուրների և, հատկապես, թուրքերեն լույս տեսած գրականության հիման վրա վեր է հանվում պանթուրքիզմի ու պանիսլամիզմի գաղափարախոսության ազդեցիվ բնույթը:

Զգալի տեղ է հատկացված 1918-1920 թթ. Անգրկովկաս կառավարած թուրքական արշավանքներին, վեր է հանվում քեմալական թուրքիայի հայաչինջ քաղաքականությունը Արևելյան Հայաստանում: Յույց է տրվում Խորհրդային Ռուսաստանի հակահայկական, թուրքանպաստ քաղաքականությունը 1920-1921 թթ., որը դրսևորվեց 1921 թ. մարտի 16-ին Մոսկովյում կնքված Խորհրդա-թուրքական պայմանագրում:

ISBN 5-540-01565-7
0503020913

Ս ————— 94
701 (01)-94

Ժամանակակից թուրք պատմաբանների և պետական ու
նազմական գործիչների հրատարակած աշխատություննե-
րում, քաղաքական հուշերում առանձնապես մեծ տեղ է հատ-
կացված 1920—21 թթ. իրադարձություններին ու Անդրկով-
կասի նկատմամբ քեմալականների վարած արտաքին քա-
ղաքականության, 1920 թ. հուլիս-օգոստոսին Մոսկվայում
տեղի ունեցած բանակցություններին, 1920 թ. հայ—թուրքա-
կան պատերազմին և Ալեքսանդրապոլի դաշնագրին, 1921 թ.
կնքված Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերին և այլ հարցի-
րին, որոնք լուսաբանվում են վերին աստիճանի միտումնա-
վոր, աղավաղված ձևով: Հակահայկական ոգով գրված իրենց
գործերում թուրք հեղինակները ջանք չեն խնայում արդարաց-
նելու քեմալական Թուրքիայի դեպի Անդրկովկաս կա-
տարած արշավանքն, այն ներկայացնելով նույնիսկ որպես
«ներդրում» Անդրկովկասում խորհրդային կարգեր հաստա-
տելու գործում, որպես թուրքական ազգային ազատագրա-
կան շարժման բաղկացուցիչ մաս, իսկ այդ ազդեցիկի հե-
տևանքով Թուրքիային անցած տարածքները՝ որպես բուն
թուրքական հողեր:

Թուրք պատմաբանների աշխատությունների մյուս հիմ-
նական նպատակը հակահայկական պրոպագանդան է, որը
միչև վերջ ներթոմված է պանթուրքիզմի ռեակցիոն գաղա-
փարներով: Պանթուրքիզմը մեր օրերում էլի չի դադարում ծա-
ռայել որպես զենք Թուրքիայի կառավարող շրջանների ձեռ-
քում՝ արտաքին քաղաքականության ասպարեզում, նրանց
հետապնդած զավթողական պլաններն իրականացնելու
գործում:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԱԳՐԵՍԻԱՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍ

1918 թվականին

Նախաբայ դեպի Մեծ Թուրան

Ինչպիսի՞ն էր իրադրությունն Անդրկովկասում և կով-
կասյան ճակատում թուրքական ներխուժման նախօրյակին:

Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակից հետո
1917 թվականի նոյեմբերի 15/28/-ին ստեղծվեց Անդրկով-
կասյան կոմիսարարիատը՝ մենշևիկ Ծ. Գեգեշկորու գլխա-
վորությամբ: Այդ կառավարությունը ստեղծվեց Թիֆլիսում՝
Անգլիայի, Ֆրանսիայի ու ԱՄՆ-ի հյուպատոսների գործուն
մասնակցությամբ: ԱՄՆ-ի հյուպատոս Սմիթը հեռագրում էր
պետական քարտուղար Լանսինգին. «Ծա նոյեմբերի 24-ին
ներկա կլինեմ Անդրկովկասյան կառավարություն կազմա-
կերպելու հարցի շուրջ հրավիրվող խորհրդակցությանը: Այդ
կառավարությունը կմիանա Հարավային Ֆեդերացիային՝ և

1. Հարավ-Արևելյան Ֆեդերացիան կամ Հարավ-Արևելյան միությունը
ստեղծվել էր 1917 թվականի նոյեմբերին Դոնի, Կուբանի ու Թերքի հա-
կահեղափոխական կազմակերպության կողմից՝ խորհրդային իշխանության
դեմ պայքարելու նպատակով: Նրա կազմակերպման մեջ գործուն մասնակ-
ցություն ունեցավ վերջ հիշատակված Սմիթը, որը Դոնի, Կուբանի, Աս-
տրախանի և Ուրալի կազակական զորքերի լիազորների հետ կնքեց մի
համաձայնագիր, որով երաշխավորվում էր ԱՄՆ-ի աջակցությունը կազա-
կական պետության ստեղծման գործում:

կմերժի զինադադարը կամ սեպարատ հաշտութիւնը: Անհրաժեշտ է նրան ֆինանսական օգնութիւն ցույց տալ... Այդ հարցը մեզ համար շատ կարևոր է»¹:

1917 թվականի նոյեմբերին Անդրկովկասում ստեղծվեցին ազգային խորհուրդներ, որոնց ղեկավարութիւնն ամբողջովին անցավ բուրժուա-ազնվականական մտավորականութեան ու զինվորականների ձեռքը: Կոմիսարիատի երկամսյա տիրապետութեան հետևանքով երկրամասի տնտեսութիւնը կատարյալ քայքայման էր հասցվել: Դադարեցվեց հացի ներմուծումը Հյուսիսային Կովկասից, ընդհատվեց երկաթուղային կապը Բաքվի ու Թիֆլիսի միջև: Ամբողջ Անդրկովկասում գյուղացիական զանգվածները այլևս չհավատալով իրենց հող տալու կոմիսարիատի կեղծ խոստումներին, ապստամբում էին և առանձին տեղերում յուրովի լուծում հողային հարցը: Գյուղացիական խոշոր ապստամբութիւններ տեղի ունեցան Վրաստանում ու Հայաստանում:

1917 թվականի վերջին և 1918 թվականի սկզբին տեղի ունեցան ժողովրդական զանգվածների մի շարք ելույթներ կոմիսարիատի ու «ազգային խորհուրդների» դեմ: Բուլշևիկների նախաձեռնութեամբ գումարվում էին բանվորների, գյուղացիների ու զինվորների ցույցեր ու ժողովներ, որոնցում ընդունվում էին Անդրկովկասյան կոմիսարիատի քաղաքականութիւնը դատապարտող որոշումներ: Շատ տեղերում ժողովների մասնակիցները պահանջում էին իշխանութիւնը հանձնել խորհուրդներին:

1918 թվականի հունվարի 9-ին Հաղպատի բուլշևիկյան ժողովը ընդունեց որոշում, որտեղ ասված էր, որ նա ճանաչում է Ռուսաստանի ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի

իշխանութիւնը և բոլոր հնարավոր միջոցներով կնպաստի Հոկտեմբերյան հեղափոխութեան լուծույթները կենսագործելու գործին: Հիշյալ որոշման մեջ ընդգծվում էր, որ համաձայնողական կուսակցութիւններին բռնկել՝ հանձնիս Անդրկովկասյան կոմիսարիատի, ի վիճակի չէ հօգուտ շքավոր գյուղացիութեան ու բանվոր դասակարգի լուծելու գյուղացիական ու ազգային հարցերը¹:

Անդրկովկասի բանվորական ու գյուղացիական զանգվածները երես էին դարձնում համաձայնողական կուսակցութիւններից և անցնում բուլշևիկների կողմը: 1917 թվականի դեկտեմբերի 19-ին (1918 թ. հունվարի 1-ին) Թիֆլիսում կայացած բանվորական ու զինվորական ղեկուսատեսների խորհուրդների երկրամասային II համագումարին մասնակցող Անդրկովկասի ու Հյուսիսային Կովկասի արդյունաբերական կենտրոնների պատվիրակները, անվստահութիւն հայտնելով Անդրկովկասյան կոմիսարիատի հենարանը հանդիսացող մենշևիկներին, էսէռներին ու ազգայնական մյուս կուսակցութիւններին, լքեցին համագումարը և հրավիրեցին Արևելյան Անդրկովկասի ու Հյուսիսային Կովկասի խորհուրդների արտակարգ համագումարը: Այդ համագումարի բոլոր պատգամավորները միահամուռ դատապարտեցին ինչպես Անդրկովկասյան կոմիսարիատի, այնպես էլ Թիֆլիսի ու Քութայիսի նահանգների պաշտպանողական խորհուրդների քաղաքականութիւնը: Համագումարը ճանաչեց Ռուսաստանի ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի իշխանութիւնը: «Կովկասյան խոշորագույն պրոլետարական խորհուրդները, Բաքվի, Գրոզնու, Եկատերինոդարի, Նովոռոսիյսկի խորհուրդները և այլն, — գրում էր «Պրավդան» — ընթանում են բուլշևիկի դրոշի ներքո և շնորհիվ ճանաչում Անդրկովկասյան կոմիսարիատը»²:

Մինչդեռ Անդրկովկասում ակտիվ էին գործում խորհրդային Ռուսաստանից անջատվելու կենտրոնախույս ուժերը և դրա արգասիքը եղավ այն, որ 1917 թ. դեկտեմբերի 5-ին

1. «Papers relating to the foreign relations of the U. S. 1918, Russia», Washington, 1932, vol. 11, p. 592. Անդրիայի ու ԱՄՆ-ի ազգային պալատների մասին Անդրկովկասում տե՛ս Ե. Ա. Токаряевский, Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане Баку) 1957, Д. Е. Енукидзе. Крах империалистической интервенции в Закавказье. Тбилиси, 1954, Г. Галоян, Борьба за Советскую власть в Армении, Москва, 1957 г. Е. К. Саркисян, Англо-американская интервенция в в Закавказье в 1918—1920 гг и борьба народов Закавказья за свое освобождение. «Известия» АН Арм. ССР, № 3, 1953.

1. Տե՛ս «Кавказский рабочий», 21.I.1918, № 15.

2. «Правда», 5.XI. (231). 1918. № 17.

1181-ին ռուսական և թուրքական գործող բանակների միջև Երզնկայում կնքվեց զինադադար¹: Իրանով իսկ Անդրկովկասյան կոմիսարիատը շէր ճանաչում Խորհրդային Ռուսաստանի և կենտրոնական տերութիւնների միջև 1917 թվականի դեկտեմբերի 2-ին (15-ին) Բրեստ-Լիտովսկում կնքված զինադադարը, որի պայմանները տարածվում էին նաև Կովկասյան ռազմաճակտի վրա:

Թուրքական բանակի գերագույն հրամանատարութիւնը համաձայնեց կնքել Երզնկայի զինադադարը բացառապես Անդրկովկասի նկատմամբ իր զավթողական պլաններն իրականացնելու համար: Թուրք նվաճողներին անհամեմատ ավելի հեշտ էր իրենց նպատակներն իրականացնել Անդրկովկասը Խորհրդային Ռուսաստանից անջատված լինելու պայմաններում: Էնվեր փաշան, դիմելով Անդրկովկասյան կոմիսարիատին հաշտութիւն պայմանագիր կնքելու շուրջ բանակցութիւններ վարելու առաջարկով, հիմնվում էր կովկասյան հրամանատարութիւն կողմից առանձնացված հանձնաժողովի նախագահ գեներալ Վիշինսկու հայտարարութիւն վրա, որ վերջինս արել էր Երզնկայի զինադադարը կնքելու ժամանակ, այն է՝ կովկասյան բանակը բանակցութիւնների մէջ է մտնում «Կովկասյան անկախ կառավարութիւն» անունից:

Երզնկայի զինադադարի համաձայն, ռազմական գործողութիւնները դադարեցվում էին Կովկասյան ռազմաճակատի բոլոր հատվածներում. ստեղծվում էր դեմարկացիոն գիծ, որն անցնում էր կովկասյան բանակի առաջավոր գծի ու թուրքական զորքերի միջև: Այդ դեմարկացիոն գիծն օրինական էր համարվում մինչև վերջնական հաշտութիւն կնքելու: Ընդ որում վերապահութիւն էր արվում, որ դեմարկացիոն գծի խախտումը կողմերից որևէ մեկի կողմից կարող է հետևել միայն ռազմական գործողութիւնները սկսվելուց 14 օր առաջ արված նախազգուշացումից հետո միայն²:

Երզնկայի զինադադարի համաձայն, Արևմտյան Հայաստանը շարունակում էր մնալ կովկասյան բանակի կողմից օկուպացված գոտում:

Խորհրդային կառավարութիւնի դիրքորոշումը Արևմտահայաստանի նկատմամբ, որտեղից նա պատրաստվում էր դուրս բերել ցարական զորքերը՝ վերջնական հաշտութիւն կնքելուց հետո, երևում է ՌԽՖՍՀ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի կողմից 1917 թվականի դեկտեմբերի 29-ին (1918 թ. հունվարի 11-ին) ընդունված «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետից, ուր ասված էր, որ խորհրդային կառավարութիւնը «պաշտպանում է Ռուսաստանի կողմից օկուպացված «Թուրքահայաստանի» հայերի ազատ ինքնորոշման՝ ընդհուպ մինչև անկախ պետութիւն ստեղծելու իրավունքը»: Հիշյալ դեկրետն իրականացնելու նպատակով Ռուսաստանի ժողովուրդի խորհուրդը անհրաժեշտ էր համարում զորքերի դուրս բերումը «Թուրքահայաստանի» սահմաններից և դրա փոխարեն հայկական ժողովրդական միլիցիայի ստեղծումը՝ տեղի ազգաբնակչութիւն անձնական ու գույքային անվտանգութիւնն ապահովելու համար: Բացի դրանից, ժողովուրդի խորհուրդը պահանջում էր, որպեսզի հնարավորութիւն ստեղծվի գաղթական ու վտարանդի հայերին, ինչպես և պատերազմի տարիներին թուրքական իշխանութիւնների կողմից երկրի խորքերը թշված հայ ազգաբնակչութիւնը վերադառնալ «Թուրքահայաստան»: Վերջապես, այդ դեկրետը նախատեսում էր «Թուրքահայաստանում ժամանակավոր ժողովրդական կառավարութիւն ստեղծումը՝ դեմոկրատական հիմունքներով ընտրված հայ ժողովրդի պատգամավորների խորհրդի ձևով»:

Ռուսաստանի ժողովուրդի խորհուրդը կովկասյան գործերի արտակարգ կոմիսար Ստեփան Շահումյանին հանձնարարեց ամեն կերպ աջակցել գաղթական հայերի և պատերազմի տարիներին բռնի կերպով թշված հայերի վերադարձը «Թուրքահայաստան»:

Սակայն այդ դեկրետի իրականացմանը խանգարեց նույն Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարութիւն կողմից ցարական բանակի զորացրումը, դրանով իսկ «Թուրքահայաստանի մասին» ընդունված դեկրետի իրագործումը մնաց

2. *Զինադադարի մասին համաձայնագրի լրիվ տեքստը տես* Документы внешней политики СССР, т. I, М., 1957, д. № 30.

1. *Տե՛ս* Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919, էջ 19.

Քղթի վրա: Բանակի զորացրման հետևանքը եղավ այն, որ ռուսական զորամասերը սկսեցին թողնել իրենց գրաված դիրքերը, ինչը և հասցրեց Կովկասյան հակատի մերկացմանը*։ Այդ գործում մեղք ունեին նաև Անդրկովկասի կոմիսարիատը և ազգային խորհուրդները, որոնք ձգտում էին հրնարավորին շափ սեղմ ժամկետում ազատվել հեղափոխականորեն տրամադրված բանակից: Երեք տարվա պատերազմից հյուծված զինվորական զանգվածներին կոչ էին անում թողնել ամեն ինչ և վերադառնալ տուն՝ ազգային զորամասեր կազմելու համար: Ծուղակի մեջ ընկան շատ զինվորներ, որոնք տենչում էին վերադառնալ տուն և անցնել խաղաղ աշխատանքի: Սկսվեց զինվորների զանգվածային փախուստը ռազմաճակատներից, ինչը հանգեցրեց բանակի քայքայմանը: Զորքերի մեջ երկպառակություն առաջ եկավ, որը երբեմն բացահայտ թշնամական բնույթ էր ընդունում: Զինվորներն ինքնազուխ բաժանում էին իրար մեջ ռազմական գույքը: Այս ամենը ուղեկցվում էր ռուսական զինվորների մեկուսացմամբ: Անդրկովկասյան կոմիսարիատի կողմից անցկացվող բանակի «ազգայնացման» կուրսը կործանարար հետևանքներ ունեցավ:

Ճակատից սկսեցին հետ կանչել ուկրաինացիներին, լեհերին, հայերին, վրացիներին՝ ազգային գնդեր կազմավորելու համար: Բոլոր ռուս զինվորներին առաջարկվեց տուն վերադառնալ: Այն զինվորները, որոնք չէին ցանկանում ենթարկվել հրամանատարության և Անդրկովկասյան կոմիսարիատի հրամաններին, բռնի ուժով զինաթափվում էին:

Հայկական առանձին թերթեր, նշելով ճակատի մերկացման, աղետալի հետևանքները Անդրկովկասի համար, ստիպված էին խոստովանել, որ ստեղծված դրությունը պատասխա-

* Լենինի «Ցարիզմի պարտությունը պատերազմում» հայտնի լողունը դարձել էր բոլշևիկյան կուսակցության առաջնահերթ խնդիրը՝ ագիտացիայի միջոցով կազմավորել, բարոյալքել ռազմաճակատներում գործող զորամասերը, որպեսզի ռուսական բանակը պարտություն կրի, Ռուսաստանը պարտվի պատերազմում: Դա անհրաժեշտ էր բոլշևիկյան կուսակցությանը իշխանության տիրանալու համար: Եվ երբ դա նրան հաջողվեց, նա սկսեց ցարական բանակի զորացրումը բոլոր ճակատներում, նույն թվում և Անդրկովկասի ճակատում:

Կատվությունը ընկնում է Անդրկովկասյան կոմիսարիատի վրա: Այսպես, հայ լիբերալների օրգան «Մշակը» 1917 թվականի դեկտեմբերի 17-ի առաջնորդողում, որը վերնագրված էր «Գործել, և ոչ թե հուսահատվել», գրում էր. «Դժբախտաբար, Անդրկովկասում գոյություն չունի հեղինակավոր, դործուն, հռանդուն, երկրի հանդեպ իր պատասխանատվությունը գիտակցող իշխանություն: Կա միայն նրա ստվերը: Այդ իշխանությունը, որը միակողմանի քաղաքականություն է վարում, ընդունակ չէ հասկանալու մոմենտի կարիքները և զբաղվելու երկրի սոցիալական վերափոխման հարցերով: Ճակատի մերկացման մեջ ոչ փոքր շափով պատասխանատու է նաև Անդրկովկասյան կոմիսարիատը»:

Ճակատը լքող զորքերի փոխարեն Անդրկովկասյան կոմիսարիատը խոստանում էր ազգային զորամասեր դուրս բերել: Սակայն նրանց կազմակերպումը շափազանց դանդաղ էր ընթանում: Ահա թե ինչ էր ասվում այդ կապակցությամբ զինվորական դեպուտատների խորհրդի գործադիր կոմիտեի անգամի նամակում, որն ուղղված էր ազգությունների ժողովրդական կոմիսարիատին. «Սկսեցին ստեղծել ազգային զորամասեր, բանակ գնացողների թիվը քիչ էր, ուստի և ըսկըսվեց հարկադիր զորահավաքը: Ժամանակին շնորհյալացող մարդկանց ձեռքակալում էին և ուղարկում համապատասխան ազգային զորամասերը»:

Հրամանատարները հաճախ էին հաղորդում այն մասին, որ զինվորները հրաժարվում են մտնել ազգյին զորամասերի մեջ: Այսպես, 4-րդ կորպուսի հրամանատարը 1917 թվականի դեկտեմբերի 25-ին Կովկասյան ռազմաճակատի շտաբին հեռագրում էր հետևյալը. «Հայերը, բոլշևիկների ազդեցության տակ, հրաժարվում են գնալ հայկական ստորաբաժանումները: Հրամանատարական կազմն ի վիճակի չէ պայքարելու դրա դեմ և հեղինակությամբ չի օգտվում: Նկատելի է բացորոշ արհամարհական վերաբերմունք դեպի սպաները»:

Համադանի կայազորի զինվորները 1917 թվականի դեկ-

1. ИГАОР, ф. 1318, л. 40. л. 50.

2. ԽՄԳԿ Կենտկոմի կից ՄԼԻ հայկական մասնաճյուղի արխիվ, ֆ. 33. գ. 670, թ. 1:

տեմբերի 8-ին կայացած ցույցի ժամանակ միաձայն որոշեցին շմտնել նոր կազմակերպվող ազգային զորամասերի մեջ: «Մենք՝ վրացիներս, հայերս, օսերս և իմերեթցիներս՝ Համադանի կայազորի զինվորներս, — ասվում էր ընդունված որոշման մեջ, — երեք հարյուր հոգով հավաքվելով ցույցի և քննարկելով ազգային գնդեր ստեղծելու վերաբերյալ գենե-րալ Պրժևալսկու հեռագիրը, միաձայն որոշեցինք բողոքել ազգային գնդեր կազմավորելու և մարդկանց ըստ ազգութ-յունների բաժանելու դեմ: Մենք ցանկանում ենք միասին լինել ուսանողի հետ, ինչպես դա առաջներում էր, ուստի և շենք հնթարկվում գեներալ Պրժևալսկու հրամանին և շենք ճանաչում բուժուսական Անդրկովկասյան կոմիսարիատը, որը մեզ բաժանում է ազատ Ռուսաստանից: Մենք ճանաչում ենք միայն ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի և բանվորական, զինվորական ու գյուղացիական խորհուրդ-ների իշխանությունը...

Խնդրում ենք բոլոր վրացի, հայ, իմերեթցի, օս ընկերներին միանալ մեր կոշիկն»¹:

Մերկացնելով ճակատը և քայքայելով բանակը, Անդրկովկասյան կոմիսարիատը միաժամանակ ձգտում էր զինաթափել հեռացող զինվորներին, որպեսզի այդ ճանապարհով կարողանա զինել նորաստեղծ ազգային զորամասերը: Կովկասյա բանակի ռազմահեղափոխական կոմիտեն այն զորամասերին, որոնք մեկնում էին գերազանցապես Կուբանի ու Թերեքի մարզերը՝ Հյուսիսային Կովկասում հակահեղափոխական ուժերի դեմ պայքարելու համար, կոշ էր անում չհանձնել զենքը և ռազմամթերքը: Հեռանալով ռազմաճակատից, ռուսական զորքերը իրենց հետ տանում էին մարտական տեխնիկան, որի կարիքն այնքան զգում էր երիտասարդ խորհրդային Ռուսաստանը, որն անհավասար պայքար էր մղում սպիտակավարդիականների ու արտաքին ինտերվենցիայի դեմ: Կովկասյան բանակի հրամանատար գեներալ Օդիշելիձեն հեռագրում էր Պրժևալսկուն, որ բանակում «փսիխոզի նոր ձև է երևան եկել. բոլոր ոչ շարքային զորամասերն ու շոկատները միահամուռ զենք են պահանջում:

Ի՞նչ հիմնավորվում է այն բանով, որ Անդրկովկասյան կազմավորությունն անջատվել է Ռուսաստանից և քանի որ զենքը ռուսական է, ուստի այն պետք է փոխադրել Ռուսաստան»¹:

Բուլշևիկներն տրամադրված զինվորներին զենքը ձեռքին խորհրդային Ռուսաստան վերադառնալու հնարավորությունից զրկելու և այդ զենքով նոր կազմակերպված ազգային զորամասերը զինելու նպատակով, Անդրկովկասի կոմիսարիատը գաղտնի որոշում էր ընդունել՝ հանձնարարել Գյանջայի մուսուլմանական ազգային կոմիտեին զինաթափ անել թուրքական ռազմաճակատից վերադարձող ռուսական զինվորական էշելոնները: Համաձայն այդ որոշման և վրացական մենշևիկների պարագլուխ Նոյ ժորդանիայի գաղտնի ցուցումով Գյանջայի մուսուլմանական ազգային կոմիտեին, որն ամբողջովին բաղկացած էր բեդերից ու խաներից, բայաճայտորեն հավաքեց մոտ 10 հազար կրկնահանցագործների, զինեց նրանց և դուրս հանեց կուտակված ռուսական զինվորների էշելոնների դեմ՝ Շամխոր, Իսլլյար, Խաչմաս, Աղստաֆա կայարաններում:

Մուսավաթական հորդաներին (ղեկավարներն էին Ասլան բեգ Սաֆիբյուրդինսկին, ղոկտոր Խադատ բեգ Ռուստամբեգովը) օգնության հասավ Անդրկովկասի կոմիսարիատի կողմից ուղարկված զրահապատ գնացքը՝ Աբխազավայի գլխավորությամբ: 1918 թվականի հունվարի 9-ին նրանք անսպասելիորեն երկաթուղու ուղղությամբ հարձակվեցին ռուսական զորքերի էշելոնների վրա և գազանաբար գնդակահարեցին Շամխոր կայարանում վազոններում նստած հազարավոր զինվորների: Երկաթուղագիծը ծածկվել էր զինվորների դիակներով: էշելոնների ամբողջ զինամթերքը և զենքը մուսավաթական հորդաները խլեցին: Արյունալի ընդհարումները կրկնվեցին Թիֆլիս, Գյանջա տանող երկաթուղագծի այն կայարաններում, որտեղ կուտակվել էին ռուսական զինվորների էշելոնները և շարունակվեցին մինչև հունվարի 12-ը:

1. «Кавказский рабочий», 21. I. 1918, № 15.

1. ЦГАОР Грузии, ф. 9, д. 9, л. 283.

«Մեծագույն ոճրագործություն է կատարվել ուս բանակի դեմ»¹, — գրել է այդ օրերին Ստ. Շահումյանը:

Անդրկովկասի կոմիսարիատը և ազգայնական կուսակցությունները Շամխորի արյունալի դեպերով ամբողջովին մերկացրին իրենց: Ստ. Շահումյանը իր «Ճշմարտությունը Նիլզավետպոլի իրադարձությունների մասին» հոդվածում ուղղակի նշում է, որ «Նիլզավետպոլի դեպքերի մեղավորների թվում նախ և առաջ պետք է անվանվի... Նոյ Նիկոյանիչ Ժորդանիան: Երկրային կենտրոնի նախագահությունը նրա նախագահությամբ որոշեց զինաթափ անել մեկնող էջելոնները ու նրանց հաշվին զինել ազգային զնդերը: Նրա ստորագրությամբ է հեռագիր ուղարկվել Նիլզավետպոլի ու մուսուլմանական ազգային կոմիտեին Շամխորի մոտ կուսակցած էջելոնները զինաթափ անելու մասին: Նա՝ Նոյ Ժորդանիան, պատվիրակներ էր ուղարկում Թիֆլիսից՝ էջելոնները զինաթափ անելու նույն հանձնարարությամբ»²: «Այն մեղադրանքը, որ մենք նետում ենք Ժորդանիայի հրեսին, — շարունակում է Շահումյանը, — տարածվում է մենշևիկների ամբողջ կուսակցության, Երկրային կենտրոնի, Անդրկովկասյան կոմիսարիատի վրա, ուր պարոններ Զխենկելին ու Գեգեչկորին՝ սերտ և բացահայտ բլոկ կազմած մուսուլման բեգերի ու խաների հետ, ամեն ինչ անում են, որպեսզի կործանեն հեղափոխությունը»³:

Վրացական մենշևիկների ու մուսավաթականների կողմից անցկացվող դավաճանական գիծը ջուր էր լցնում երիտթուրքական շովինիստների ջրաղացին և Անդրկովկասը դրնում թուրք զավթիչների սպառնալիքի տակ:

Օսմանյան կայսրության կառավարող շրջանները որոշեցին օգտվել կովկասյան ռազմաճակատում և ամբողջ Անդրկովկասում ստեղծված իրադրությունից՝ թուրքերի կողմից 1914-15 թվականների ձմռանը ձախողված արշավանքը վերսկսելու համար:

Անդրկովկասում 1918 թվականի թուրքական ինտերվենցիայի մասնակիցներից մեկը՝ գնդապետ Բերքուքը, նշում է, որ այդ արշավանքի նպատակն էր գրավել ողջ կովկասը, Իրանը և Միջին Ասիան: Բացի դրանից, նրա վկայությամբ, Անդրկովկաս բարեհաջող ներխուժման դեպքում երիտթուրք ղեկավարները հույս ունեին խուսափել ժողովրդական ցասման պոռթկումից երկրի ներսում, ինչպես և վերականգնել իրենց կորցրած հեղինակությունը, ոգեշնչելով բանակին ու ժողովրդին: Նա գրում է. «Համաշխարհային պատերազմի ժամանակ մենք լայնածավալ ու արժեքավոր տարածքներ կորցրեցինք: Ինչպես այդ կորուստների, այնպես էլ հոգնածության ու անտարբերության հետևանքով բոլորին համակել էր անհոգությունն ու հուսահատությունը: Նման դրությունն այն աստիճան վտանգավոր ու աղետալի էր, որ այն կարող էր հանգեցնել մեր ուժերի կատարյալ քայքայմանն ու կործանմանը: Կովկասյան արշավանքը մասնակիորեն թեթևացնում էր այդ իրավիճակը: Բանակը նորից ոգևորություն ապրեց: Բոլորի մոտ երեսցին իրենց ազգային իղձերն իրականացնելու հույսեր»⁴:

Բոլշևիկների հանդեպ տածած ատելությունը և Ռուսաստանում սոցիալիստական հեղափոխության հաջողությունների նկատմամբ ունեցած վախը երիտթուրքական վերնախավին նույնպես մղում էին դեպի հանցավոր ավանտյուրայի Անդրկովկասը:

Ստամբուլի կառավարական շրջաններում հայտարարում էին, որ այն ժամանակ, երբ ԱՄՆ-ը, Անգլիան ու Ժապոնիան նպատակադրվել էին տիրանալ խորհրդային Հեռավոր արևելքին ու Սիբիրին, թուրքերին առաջին հերթին հետաքրքրում է Ռուսաստանի մահմեդական ազգաբնակչությունը⁵: Անդրկովկասում թուրքական ագրեսիայի ոգեշնչող էություն փաշան պարծենում էր, որ «Թուրքիան Ասիայում կխաղա այն դերը. ինչ որ Գերմանիան Եվրոպայում»⁶:

1. Miralay Berkuk. նշվ. աշխ., s. 35.

2. Տե՛ս նույն տեղը, էջ 26:

3. Lepsius J. Der Todesteg des armeneischen Volkes. Potsdam, 1919 s. 312.

4. «Cebil-ul-resad», № 353 s. 247.

1. Ստ. Շահումյան, Ղնտիր երկեր, Եր., 1948, էջ 545:

2. Նույն տեղը, էջ 538:

3. Նույն տեղը, էջ 541:

Այդ նպատակին հասնելու համար էնվերը տակավին 1917 թվականի դեկտեմբերին պատերազմի նոր պլան կազմեց, որը նախատեսում էր թուրքական բանակի հիմնական ուժերը կենտրոնացնել Կովկասյան ռազմաճակատում:

Քանի որ զորահավաքի համար անհրաժեշտ մարդկային ռեսուրսներն արդեն սպառվել էին, Անդրկովկասում իրենց նվաճումները շարունակելու միակ հնարավորությունն այն էր, որ թուրքերը մերկացնեին մնացած ճակատները և այնտեղ գտնվող մարտունակ զորքերը տեղափոխեին Կովկասյան ռազմաճակատ:

Կովկասյան ճակատում թուրքական զորքերի կենտրոնացման հետևանքով Սիրիայի, Պաղեստինի և Իրաքի օսմանյան բանակները այլևս անկարող էին լուրջ դիմադրություն ցույց տալ անգլիացիների ուժերին: Լիման ֆոն Սանդհրսի տվյալների համաձայն, անգլիական հետևակային զորամասերը թվական տեսակետից գերակշռում էին թուրքականին 3—4 անգամ, իսկ հեծելազորում՝ 10 անգամ: Նույնպեսի հարաբերակցություն գոյություն ունեւր և հրետանիում:

Նախտեսելով Բրեստի ու Երզնկայի զինադադարների պայմանները, թուրքական նվաճողները 1918 թվականի փետրվարի կեսերին հարձակման անցան կովկասյան ամբողջ ճակատով: Այդ ուխտադրուժ գործողությունն արդարացնելու համար թուրքական գերագույն հրամանատարությունը վկայակոչում էր մահմեդական ազգաբնակչության նկատմամբ հայերի գործադրած մտացածին «բռնությունները»:

Թուրքական զորքերի հրամանատար Վեհիբ փաշան կովկասյան բանակի հրամանատար Օդիշլիլիճեին 1918 թվականի փետրվարի 9-ին ուղղված հեռագրում հայտարարեց, որ «հայկական բռնությունները թուրքական զորքերին ստիպեցին անցնել դեմարկացիոն գիծը՝ տեղի օսմանյան մահմեդականների փրկելու ու պաշտպանելու, կարգ ու կանոնն ու հանգրստությունը վերականգնելու նպատակով: Այդ գործողությունները ընդհանուր ոչինչ չունեին թշնամական գործողությունների հետ՝ ռուսական զորքերի դեմ»¹:

Երիտթուրքական կառավարողներին հատուկ կեղծավորությունամբ Վեհիբ փաշան հեռագրում էր ռուսական բանակի հրամանատարին. «Քարեկամաբար և սրտանց հավատացնում եմ Ձեզ, որ Երզնկայի ժամանակավոր պայմանագիրը պահպանում է իր ուժը բացի դեմարկացիոն գիծի վերաբերող պարագրաֆից, որը ռուսական զորքերի հեռանալուց հետո ինքնին կորցնում է իր նշանակությունը: Այդ օպերացիան կատարվում է միայն անհրաժեշտությունից և մարդասիրության ու քաղաքակրթության պարտքի զգացումից ելնելով»¹:

Կովկասյան ռազմաճակատի զորքերի գլխավոր հրամանատար գեներալ Լեբեդինսկին* անմիջապես հերքեց Վեհիբ փաշայի կեղծ փաստարկները «հայկական բռնությունների» վերաբերյալ և հայտարարեց նրան, որ կովկասյան բանակի՝ ըստ ազգային հատկանիշի վերակազմությունից հետո բոլոր զորամասերը, ինչպիսի ազգություն էլ նրանք պատկանելիս լինեն, պետք է դիտել որպես ռուսաստանյան հանրապետության լիիրավ զինվորական ստորաբաժանումներ²: Դրանով իսկ Լեբեդինսկին թուրքական հրամանատարությանը հասկացնել էր տալիս, որ շնայած ռուսական զորքերի հետ քաշվելուն, թուրքերը ճակատում մնացած հայկական ու վրացական զորամասերը պետք է դիտեն որպես ռուսական զորքեր: Ուստի թուրքական հարձակումը նա զնահատում էր որպես Երզնկայի զինադադարի բացահայտ խախտում: Սակայն Լեբեդինսկու նախազգուշացումը չկասեցրեց թուրքական զորքերի հարձակումը, որոնք փետրվարի 12-ին անցան դեմարկացիոն գիծը:

Հարձակման նախօրյակին թուրքերի ուժերը կազմում էին 1914—17 թվականներին ռուսների կողմից ջախջախված 3-րդ և 2-րդ բանակների մնացորդները: 3-րդ բանակը կանգնած էր Երզնկայից արևմուտք՝ Տիրեբուլուի և Քեմախի միջև: Չնա-

1. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, № 32.

* 1918 թվականի հունվարի 5-ին Լեբեդինսկին այդ պաշտոնում փոխարենը գեներալ Պրժեալսկուն:

2. Տե՛ս Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии № 33.

յաժ անջ բանին, որ թուրքական զորքերի վիճակն այդ ժամանակ մյուս ճակատներում բառացիորեն հուսահատական էր, թուրքական հրամանատարությունը Անդրկովկասի նկատմամբ իր զավթողական պլաններն իրականացնելու նպատակով շարունակում էր ուժեղացնել 3-րդ բանակը: Վերջինիս միացվեցին 2-րդ բանակի մնացորդները՝ 5-րդ և 21-րդ դիվիզիաները, որոնք միավորվել էին 4-րդ կորպուսի մեջ. վերջինս կանգնած էր Դիարբեքիից հյուսիս-արևելք: Պետք է նշել, որ այդ ճակատում գրեթե մեկ տարի տևող դադարի հետևանքով թուրքական զորքերը կարողացան մի փոքր ըսթափվել նախկինում իրենց հասցված պարտություններից:

Ընդամենը թուրքական հրամանատարությունը դուրս բերեց հինգ դիվիզիա, չհաշված քրդերի զինված շոկատները, որոնք գործում էին հայկական զորամասերի թիկունքում: Թուրքական զորքերի դեմ կանգնած էին հայկական ու վրացական ազգային զորամասերը, որոնք փոխարինել էին ճակատը թողած ռուսական զորքերին:

Տակավին 1917 թվականի մայիսին Անդրկովկասի հատուկ կոմիտեի ղեկավար Խարլամովը Ա. Ֆ. Կերենսկուն գրած գեկուցապրում, նկարագրելով զորքերի մարտունակության թուլացումը, կարգապահության բացակայությունը, առաջարկում է ձեռնարկել մի շարք միջոցառումներ, մասնավորապես թույլ տալ գոյություն ունեցող հայկական զորամասերը համալրել մյուս զորամասերում ծառայող հայ զինվորներով ու սպաներով: Պետրոգրադից ստացվեց դրական պատասխան: Դա ցույց է տալիս, որ «ազգային զորամասերի, մասնավորապես հայկական բանակային կորպուսի ստեղծման նախաձեռնությունը բխում էր ոչ միայն այն բանից, որ հայերը ուրիշ ելք չունեին, բացի ինքնապաշտպանությունից, այլ՝ հենց ռուսական բանակի բարձր հրամանատարությունից, քանզի վերջինս ոչ պակաս շահով շահագրգռված էր կանխելու ռազմաճակատի փլուզումը»¹: Վեց ամբար ընթացքում կովկասում հաջողվեց հավաքագրել 35 հազար զինվոր, որոնց միացան նաև կամավորները: Այս զորքերից

կազմավորվեց Հայկական կորպուսը, կովկասյան դիվիզիայի նախկին հրամանատար, ռուսական բանակի գեներալ Թոմաս Նազարբեկյանի (Նազարբեկով) գլխավորությամբ: Կորպուսի կոմիսար նշանակվեց դաշնակցական կուսակցության ղեկավարներից մեկը՝ Դրո Կանայանը: Հայկական կորպուսը բաղկացած էր երեք դիվիզիաներից. առաջին դիվիզիայի հրամանատարն էր գեներալ Արեշյանը: Այդ դիվիզիան բաղկացած էր 4 գնդից և 1 հրետանային բրիգադից, որն իր մեջ ընդգրկում էր վեց մարտկոց: Երկրորդ դիվիզիայի հրամանատարն էր գնդապետ Միրիկյանը (Միրիկով): Այդ դիվիզիան առաջինից ավելի ուժեղ էր, քանի որ նրա տրամադրության տակ էր դրված հեծելազորային բրիգադը, բաղկացած երկու գնդից՝ յուրաքանչյուրում 400 մարդ: Արևմտահայերից կազմավորված երրորդ դիվիզիայի հրամանատարն էր ժողովրդական հերոս գեներալ Անդրանիկը: Դիվիզիայի մեջ էին մուսուլման Երզնկայի, Խնուսի, Վանի և Զեյթունի գնդերը: Բացի դրանից, Լոռիում, Շուշիում, Ախալքալաքում ու Ղազախում կային 2-ական գումարտակից բաղկացած տեղական զորամասեր, իսկ Նուխիում, Ախալցխայում ու Իգդիրում՝ 1-ական գումարտակ:

Հայկական կորպուսի հետ միասին թուրքական զորքերի դեմ կռվում էին երեք հարյուր ռուս սպաներ, որոնք կազմել էին առանձին գումարտակ:

1917 թվականի դեկտեմբերին կազմավորված վրացական ազգային զորամասերը իրենց շարքերում հաշվում էին 10 հազար մարդ և տեղաբաշխված էին Քութայիսի, Ախալցխայի ու Բաթումի շրջաններում: Վրացական զորքերի հրամանատարն էր գեներալ Գաբաևը:

Ինչպես հայկական, այնպես էլ վրացական զորամասերը կազմը շատ թույլ էր պատրաստված: Եվ այդ զորքերը պետք է կասեցնեին թուրքական մեծաթիվ բանակի հարձակումը շուրջ 700 կմ երկարությամբ ձգվող ճակատում՝ սկսած սեփոկյան ափից (Տրուպիզոնի շրջանում), ամբողջ Արևմտյան Հայաստանով մինչև թուրք-պարսկական սահմանը:

Մուսավաթական «վայրենի դիվիզիան», որն ավելի վաղ էր ստեղծվել ռուսական հրամանատարության կողմից, տեղափոխվեց Ադրբեջան և փոխանակ օգնելու հայկական ու վրացական

¹ Ա. Ն. Հարությունյան, թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկասում 1918 թ. և ինքնապաշտպանական կռիվները, Եր., 1984, էջ 72:

ցական գործամասերին՝ հետ մղելու թուրքական բանակի հարձակումը, ադրբեջանական ազգային մյուս գործամասերի հետ մեկտեղ պատրաստվում էր աջակցություն ցույց տալ թուրք զավթիչներին:

Թուրքական հարձակման հաջողությանը նպաստում էր հայկական և վրացական գործամասերի միջև համաձայնեցված գործողությունների կատարյալ բացակայությունը: Ազգային բանակներից յուրաքանչյուրը թուրքերին դիմադրություն էր ցույց տալիս միայն իր տարածքի վրա, այդ պատճառով էլ թուրքերը շատ արագ մոտեցան Երզնկային: Նախքան Երզնկայի անկումը, գեներալ Օդիշելիձեն զորքերին հրամայեց թուրքերի գերակշռող ուժերի հարձակման դեպքում նահանջել՝ առանց նրանց հետ մարտի՝ բռնվելու:

Հարձակվող թուրքերի դեմ կանգնած էր հիմնականում հայերից բաղկացած գնդապետ Մորելիի Երզնկայի ջոկատը. որն իր թվական կազմով զգալիորեն զիջում էր թուրքերի առաջին կովկասյան կորպուսին (5-րդ և 36-րդ դիվիզիաներ), որը շարժվում էր Երզնկայի ուղղությամբ՝ Քյազըմ Կարուբեքի փառայի հրամանատարությամբ: Մորելիի ջոկատը դաժան սառնամանիքի պայմաններում մարտերով նահանջում է դեպի Երզնկա, ճանապարհին կորցնելով իր անձնակազմի գրեթե կեսը: Նահանջող հայկական ջոկատների վրա թիկունքից հարձակվում էին քրդերի ջոկատները՝ մեծ կորուստներ պատճառելով նրանց: Թուրքական հրամանատարությանը հաջողվել էր Դերսիմի քրդերին կաշառել և գրգռել հայերի դեմ: Դրամական խոստումներով գայթակղված քրդերից թուրքական հրամանատարությունը կազմել էր միլիցիա, որը թուրքական զորքերին օգնեց գրավելու Երզնկան ու Կարինը¹:

Թուրքական զորքերը Երզնկա մտան 1918 թվականի փետրվարի 13-ին: Հայկական ջոկատները նահանջեցին Կարին: Նրանց թիկունքում գործող քրդական ջոկատների կողմից կամուրջները քանդելու պատճառով հայկական զորքերը ստիպված էին թողնել ամբողջ գումակը, լիոնային հրանոթները և զնդացիները: Նահանջող զորքի առջևից գնում էին

հայ զաղթականները, որոնցից շատերը ուժեղ ցրտի հետևանքով ճանապարհին սառչում էին:

Թուրքական զորքերի սրընթաց առաջխաղացմանը նպաստեց գեներալ Օդիշելիձեի դավաճանությունը: Վերջինս թուրքական հետախույզի միջոցով վեհիբ փառային ուղարկել էր զաղտնի նամակ, որտեղ նրան հասկացնել էր տալիս, որ ռուսական զորքերը շուտով կլքեն ռազմաճակատը¹, մի բան, որին նա ինքը՝ Օդիշելիձեն, ամեն կերպ նպաստում էր: Գեներալ Օդիշելիձեն այդ նույն ժամանակ ցրեց պորուչիկ ժամկույանի լիոնային մարտկոցը, որը կազմ-պատրաստ էր թուրքերի դեմ հանդես գալու համար, իսկ մյուս լիոնային մարտկոցի կազմին հրամայեց նահանջել Սարիղամիշի շրջան: Նա հայկական գործամասերին կարգադրեց Երզնկայից ու Կարինից նահանջելու ժամանակ ռոշնչացնել պարենամթերքի պաշարները, շպայթեցնել պահեստները, այլ այդ ամենը պահպանել և հանձնել թուրքերին՝ Կարինում մնալու ցանկություն հայտնած մարզի կոմիսար Գլատովի միջոցով, որը... այն կպահի իր մոտ և հաշտություն կնքելուց անմիջապես հետո կվերադարձնի Ռուսաստանին»²: Դավաճանական այս կարգադրության հետևանքով թուրքական հրամանատարության ձեռքն ընկավ հսկայական արժեք ներկայացնող ռազմամթերք ու պարեն:

Երզնկայի գրավումից հետո թուրքերի առաջին կովկասյան կորպուսի գործամասերը, հետապնդելով նահանջող հայկական զորքերին, փետրվարի 26—ին գրավեցին Մամախաթունը, որն ընկած էր Երզնկայի ու Կարինի միջև: Միաժամանակ հարձակման անցավ երկրորդ թուրքական կովկասյան կորպուսը՝ Շելքեթ փառայի հրամանատարությամբ: Նա շարժվում էր Գյումուշհանե—Բայբուրթ—Տրապիզոն ուղղությամբ, ուր գործում էին վրացական ազգային գործամասերը: Փետրվարի 17—ին թուրքերը գրավեցին Տրապիզոնը: Այդ նույն ժամանակ Վան—Բայազետ ուղղությամբ իր հարձա-

1. Տե՛ս ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 99, թ. 42—44:

2. Տե՛ս ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 99, թ. 42—44:

1. Տե՛ս Nuri Dersimi, նշվ. աշխ., ս. 117.

կումն էր ծավալում 4-րդ կովկասյան կորպուսը՝ Ալի Իզեթ փաշայի հրամանատարությունում*:

Թուրքական զորքերի առաջխաղացումը դեպի Արևմտահայաստանի խորքը իրենց հաշտության պայմանագիր կընթելու կողմնակից ձևացնող թուրք դիվանագետներին չէր խանգարում մատի վրա խաղացնելու Անդրկովկասյան կոմիսարիատին՝ հաշտության բանակցությունների ժամանակ վերջինիս իրենց պայմանները թելադրելու համար: Հայտնի է, որ 1918 թվականի հունվարի 14-ին կովկասյան բանակի հրամանատար գեներալ Օդիշելիձեին ուղղված նամակում Վեհիբ փաշան հաղորդում էր, որ էնվերը կցանկանար իմանալ, թե «ի՞նչ ճանապարհով հնարավոր կլինի վերականգնել հարաբերությունները կովկասյան անկախ կառավարության հետ և ինչպիսի առաջարկներ կանի վերջինս երկու երկրների միջև խաղաղ հարաբերությունները վերականգնելու նպատակով»¹: Թուրքական հրամանատարությունը գերադասում էր գործ ունենալ ներքին հակասություններից բերված անդրկովկասյան թույլ իշխանությունների, քան թե ամբացող ու հաղթանակող խորհրդային պետության հետ:

էնվերի առաջարկությունը քննարկվեց Անդրկովկասյան կոմիսարիատի նիստերում: Զգալով իր անօգնականությունը թուրքական ներխուժման սպառնալիքի հանդեպ, Անդրկովկասյան կոմիսարիատը ջանում էր ցույց տալ, թե իբր լինք սերտորեն կապված է ռուսական կայսրության նախկին այն շրջանների (Ուկրաինա, Հյուսիսային կովկաս և այլն) հետ, որոնք տեղական հետադիմական ուժերի ժամանակավոր հաղթանակի շնորհիվ նույնպես անջատվել էին Խորհրդային Ռուսաստանից: Հունվարի 28-ին Անդրկովկասյան կոմիսարիատը պատասխանեց Վեհիբ փաշային, որ ինքը պատրաստ է

սկսելու հաշտության բանակցություններ՝ երկու կողմերի միջև վերջնական հաշտություն կնքելու համար: Սակայն նա անհրաժեշտ է գտնում իր գործողությունները համաձայնեցնել Ռուսաստանում գոյություն ունեցող այլ կառավարությունների կարծիքների հետ, որոնք, ինչպես և Անդրկովկասի կառավարությունը, շահագրգռված են խաղաղություն հաստատելու մեջ²:

Միաժամանակ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի նախագահ Ե. Պ. Գեդեչկորին հեռագրեր հղեց Ուկրաինայի կետրոնական ռադայի նախագահին և Հարավարևելյան միության նախագահին, որոնցում նա տեղեկացնում էր վերջիններիս էնվեր փաշայի առաջարկության մասին: Գեդեչկորին խնդրում էր նրանց շտապ կերպով Թիֆլիս ուղարկել իրենց ներկայացուցիչներին՝ փետրվարի 14-ին նշանակված կոնֆերանսում հաշտության բանակցություններ սկսելու վերաբերյալ: Թուրքական հրամանատարության առաջարկները քննարկելու համար: Ուկրաինական ռադայից պատասխան չստացվեց, իսկ Հարավարևելյան միությունից միայն Կուբանի կառավարությունը պատասխան ուղարկեց, որտեղ ասվում էր, որ նախատեսվող կոնֆերանսի հրավիրման ժամկետը իրեն հարմար չէ³: Ուստի և կոմիսարիատի փետրվարի 14—ի նիստում Թուրքիայի հետ հաշտության բանակցությունների մեջ մտնելու հարցը քննարկվում էր առանց ռադայի և Հարավարևելյան միության ներկայացուցիչների մասնակցության: Այդ նիստում որոշվեց Վեհիբ փաշային հաղորդել, որ Անդրկովկասյան կառավարությունը պատրաստ է սկսելու հաշտության վերաբերյալ բանակցությունները, ընդ որում «հաշտության հիմնական դիրեկտիվներն ու պայմանները կմշակվեն Անդրկովկասյան սեյմի կողմից, որպես ամբողջ Անդրկովկասի ներկայացուցչական օրգանի, որը կհավաքվի Թիֆլիսում փետրվարի 23—ին»³:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի նախաձեռնությամբ

* Թուրքական զորքերի հարձակումը և նրանց ռազմական գործողությունները նկարագրում է Քյազըմ Կարաբեիր փաշան Կարինի ամերիկյան ռազմական միսիայի ղեկավար գեներալ Հարբորդին ներկայացված 1919 թ. սեպտեմբերի 25-ի ղեկուցազրույցում (Տե՛ս «Birinci Kafkas kolordu-unun 334 senesindeki harekâti ve meshudati hakkinda general Harbord riyasetindeki Amerika Heyetine takdim edilen rapor surati», Erzurum, 1335 (1919), s. 1-2).

1. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии № 15.

1. Տե՛ս նույն տեղը, № № 23, 24, 25:

2. Տե՛ս նույն տեղը, № 37:

3. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии № 37.

փետրվարի 23—ին Քիֆլիսում հրավիրվեց Անդրկովկասյան սեյմ, որտեղ բացի խորհրդային կառավարության կողմից ցրված Հիմնադիր ժողովի, Անդրկովկասի պատվիրակներից ներկա էին Անդրկովկասյան կոմիսարիատի անդամները և վրացական մենշևիկների, դաշնականների, մուսավաթականների և այլ կուսակցությունների ու խմբերի ներկայացուցիչները:

«Անդրկովկասյան սեյմի հրավիրման շուրջը» հոդվածում Ստ. Շահումյանը գրում էր.

«Կոմիսարատի անժողովրդականությունը, ժողովրդի լայն խավերի կողմից նրա հանդեպ տածած ատելությունն այժմ արդեն անկասկած է. ահա խորամանկ պպ. ժողդանիան, Գեգեչկորին և Ի—ն դիմեցին պաշտպանողականների համար սովորական միջոցի՝ ժողովրդական զանգվածների նոր հիմարացմանը՝ իրենց խղճուկ գոյությունը երկարաձգելու համար: Այդ պարոնները գիտեն, որ մանր բուրժուական զանգվածները տակավին որոշ պատրանքներ են տածում Հիմնադիր ժողովի ու նրա անդամների նկատմամբ: Հենց այդ պատրանքներն են կազմում այն հողը, որի վրա այժմ ցանկանում են հենվել պարոնայք պաշտպանողականները՝ բեկերի ու աղալտրների հետ դաշինք կազմած»¹: Սեյմի բացման օրը ՌՄԻԲԿ Կովկասյան երկրային կոմիտեն Անդրկովկասի սեյմը բնութագրեց որպես մենշևիկների, դաշնականների, մուսավաթականների և ազգայնական այլ կուսակցությունների հակահեղափոխական բլոկի օրգան, որը ոչնչով չի տարբերվում Անդրկովկասյան կոմիսարիատից: Հիշյալ կոշում մասնավորապես ասվում էր. «Սեյմն իրենից ներկայացնում է մի նոր կեղծիք, ժողովրդի մի նոր խաբեություն մահաբեղական բեկերի ու խաների, վրացական իշխանների և հայ բուրժուազիայի ցանկությունը բավարարող և հեղափոխությունը Անդրկովկասում ճնշելու մի նոր միջոց»²:

Իր գոյության առաջին իսկ օրից սեյմը հարձակում գործեց Անդրկովկասի հեղափոխական կազմակերպությունների վրա: Հակահեղափոխական զինված ուժերը կրակ բացեցին: Ալեքսանդրյան այգում հավաքված Քիֆլիսի բանվորների

վրա, որոնք իրենց բողոքի ձայնն էին բարձրացրել Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելու քաղաքականության դեմ:

Սեյմը, որը չէր ճանաչվել ժողովրդական զանգվածների կողմից և նրանց աջակցությունը չէր ստանում, ազգայնական կուսակցությունների երկպառակություններից թուլացած ի վիճակի չէր լուրջ դիմադրություն կազմակերպելու հարձակվող թուրքական ազբեստրների դեմ: Ուստի սեյմը հենց առաջին նիստում թուրքիայի հետ հաշտություն կնքելու մասին որոշում ընդունեց, մի բան, որին թուրքական նվաճողները ամեն կերպ ձգտում էին հասնել սկսած Երզնկայի գիւնադադարի կնքման պահից, թեև նրանց պատվիրակները Գերմանիայի ու Ավստրո-Հունգարիայի ներկայացուցիչների հետ մեկտեղ 1917 թվականի դեկտեմբերի 15—ից Բրեսաւ-Լիտովսկում հաշտության բանակցություններ էին վարում խորհրդային կառավարության հետ:

Հանդիպման վայր առաջարկվեց Տրապիզոնը: Այդ քաղաքի բնտրությունը բացատրվում էր նրանով, որ Տրապիզոնն այն ժամանակ գտնվում էր վրացական զորքերի ձեռքին, և սեյմի պարագլուխները կարծում էին, որ թուրքերի հետ բանակցությունները ոչնչով կաշկանդված չեն լինի: Սեյմի որոշումը Վեհիբ փաշային հաղորդվեց Օդիշլիձեի միջոցով: Սեյմի պատվիրակությունը Տրապիզոն պետք է մեկներ մարտի 2-ին: Սեյմի կողմից նրան տրված հրահանգների համաձայն, պատվիրակությունը պետք է ձգտեր վերականգնել մինչև պատերազմի հայտարարումը Ռուսաստանի և թուրքիայի միջև գոյություն ունեցած պետական սահմանները, ինչպես նաև հասնել Արևելյան Անատոլիայի և, մասնավորապես, «Թուրքահայաստանի» ինքնորոշմանը՝ թուրքական պետականության շրջանակներում:

Մինչդեռ Տրապիզոնի կոնֆերանսի բացման պահին ըստ տեղծված ռազմական ու քաղաքական իրադրությունը ռազմաճակատում ու Անդրկովկասում գերազանցապես թուրք զավթիչների օգտին էր: Թուրքական զորքերն առանց կանգ առնելու շարունակում էին հարձակումը ամբողջ ճակատով: Նրանց առաջխաղացմանը զուգընթաց աճում էր թուրք նվաճողների ախորժակը, և թուրքական ներկայացուցիչները կոն-

1. Шаумян С. Г., Избранные произведения, т. 2, с. 172.

2. Архив Груз. ИМЛ при ЦК КПСС ф. 33, л. 220.

Ֆերանսում մեկը մյուսի հետևից նոր պահանջներ էին առաջառում: Անդրկովկասի ռազմական տկարությունը, երկպառակություններն ու զգվտոցը սեյմում, մուսավաթական կուսակցության պարագլուխների դավաճանությունը, որոնք թուրքական գործակալության դեր էին խաղում, այս ամենը հենց սկզբից կանխորոշում էր սեյմի պատվիրակության փորձերի ձախողումը՝ բանակցությունների ժամանակ հասնելու իրենց կողմից առաջադրված հաշտության պայմանների իրականացմանը:

Սեյմի պատվիրակության Տրապիզոն մեկնելու օրը Բրեստ-Լիտովսկից ստացվեց Խորհրդային Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարի տեղակալ Լ. Կարախանի ռադիոհեռագիրը,* որը կոմիսարիատին տեղյակ էր պահում այն մասին, որ նախքան հաշտության պայմանագրի ստորագրումը ռազմական գործողությունները դադարեցնելու խորհրդային առաջարկի մերժումը գերմանացիների կողմից ՌեՍԶ կառավարությանը հարկադրում է համաձայնել նոր պայմանների հետ. «Մենք որոշել ենք,— հաղորդում էր Կարախանը,— ստորագրել պայմանագիրը... փետրվարի 21(8)-ի պայմանների ամենալուրջ փոփոխությունից հետո անգամ»

* Խոսքը գերմանական նոր վերջնագրի մասին է, որն անհամեմատ ավելի ծանր պայմաններ էր առաջարկում, քան խորհրդային կառավարությանը փետրվարի 21(8)-ին ներկայացված պայմանները: Բրեստ-Լիտովսկի կոնֆերանսի եզրափակիչ նիստում՝ 1918 թվականի մարտի 3-ին, խորհրդային պատվիրակության կողմից հրապարակված հայտարարության մեջ հօգուտ Թուրքիայի Անդրկովկասի տարածքի ոչնչով շարժարարված անջատման կապակցությամբ ասվում էր. «Կովկասում, բացահայտորեն խախտելով հենց իր՝ գերմանական կառավարության կողմից ձևակերպված փետրվարի 21(8)-ի վերջնագրի պայմանները և հաշվի չնստելով Արդահանի, Կարսի ու Բաթումի մարզերի ազգաբնակչության իսկական կամքի հետ, Գերմանիան Թուրքիայի օգտին խլում է այդ մարզերը, որոնք երբեք նշված չեն եղել թուրքական գործերի կողմից»: (Տե՛ս Документы внешней политики СССР г. I. док. № 77): Բրեստ-Լիտովսկի կոնֆերանսի ժամանակ թուրքական պատվիրակությունը, ինչպես նշում է Մարիոտը, ցանկանում էր ստանալ ավելի, քան 1877—78 թվականների պատերազմից հետո հաստատված սահմաններն էին: Դրանով էր բացատրվում թուրքական գործերի հարձակումը զեպի Անդրկովկասի խորքը (Տե՛ս L. A. Marriot. p. 495):

ինքնորոշման ձևի տակ Արդահանի, Կարսի և Բաթումի մարզերը Ռուսաստանից խլելու պայմանով»¹:

Անդրկովկասյան սեյմի նախագահ մենշևիկ Ն. Զխեիձեն անմիջապես հրապարակայնորեն բողոքարկեց Բրեստի հաշտության պայմանները: Նա հայտարարեց, որ «Անդրկովկասին ու նրա սահմաններին վերաբերող ամեն մի պայմանագիր, որը կնքված կլինի առանց իմֆեուրայն Անդրկովկասյան կառավարության կամքի ու հավանության, կհամարվի զրուկրված միջազգային նշանակությունից ու պարտադիր ուժից, քանի որ Անդրկովկասը երբեք չի ճանաչել բոլշևիկյան իշխանությունն ու ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը»² (ընդգծումները մերն են— Ե. Ս.):

Սեյմի մարտի 11—ի նիստում որոշում ընդունվեց, որ Անդրկովկասը գործում է որպես միանգամայն ինքնուրույն քաղաքական միավոր և մերժում է Բրեստի պայմանագիրը: Այսպիսով, Անդրկովկասի ձևական «ինքնուրույնությունը» պաշտպանելու համար, երկրամասի կուսակցությունների զեկավարները, արհամարհելով ժողովրդական զանգվածների շահերը, կանգնեցին բախտախնդիր քաղաքականության ուղու վրա, որը ջուր էր լցնում թուրք զավթիչների ջրաղացին: Անդրկովկասյան սեյմի կողմից այն ժամանակ բռնած գիծը միայն հեշտացնում էր Անդրկովկասում ինտերվենցիա կազմակերպելու թուրքական հրամանատարության խնդիրը: Ինչպես հետագայում խոստովանում էր սեյմի պատվիրակության անդամներից մեկը՝ Խատիսովը, Կարախանի հեռագիրը ստանալուց հետո «մենք տատանվում էինք՝ մեկնել, թե ոչ, սակայն մենք վերջ էր վերջո զգացինք, որ մեր ուղևորությունն անհրաժեշտ է, թեև զլխի էինք ընկնում, որ հարկավոր է հաղթողի գրաստությանը հանձնվել»³ (ընդգծումը մերն է— Ե. Ս.):

Բրեստի հաշտության պայմանագիրը կնքելուց հետո Տրապիզոնի բանակցությունները կարող էին ձեռնառու լինել միայն թուրք ազդեցությանը, քանի որ սեյմի պատվիրակու-

1. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии № 47.
2. Նույն տեղը, № 51:
3. «Заря Востока». 1.11.1925. № 79.

թյունը ո՛չ իրավական և ո՛չ էլ ռեալ ուժ ուներ՝ թուրքերին ստիպելու ընդունել հաշտության պայմանագրի ցանկալի պայմանները: Ինչպես տեսանք, այդ բանը հասկանում էին նույնիսկ պատվիրակության անդամները՝ նախքան Տրապիզոն մեկնելը:

Անդրկովկասյան կառավարության նախագահ Գեգեչյուրին ուղղակի հայտարարեց. «Մենք թուրքիային պատերազմ հայտարարեցինք Բրեստ-Լիտովկի խայտառակ պայմանագիրը ձախողելու համար»¹: «Ձարյա Ռոսսիի» թերթը խոստովանում էր, որ Անդրկովկասը կանգնած է երկընտրանքի առջև. բոլշևիկիների տիրապետություն կամ թուրքական ներխուժում: Սեյմը առանց տատանվելու գերադասեց երկրորդը²:

Սեյմի հաշտության պատվիրակությունը բաղկացած էր քառասուն հոգուց: Այն գլխավորում էր Ա. Ի. Չխենկելին: Դաշնակցական կուսակցության պատվիրակների խումբը գլխավորող Ա. Խատիսովը նշում էր, որ հաշտության պատվիրակության նման մեծաքանակ կազմը վառ կերպով վկայում էր նրա ներսում տարբեր կուսակցությունների ներկայացուցիչների միջև գոյություն ունեցող սուր հակասությունների առկայության մասին: Նման դրությունը թուրքերի հետ նրա վարած բանակցությունների ժամանակ թուլացնում էր սեյմի պատվիրակության դիրքերը և, ինչ խոսք, այն օգտագործվեց թուրքերի կողմից՝ իրենց օգտին: «Երբ մենք եկանք Տրապիզոն, — գրում է Խատիսովը, — թուրքական թերթերը շարախնդությամբ սրամտում էին. «Եթե ժամանել է ռազմական ջոկատ, ապա այն սակավաթիվ է, իսկ եթե դա հաշտության պատվիրակություն է՝ շափազանց մեծ է»³:

Թուրքական պատվիրակության կազմում կային յոթ հոգի: Նրա նախագահն էր Հուսեյին Ռաուֆ բեյը՝ ծովային դեպարտամենտի շտաբի պետը: Մարտի 14-ին բացելով «հաշտության» կոնֆերանսը, Հուսեյին Ռաուֆ բեյը ճոռոմ խոսքերով

«բացատրում» էր Օսմանյան կայսրության հատուկ առաքելությունը Անդրկովկասում: «Թուրքիայի պատերազմները Ռուսաստանի դեմ 200 տարվա ընթացքում, — հայտարարեց նա, — պաշտպանական բնույթ էին կրում մեր երկրների համար: Մեր ընդհանուր ճակատագրերը ավելի ու ավելի էին կտրվում իրար: Այդ ընդհանուր փառահեղ պատմության ընթացքում թուրքիան, դժբախտաբար, չէր կարող կատարել իր պատմական պարտքը՝ Անդրկովկասին օգնություն ցույց տալու գործում, այնուամենայնիվ, մեր կողմից ապրած դարաշրջանը ապացուցեց... մեր ճակատագրերի միավորման անհրաժեշտությունը: Մենք գտնում հենք, որ մեզ բաժանող իռլանդոտի խորտակումը արտակարգ կարևորություն ունեցող մի երևույթ է, որովհետև այն կապերը, որոնք կապում են մեզ, միայն պատմական ու աշխարհագրական հարաբերություններ չեն, այլ, ավելի շուտ, ազգակցական»¹:

Այսպիսով, խեղաթյուրելով իրողությունը, Հուսեյին Ռաուֆ բեյը փորձում էր ապացուցել անցյալում անդրկովկասյան ու Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների ճակատագրերի պատմական ընդհանրությունը: Անդրկովկասի «միավորումը» թուրքիայի հետ, որի մասին խոսում էր նա, կարող էր նշանակել միայն թուրք զավթիչների կողմից անդրկովկասյան ժողովուրդների կլանում:

Ավել ուշ, Հուսեյին Ռաուֆ բեյը Տրապիզոնի կոնֆերանսում ունեցած իր ելույթներից մեկում հայտարարեց. «Ռուսաստանի քաղաքական սահմանները պետք է հետ տարվեն Կովկասյան լեռնաշղթայից այն կողմը, և Ռուսաստանն այլևս չի կարող որևէ պահանջ ներկայացնել Անդրկովկասի նկատմամբ... ներկայումս հնարավոր է հարցի լուծման երկու եղանակ. կամ թուրքիան կգրավի Անդրկովկասը՝ ընդհուպ մինչև Սև ու Կասպից ծովերի ափերը, կամ թուրքիայի խրճամակալության ներքո կկազմավորվեն բուֆերային տիպի անդրկովկասյան զանազան պետություններ»²:

Թուրքական զորքերի հաջող առաջխաղացումը գլխապը-

1. Демократическое правительство Грузии и английское командование, Тифлис, 1928, с. 85.

2. Տե՛ս ЦГАОР, ֆ. 1318, օր. 1, Ժ. 619. և. 32.

3. «Заря Востока», 5. XI. 1925, № 976.

1. ЦГАОР, ֆ. 1318, օր. 1, Ժ. 318. և. 37.

2. Նույն տեղը, գ. 23, թ. 101:

տուլտ առաջ բերեց Օսմանյան կայսրության կառավարողների մոտ: Տրապիզոնի կոնֆերանսի վերջին նիստում Ռաուֆ բեյը բարձրագույն հայտարարեց. «Մենք ցանկանում ենք, որ Թուրքիան Արևելքի գլուխն անցնի»¹:

Ամբողջ կոնֆերանսի ընթացքում թուրքերը, տեսնելով անդրկովկասյան պատվիրակության կատարյալ անօգնակա-նությունը, նրանց թելագրում էին իրենց պայմանները: Սեյ-մի պատվիրակները խղճուկ մի խաղալիք դարձան Ռաուֆ բեյի ձեռքին: Անդրկովկասյան պատվիրակության գրությունն սովելի էր վատանում այն պատճառով, որ նրա Տրապիզոն ժամանելու պահին քաղաքն արդեն գրավված էր թուրքական զորքերի կողմից: Անդրկովկասյան պատվիրակության նիս-տում (մարտի 21-ին) խառնովը, որն իրեն զգում էր որպես թուրքերի գերի, հայտարարեց, որ Տրապիզոնում հետագա բանակցությունները շարունակելու համար անմիտ պայման-ներ են ստեղծվել: Խատիովը համեմատելով իրեն Բիսմարկի հետ, ասում էր. «Ոչ ես, ոչ իմ նախորդ Բիսմարկը երբեք այդպես չեն վարվել. ինչպե՞ս ես կարող եմ որևէ բանակցու-թյուններ վարել, եթե ես այստեղ նստած եմ որպես մի տիկ-նիկ, որին սուրճ են խմացնում և... որը լրիվ կտրված է աշ-խարհից... Ես գտնում եմ, որ նման պայմաններում այլևս անհնարին է շարունակել բանակցությունները և անհրաժեշտ է դուրս գալ այդ գոթխային պայմաններից»²: Իսկ Չխենկե-լին անդրկովկասյան պատվիրակության համար ստեղծված գրությունը բնութագրում էր որպես բանտի պայմաններ³:

Կոնֆերանսի առաջին իսկ նիստում Ռաուֆ բեյը հասկաց-նել տվեց, որ թուրքական կառավարությունը Անդրկովկասը չի ձանաչում որպես ինքնուրույն պետություն և սեյմի պատ-վիրակներին առաջարկեց հայտարարություն անել, թե ո՞րն է անդրկովկասյան հանրապետության քաղաքական ու վար-չական ձևի էությունը:

Իր պատասխանում անդրկովկասյան պատվիրակությունը նշեց, որ «Ռուսաստանում կատարված բոլշևիկյան հեղաշրջ-ջումից հետո Անդրկովկասում ստեղծվել է նոր ինքնուրույն

կառավարություն, և Անդրկովկասը փաստորեն իրենից ներ-կայացնում է մի պետություն, որն արդեն մտել է միջազգա-յին հարաբերությունների ոլորտը, քանի որ այն իր բողոքն է հայտնել Բրեստի պայմանագրի դեմ, որը կնքված է եղել տուանց նրա գիտության, թեև անդրկովկասյան կառավարու-թյունը տակավին չի հայտարարել իր անկախության մասին և նույն չի ներկայացրել տերություններին»:

Թուրքական պատվիրակությունը հայտարարեց, որ ինքը չի կարող Անդրկովկասը ձանաչել որպես ինքնուրույն պե-տություն, ուստի և ուժի մեջ է համարում Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանները՝ այն մասում, որը վերաբերում է Կովկասին: Ընդ որում, Ռաուֆ բեյը ընդգծեց, որ «ներկա բանակցությունների մեջ մտնելը չի հետապնդում որևէ այլ նպատակ, քան տնտեսական ու առևտրական հարաբերու-թյունների հիմքի նախապատրաստում և դրանց գործնական ու տեխնիկական մանրամասների մշակում, որոնք դուրս են մնացել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի պարտավորությու-նից»: Թուրքական պատվիրակությունը ցանկություն հայտ-նեց, որպեսզի Անդրկովկասը հայտարարի իր անկախության ու կառավարման ձևի մասին մինչև որ սկսված բանակցու-թյունները կավարտվեն⁴:

Այսպիսով, թուրքերը մի կողմից պահանջում էին ան-հապաղ իրագործել Բրեստի հաշտության՝ Բաթումի, Կարսի ու Արդահանի մարզերին վերաբերող պայմանները, որոնց ու հակատագիրը պետք է կանխորոշվեր հանրաքվեի միջոցով: Ինչո՞ւ դեպքում նրանք Անդրկովկասը դիտում էին որպես նոր-հորդային Ռուսաստանի բաղկացուցիչ մասը: Մյուս կողմից՝ թուրքերը պահանջում էին Անդրկովկասն անկախ հայտարա-րել, որպեսզի կարողանային իրենց համար հող նախապատ-րաստել Բրեստի հաշտության պայմանների կոպիտ խախտ-ման և Անդրկովկասի նկատմամբ իրենց զավթողական պը-լաններն իրականացնելու համար: Այդպիսին էր թուրքական դիվանագիտության երկդիմի ու խարդախ տակտիկան Տրա-պիզոնի կոնֆերանսում:

1. 22 ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 7 թ. 183—184.

2. Տե՛ս նույն տեղը, թ. 100—101:

1. 22 ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 7, թ. 178—181:

ինչ վերաբերում է Թուրքիայի հետ հաշտության համա-
ձայնագիր կնքելու պայմաններին, որոնք սեյմի կողմից ա-
ռաջադրված էին որպես հիմք Տրապիզոնի բանակցություն-
ների համար, թուրքերը դրանց մասին լսել անգամ չէին
ուզում: Նրանք հենց սկզբից մերժեցին սեյմի պատվիրակու-
թյան կողմից առաջադրված «Արևելյան Անատոլիայի (հաս-
կացվում էր առաջին հերթին ինքնավարության շնորհում
Արևմտյան Հայաստանին— Յ. Ս) ինքնորոշման մասին»
կետը, գնահատելով այն որպես միջամտություն Օսմանյան
կայսրության ներքին գործերին:

«Հայաստանի ինքնորոշման հարցը, — հայտարարեց Հու-
սեյն Ռաուֆ բեյը, — պետք է հանվի, որովհետև Թուրքիան
չի կարող հանդուրժել նրա քննարկումը Անդրկովկասի պատ-
վիրակության հետ տարվող բանակցություններում»: Սեյմի
պատվիրակներն անմիջապես զիջեցին, և Արևելյան Անա-
տոլիայի ինքնորոշման հարցը հանվեց կոնֆերանսի օրա-
կարգից: Դրանից հետո սեյմի պատվիրակները փորձ արե-
ցին այն փոխարինելու հայ գաղթականներին հայրենիք վե-
րադառնալու թույլտվության հարցով, սակայն այդ հարցը ևս
մերժվեց թուրքական պատվիրակության կողմից:

Այսպիսով, անդրկովկասյան պատվիրակության կողմից
ներկայացված համաձայնագրի պայմանները թուրքերը մեր-
ժեցին:

Մինչդեռ, Տրապիզոնի կոնֆերանսում խոր տարածաչ-
նություններ առաջ եկան անդրկովկասյան պատվիրակության
անդամների միջև: Պատվիրակության կողմից հրավիրված
խորհրդակցություններում, որոնք երբեմն շարունակվում էին
վաղ առավոտից մինչև ուշ երեկո, տաք վեճեր էին գնում:
Անդրկովկասի ազգություններից յուրաքանչյուրի ներկայացու-
ցիչները փորձում էին թուրքերի տարածաչափի պահանջները
բավարարել իրենց հարևանների հաշվին: Այսպես, օրինակ,
վրաց մենչևիկները համաձայնվում էին Թուրքիային զիջել
Կողզվանի ու Կարսի նահանգները, որոնք հիմնականում
բնակեցված էին հայերով: Դաշնակներն իրենց կողմից պա-
հանջում էին Թուրքիային տալ Արդվինի, Օլթիի ու Բաթումի
մարզերը, որտեղ ավելի շատ աջարացիներ ու վրացիներ կա-
յին: Իսկ մուսավաթականները, երիտթուրքերի այդ հավա-

տարիմ ծառաները, պնդում էին, որ անհրաժեշտ է բավարա-
րել թուրքական պատվիրակության ներկայացրած բոլոր պա-
հանջները:

Մուսավաթական պատվիրակները բացահայտորեն ա-
ջակցում էին թուրք զավթիչներին: Այսպես, Խաս-Մամեդովը
հարձակվում էր պատվիրակության այն անդամների վրա,
որոնք գտնում էին, որ թուրքական զորքերի առաջխաղացու-
թյունը նպատակ ունի գրավելու ողջ Անդրկովկասը: Նա հայտա-
բարեց. «Թուրքական զորքերի առաջխաղացումը և նրանց
կողմից վիճելի մարզերի գրավումը պետք է դիտել ոչ թե որ-
պես դրանց նվաճում, այլ կարգ ու կանոնի վերականգնում...
Հեռացած ուսական զորքերին փոխարինող կովկասյան ազ-
գային զորամասերը թուրքերի կողմից դիտվում են որպես
չեթնիկներ (պարտիզաններ), քանի որ Անդրկովկասը տակա-
վին կաղմում է Ռուսաստանի մի մասը»¹: Մուսավաթակա-
նները փաստորեն երիտթուրքերի գործակալներն էին, և
նրանք ամեն կերպ նպաստում էին թուրքական զորքերի ա-
ռաջխաղացմանը:

Մուսավաթական Ադրբեջանի առաջին ազգային ժողովի
նախագահ Մահմեդ էմին Ռասուլ-զադեն «Ադրբեջանական
հանրապետությունը» խորագիրը կրող իր գրքում ուղղակի
նշում էր, որ Թուրքիան աշխարհի մահմեդականության
կենտրոնն է, թուրքալեզու բոլոր ժողովուրդների հույան ու
ապավինը: Խոսելով Տրապիզոնի կոնֆերանսում մուսավա-
թական պատվիրակների խնդիրների մասին, նա շեշտում է,
որ նրանց ցուցում էր տրված թուրքական պատվիրակության
անդամների հետ ունեցած իրենց զրույցների ժամանակ բա-
ցատրել վերջիններիս, թե ինչպիսի դժվարությունների է
հանդիպել Ադրբեջանը, և որ նա Թուրքիայի աջակցության
կարիքն ունի՝ այդ դժվարությունները հաղթահարելու հա-
մար: «Բոլորը հույս էին դրել Թուրքիայի վրա: Միակ ուժը,
որն ի վիճակի էր փրկելու ազգը այդ ծանր դրությունից՝
Թուրքիան է: Այդ եղբայրական ազգը կգա և մեզ կփրկի
թշնամու ձեռքից»: Այնուհետև Ռասուլ-զադեն մեծ գոհու-
նակությամբ նշում էր, որ թուրքերն ունկընդործեցին իրենց

1. 22 ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 7, թ. 140—141:

եղբայրների՝ մուսավաթականների ձայնին և նրանց օգնութեան եկան: «Կարճ ժամանակվա ընթացքում ամբողջ Ադրբեյջանում, բացի Բաքվի նահանգից (ուր հաստատված էր Բաքվի կոմունայի իշխանությունը—Ս. Ս.), լրիվ վերականգնրվեց կարգ ու կանոնը»¹:

Անդրկովկասյան պատվիրակության նախագահ Ա. Ի. Զիսենկելին մարտի 21-ի նիստում ընդունելով հաշտության վերաբերյալ իրենց առաջ քաշած պայմանների կատարյալ ձևափոխումը, հայտարարեց, որ «գոյություն չունի միասնություն ո՛չ Անդրկովկասում, ո՛չ էլ սեյմում: Ես կրկնում եմ, որ մեր թուլությունը միասնության բացակայության մեջ է: Մեր պատվիրակությունը կողիկտիվ կարծիք չունեցավ»²: Նույն բանն էր կոստովանում նաև Խատիսովը: «Մեզ կործանում է ոչ թե թուրքերի ուժը, այլ ներքին համերաշխություն ու համախմբվածության բացակայությունը»³:

Այդ բոլորը քաջ հայտնի էր Հուսեյին Ռաուֆ բեյին: Թուրքական կողմը հաջողությամբ օգտագործեց այդ հանգամանքը բանակցությունների ժամանակ: Նա ամեն կերպ ձգձգում էր բանակցությունները, որովհետև ժամանակն աշխատում էր թուրքերի օգտին: Շարունակելով թելադրել հաշտության իրենց պայմանները, թուրքերը նախօրոք գիտեին, որ սեյմի պատվիրակաները ոչինչ ի վիճակի չեն հակադրելու իրենց: Ամենապիտանալիք փաստարկը թուրքերի մոտ՝ ուժն էր: Տրապիզոնի բանակցությունների ժամանակ նրանք շարունակում էին իրենց հարձակումը ամբողջ ճակատով: «Բոլոր դեպքերում, — վերջում է Խատիսովը, — թուրքերի վարքագիծը միևնույնն էր՝ միաժամանակ և՛ բանակցություններ վարել, և՛ պատերազմ մղել՝ ամբողջովին իրենց կամքը պարտադրելու համար»⁴:

Տակավին Տրապիզոնի կոնֆերանսի բացման նախօրյակին հակատի պիտավոր՝ Երզնկա—Կարին ուղղությամբ առաջին կովկասյան կորպուսի զորամասերը մոտեցան Կարին:

ինն: Մարտի 12—ի գիշերը թուրքական զորքերը վերցրին քաղաքը: Հայկական զորամասերը հետ մղվեցին հակառակորդի գերզանցող ուժերի կողմից, և թուրքերը մետան հրդեհի բոցերով բռնկված քաղաքը, որտեղ նրանց ձեռքն ընկան մեծ քանակությամբ թնդանոթներ և ռազմամթերք:

Կարինի գրավումից հետո թուրքական առաջին կովկասյան կորպուսը առաջ շարժվեց Սարիղամիշի ուղղությամբ: Մարտի 17—ին հիշյալ կորպուսի զորամասերը գրավեցին Քյոփրյու-քյոյը և Թորթումը, որոնք ընկած էին Կարինից դեպի արևելք և հյուսիս-արևելք, և հասան սահմանին: Հայկական զորամասերը ապրիլի 5—6-ին թողեցին Սարիղամիշը և նահանջեցին Նովոսելիմ՝ այնտեղ ամրանալու և թուրքական զորքերի առաջխաղացումը դեպի Կարս կասեցնելու համար: Թուրքական 37-րդ դիվիզիան Տրապիզոնը գրավելուց հետո շարունակում էր առաջ շարժել Սև ծովի ափի երկայնքով դեպի Բաթում: 4-րդ կովկասյան կորպուսը 12-րդ դիվիզիայի հետ միասին հարձակվում էր Մանսուկերտի ուղղությամբ: 5-րդ դիվիզիան ապրիլի 7-ին գրավեց Վանը և նույնպես մոտեցավ սահմանին, իսկ ապրիլի 9-ին թուրքական զորքերը, անցնելով սահմանը, մտան Օլթի:

Անդրկովկասյան կառավարությունն ու սեյմը, շարունակելով իրենց հակահեղափոխական քաղաքականությունը, չէին կարող հենվել աշխատավոր զանգվածների վրա՝ թուրք ներխուժողներին հակահարված տալու համար: Ավելին, հուլիսը դնելով Տրապիզոնի հաշտության բանակցությունների հաջողության վրա, Անդրկովկասյան սեյմը իր հրամաններով լոկ նպաստում էր վրացական ու հայկական զորամասերի կազմալուծմանն ու բարոյալքմանը: Այնինչ, թուրքական հրամանատարությունը, կազմակերպելով իր զորքերի սրընթաց հարձակումը, նպատակադրել էր սեյմի պատվիրակությանը կանգնեցնել կատարված փաստի առջև՝ գրավելով Անդրկովկասի մի շարք մարզերը: Վերջապես, ապրիլի 6—ին թուրքական կողմը անդրկովկասյան պատվիրակությանը ներկա-

1. Հայկական մանսուկերտի արիվ, ֆ. 11, գ. 29, թ. 581—582:

2. ՀՀ կողմ, ֆ. 200, գ. 7, թ. 95—97:

3. Նույն տեղը, թ. 116—126:

4. «Зоря Востока», 5.XI.1925, № 796.

յացրեց վերջնագիր՝ պահանջելով 48 ժամվա ընթացքում ճանաչել իրենց կողմից առաջ քաշված հաշտության պայմանները, այսինքն՝ Թուրքիային զիջել Բաթումի, Կարսի ու Արդահանի մարզերը:

Ապրիլի 8—ին տեղի ունեցավ կոմիսարիատի ու սեյմի բոլոր ֆրակցիաների ներկայացուցիչների համատեղ նիստ, որտեղ քննարկվում էր թուրքական վերջնագրին ներկայացվելիք պատասխանի նախագիծը: Որոշվեց Թուրքիային զիջել Օլթիի ամբողջ շրջանը, Արդահանի մարզի հարավային մասը, Կարսի մարզի հարավ-արևմտյան շրջանները և Կողզրվանի մարզի արևմտյան մասը: Բացի դրանից պատասխանակամություն էր հայտնվում թուրքերի հետ համաձայնագիր կնքել Հայկական հարցի վերաբերյալ՝ թուրքական պատվիրակության համար ընդունելի պայմաններով: Այդ պատասխանը, որն ըստ էության նշանակում էր սեյմի լրիվ անվերապահ կապիտուլյացիա թուրք նվաճողների առջև, նույն օրը ուղարկվեց Ռաուֆ բեյին:

Այդ ժամանակամիջոցում թուրքական զորքերն արդեն հասցրել էին գրավել Արդահանը և Բաթումից 8 կմ հեռավորության վրա էին գտնվում: Իսկ հիմնական ուղղության վրա առաջին կովկասյան կորպուսի զորամասերը մոտենում էին Կարսին:

Թուրքերից պատասխան չստանալով, Չխենկելին ապրիլի 8—ին հեռագրեց Թիֆլիս՝ Բրեստի պայմանագիրը ճանաչելու անհրաժեշտության մասին: Նա հավատացած էր, որ թուրքական կառավարությունը չի ընդունի այն պայմանները, որոնք հենց նոր սեյմը ընդունել էր: Նա գիտեր, որ թուրքական զորքերն արդեն գրավել են այն տերիտորիաները, որոնք անդրկովկասյան կառավարությունը համաձայնել էր զիջել Թուրքիային: Իր հեռագրի պատասխանը չստանալով, Չխենկելին, օգտվելով իր արտակարգ լիազորություններից, ապրիլի 10—ին պատասխանեց թուրքական վերջնագրին (որի ժամկետն արդեն անցել էր), այն է՝ անդրկովկասյան պատվիրակությունը «ընդունում է Բրեստ-Լիտովսկի պայ-

մանագիրը և պատրաստ է նրա հիման վրա շարունակել հետագա բանակցությունները»¹:

Ապրիլի 13—ին Ռաուֆ բեյը հաղորդեց Չխենկելուն, որ թուրքական կառավարությունը տեղեկանալով այն մասին, որ անդրկովկասյան պատվիրակությունը ճանաչում է Բրեստի պայմանագիրը, անհրաժեշտ է համարում իր դաշնակիցների մասնակցությունը բանակցություններին և Անդրկովկասի կողմից իր անկախության հայտարարումը²: Դա նշանակում էր, որ գրավելով Արդահանի, Կարսի ու Բաթումի մարզերը՝ ի խախտումն Բրեստի հաշտության պայմանների, որոնք նախատեսում էին հիշյալ շրջաններում հանրաքվեի անցկացում՝ նրանց ապագա պետական պատկանելության հարցը որոշելու համար, թուրքերն արդեն ձգտում էին, որպեսզի Անդրկովկասը հռչակի իր «անկախությունը»՝ հետագայում նրա նվաճումը գյուրացնելու նպատակով:

Բրեստի հաշտությունը ճանաչելու հարցը քննարկվեց սեյմի նիստում ապրիլի 13—ին: Երկար վիճաբանություններից ու դատարկ ճառերից հետո (վրացական մենչևիկների պարագլուխ Ծերեթելու հայտարարության ոգով՝ «Մենք կկարողանանք մեր սահմաններից այն կողմ նետել թշնամուն և նրանից ազատագրել մեր հողերը»), որոշվեց հետևյալը. «Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Անդրկովկասի սահմանների վերաբերյալ Թուրքիայի ու Անդրկովկասի միջև հաշտության համաձայնություն չի կայացվել, անդրկովկասյան պատվիրակությանը առաջարկվում է անհապաղ մեկնել Թիֆլիս»³:

Այնինչ, թուրքական զորքերը, շարունակելով իրենց հարձակումը, արդեն մոտեցել էին Բաթումին: Ապրիլի 12—ին վեճի փաշան Բաթումի պարետին վերջնագիր ներկայացրեց՝ մինչև ապրիլի 13—ի ժամը 4—ը հանձնել քաղաքը: Նշված ժամկետում պատասխան չստանալով, ապրիլի 14—ին, թուրքական 37-րդ դիվիզիայի զորամասերը հարձակում գոր-

1. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, № 77.

2. Տե՛ս նույն տեղը, № 81:

3. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, № 83.

ծեցին Բաթումի վրա: Ամրոցի պարես գեներալ Գեդեանովը, առանց մարտն ընդունելու, որոշեց հանձնել քաղաքը, թե՛ նա իր տրամադրության տակ ունեի 10 հազար զինվոր և 100 թնդանոթ: Անշուշտ, եթե չլինեի Գեդեանովի դավաճանությունը, Բաթումը կարելի էր պահել՝ առավել ևս որ սեծովյան նավատորմը նրան առաջարկեց իր օգնությունը: Թուրքերին կամովին գերի հանձնվեցին Գեդեանովը և վրացական առաջին դիվիզիայի հրամանատար գեներալ Արթմեյաձեն, իրենց շտաբներով: Բաթումը գրավելուց հետո թուրքական զորքերը գրավեցին Աբասթումանը և շարունակեցին իրենց հարձակումը Քութայիսի ու Թիֆլիսի նահանգներում:

Թուրքական զավթիչներին հակահարված տալու գործը կազմակերպելու փոխարեն, ժողովրդական զանգվածների կամքին հակառակ և թուրքական զավթիչների պահանջով ապրիլի 22-ին Անդրկովկասը հռչակվեց ֆեդերատիվ «անկախ» հանրապետություն:

Ռուսաստանից Անդրկովկասի անջատման հարցը սեյմում քննարկելիս առանձին պատգամավորներ, կանխատեսելով այդ քայլի կործանարար հետևանքները, դեմ դուրս եկան այդ որոշմանը: Այսպես, էսեն Թումանովը ուղղակի հայտարարեց. «Պետք է անկեղծորեն խոստովանել, որ Անդրկովկասի «անկախության» գաղափարը գալիս է թուրք իմպերիալիստներից... այդ հարցը Անդրկովկասի կենաց ու մահվան հարցն էր: Ինչո՞ւ դուք չեք դիմում հանրաքվեի օգնությանը: Հավատացած եք արդյոք դուք, որ եթե այդ հարցը վճռվեր ազատ քվեարկության ճանապարհով, ժողովուրդը չէր ասի՝ «չեմ ցանկանում այն անկախությունը, որը գալիս է թուրքական սուլթանի մահակի տակից... անկախություն, որը հռչակված է այնպիսի պայմաններում, ինչպիսին ներկայումս գոյություն ունի Անդրկովկասում, դա նշանակում է անցում դեպի Թուրքիայի կողմից լրիվ ստրկացմանը: Անդրկովկասը չափազանց թույլ տնտեսական ուժեր ունի ներկայումս իր սեփական կողմնորոշումն ունենալու համար: Անդրկովկասն անկախ հռչակելը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ կողմ-

նորոշում դեպի Թուրքիան, և այդ փաստը դուք ոչ ոքից չեք կարողանա թաքցնել»:

Խորհրդային կառավարությունը կտրուկ բողոք հայտնեց սեյմի նման ապօրինի քայլի դեմ: Մոսկվայում Թուրքիայի զիմանապիտական ներկայացուցչի և Ստամբուլում Ռուսաստանի ներկայացուցչի բացակայության պատճառով Ռեֆուզ Երտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատը Մոսկվայում գերամանական դեսպան Միրբախին ուղղված 1918 թվականի մայիսի 15—ի նոտայում իր բողոքը հայտնեց Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելու դեմ: Հիշյալ փաստաթղթում նշվում էր, որ «Անդրկովկասի շատ վայրերում այսպես կոչված Անդրկովկասյան կառավարության իշխանությունը բուլբուլի չի ճանաչվում և ընդհանրապես ամբողջ Անդրկովկասում նրա դեմ են արտահայտվում ժողովրդական լայն զանգվածները»: Ի հաստատումն այդ բանի, նոտայում բերվում էին մի շարք կոնկրետ տվյալներ. «Թիֆլիսի և Քութայիսի նահանգներում բնակչությունը բազմիցս բողոք է հայտնել Ռուսաստանից անջատվելու դեմ: Սուխումում, Փոթիում, Քութայիսում, Գորիում, Թիֆլիսում, Դուշեթում և վրացական այլ քաղաքներում ու ավաններում կայացած բազմամարդ ջյուլցերում ընդունվում են որոշումներ, որոնք դատապարտում են սեյմին՝ ապօրինի իշխանությունն իր ձեռքը վերցնելու համար և պահանջում են հանրաքվե անցկացնել: Այդ որոշումներում ընդգծվում է, որ սեյմի անդամները Համառուսաստանյան գործադիր ժողովի մեջ էին ընտրվում հեղափոխության նվաճումներն ամրապնդելու համար և որ նրանք չունեին և չէին կարող ունենալ որևէ իրազրույթություններ Ռուսաստանից անջատվելու հարցի վճռման մեջ: Հայկական դյուղերն ու քաղաքները ավելի մեծ համառությամբ են պահանջում հանրաքվե անցկացնել՝ պնդելով այն բանի վրա, որպեսզի իրենց պատվիրակները հեռանան սեյմից... Թաթուն սեյմի անդամների խմբին հայտարարեց ուզուրպատորներ, նույն ոգով արտահայտվեցին Լենքորանը, Ալյաթը, Դերբենտը, Պետրովսկը, Հաջիկաբուլը, Քյուրդամիրը և ընդհանրա-

1. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, № 99.

պէս ամբողջ Արեւելյան Անդրկովկասը՝ ընդհուպ մինչև Ելիզավետպոլ»¹:

Անդրկովկասի «անկախութեան» հռչակման մասին նոր կառավարութեան նախագահ Չխենկելին շտապ կերպով հեռագրեց Վեհիբ փաշային. «Անդրկովկասն արդեն հայտարարվել է անկախ ֆեդերատիվ հանրապետություն, որի մասին հայտնված է տեղություններին: Ուստի կատարված է նաև այն պայմանը, որի մասին ասվում է օսմանյան պատվարկության 1918 թվականի ապրիլի 13—ի դեկլարացիայում» (ընդգծումը մերն է — Ե. Ս.):

Այդ նույն հեռագրում Չխենկելին հաղորդում էր, որ կառավարությունը հավանություն է տալիս անդրկովկասյան հաշտության պատվիրակության ապրիլի 10—ի դեկլարացիային՝ Բրեստի հաշտությունը ճանաչելու վերաբերյալ և առաջարկում է վերսկսել հաշտության բանակցությունները՝ թուրքիայի հետ ամենաարագ ժամկետում հաշտություն կրնաքելու համար²:

Մինչդեռ թուրք զավթիչները շարունակում էին իրենց ինտերվենցիան դեպի Անդրկովկասի խորքը: Կարսի ուղղությամբ թուրքական զորքերը Քյազըմ Կարաբեքիր փաշայի հրամանատարությամբ, հաղթահարելով հայկական զորամասերի համառ դիմադրությունը, որոնք մի քանի անգամ հետ էին մղել թուրքերի գրոհները, մտտենում էին Անդրկովկասի դարպասին՝ Կարսին: Կարսի բերդը լավ էր ամրացված: Այն պաշտպանում էին հայկական կորպուսի 6 հազար մարտիկներ, թեև թուրքական ուժերը կրկնակի շափով գերազանցում էին Կարսի կայազորի զորքերին³, վերջինս ի վիճակի էր մեկ ամիս պաշտպանել ամրոցը⁴:

Հաշվի առնելով այդ դժվարությունները, և հենվելով սեմյի կողմից Բրեստի պայմանագիրը ճանաչելու վրա, թուրքական

հրամանատարությունը անդրկովկասյան կառավարությունից անհիմն կերպով պահանջեց առանց մարտի հանձնել նաև ամբողջ Կարսի մարզը: Ի պատասխան Վեհիբ փաշայի այդ վերջնագրին, Չխենկելին հայկական կորպուսի հրամանատարությանը կարգադրեց դիմադրություն ցույց չտալ և Կարսի էվակուացիայի պայմանների շուրջ թուրքական հրամանատարության հետ բանակցությունների մեջ մտնել: Չխենկելին աղերսում էր Վեհիբ փաշային՝ մեկ ամիս ժամանակ հատկացնել Կարսից զորքերը դուրս բերելու, քրիստոնեական բնակչությունը էվակուացնելու և ռազմական գույքն ու նյութական թուրքական հրամանատարությունը ցանկանում էր գրավել Կարսը այնտեղ եղած բոլոր հարստությունների և ռազմական գույքի հետ միասին: Ապրիլի 25-ին Քյազըմ Կարաբեքիր փաշայի զորքերը Կարսի մատույցներից երկու կիլոմետր հեռավորության վրա էին գտնվում:

Անդրկովկասյան կառավարության կապիտուլյանտական այդ կարգադրությունը կազմալուծեց Կարսի պաշտպանների շարքերը: Ապրիլի 25-ին քաղաքն առանց կռվի հանձնվեց թուրքերին: Կարսի մարզային կոմիսար Չամոնը երկու օր հետո քաղաքը թողնելու հանգամանքների մասին հեռագրում էր հետևյալը. «Մեր բոլորիս համար անսպասելի և շափազանց կարճ ժամկետում Կարսի ամրոցի հանձնումը՝ Թիֆլիսից ստացված կարգադրության համաձայն, հանգեցրեց այն բանին, որ Անդրկովկասի այդ պատվարը պաշտպանելու համար լավ նախապատրաստված ազգաբնակչությունը ըստիպված էր բառացիորեն ամեն ինչ թողնել և ապրիլի 25-ի երկուշաբթի ժամը 5-ին լքել Կարսը: Քաղաքը բռնկված էր հրդեհի բոցերով, այրվում էին լավագույն շենքերը: Բնակչության նահանջի տեսարանը աննկարագրելի է»²:

Բնական է, որ Անդրկովկասի կառավարության կողմից Կարսի հանձնումը թուրքերին առաջ բերեց ժողովրդական զանգվածների բուռն զայրույթը: Իր հուշերում Խատիսովը խոստովանում է, որ Կարսի հանձնումը ուժեղ դժգոհություն

1. Документы внешней политики СССР. т. 1. № 179.
2. Տե՛ս Դոկումենտի և մատերիալիս քո վնեշնեյ քոլիտիքե Հակավկա-
զյա և Գրուզի, № 102.
3. Տե՛ս Կադյշեվ Ա. Բ., Ինտերվենցիա Իգրաժդանսկայա վոյնա վ
Հակաշե. Մ., 1960, էջ 53.
4. Տե՛ս Դոկումենտի և մատերիալիս քո վնեշնեյ քոլիտիքե Հակավկա-
զյա և Գրուզի, № 123.

1. Տե՛ս նույն տեղը:
2. Նույն տեղը:

առաջ բերեց: «Ժողովրդի մեջ առաջ եկած հուզմունքը շեղ-
քացնելու համար,— վկայում է նա,— մենք որոշեցինք
հետաքննություն անցկացնել, իմանալու համար, թե ինչքան
ժամանակ Կարսը կարող էր պաշտպանվել, եթե շիհներ
հանձնվելու վերաբերյալ հրամանը»: Ինքնարդարացման
նպատակով դավաճանները որպես էքսպերտ հրավիրեցին
կովկասյան բանակի շտաբի պետ գեներալ Լեանդովսկուն:
Վերջինս պնդում էր, թե իբր Կարսի դրությունը ապրիլի 24-
ին անհուսալի էր, նրա ժամերը հաշվված էին: «Քանի որ
հասարակայնությունը շարունակում էր հուզել Կարսի անկ-
ման հարցը,— հաղորդում է այնուհետև Նատիսովը,— կա-
ռավարությունը 1918 թվականի մայիսի 5-ին մանրամասն և
փաստական մի հաղորդում հրապարակեց, որտեղ ներկա-
յացվում էին բոլոր այն հանգամանքները, որոնք Կարսի
հանձնման պատճառ էին հանդիսացել»¹:

Այդ հաղորդման մեջ, որը կազմվել էր կառավարության
ղեկավար Չխենկելու կողմից, բացի ընդհանուր ֆրազներից
չի բերված և ո՛չ մի կոնկրետ փաստարկ, որը կարողանար
արդարացնել Բաթումն ու Կարսը առանց կովի թուրքերին
հանձնելը: Այսպես, օրինակ, Բաթումի կապիտուլյացիայի
վերաբերյալ ասվում է, որ մարտի 13-ին Տրապիզոնում
անդրկովկասյան պատվիրակության նախագահ Չխենկելին
«երկու անգամ հեռագրել է Բաթում՝ ներքին գործերի նախա-
րարին այն մասին, որ Բաթումի մատուցների կամավոր
էվակուացիան ինքն անհրաժեշտ է համարում մի շարք նկա-
տառումներից ելնելով»², որոնք այդպես էլ անհայտ մնացին:
Նման ընդհանուր ֆրազներով Չխենկելին փորձում էր «հիմ-
նավորել» Կարսի հանձնումը թուրքերին:

Կարսը թողնելուց հետո հայկական զորամասերը նա-
հանջեցին Ալեքսանդրապոլ: Ճանապարհին, շնայած թուրքե-
րի հետ ապրիլի 25-ին կնքված զինադադարին, նրանք ան-
սպասելիորեն ենթարկվեցին հակառակորդի հարձակմանը,
որը նրանց հաջողվեց հետ մղել:

Կարսի ու շրջակայքի ամբողջ քրիստոնյա ազգաբնակչու-
թյունը (188 հազար մարդ), որը հիմնականում բաղկացած
էր հայերից, վախենալով նոր շարդից, զորքերի հետ միա-
սին թողեց քաղաքը:

Թուրք նվաճողների նպատակադրումը ժամանակին ճիշտ
կերպով բացահայտել է Սարգիս Կասյանը իր «Ռ՛ւր է ելքը»
գրքույկում, շեշտելով, որ «տաճկական զինվորական իմպե-
րիալիզմը ձգտում էր ամբողջապես խեղդել Հայաստանը հայե-
րի արյան ժովի մեջ»²: Դրա ապացույցն էր թուրք զավթիչների
հետագա՝ առաջխաղացումը Հայաստանի և Անդրկովկասի
խորքերը:

Շարունակելով իրենց ղավթողական քաղաքականությու-
նը, թուրքերը ոչ միայն խախտեցին Բրեստ-Լիտովսկի պայ-
մանագրի 4-րդ հոդվածի պայմանները և գրավեցին Կարսի,
Արդահանի, Արդվինի ու Բաթումի շրջանները, այլև գրավե-
ցին ուրիշ մարզեր: Թուրքական զավթիչների կողմից այդ
մարզերի գրավումը ուղեկցվում էր հայ ազգաբնակչության
նկատմամբ նոր զազանային շարագործություններով և ազ-
գային երկպառակություն բորբոքելով: Այդ պայմաններում,
թուրքական իշխանությունների հսկողության տակ, կազ-
մակերպված հանրաքվեն կուպիտ խեղկատակության վերած-
վեց:

Խորհրդային Ռուսաստանը, որն այն ժամանակ դժվարին
պայքար էր մղում օտարերկրյա ինտերվենտների ու ներքին
հակահեղափոխական ուժերի դեմ, ի վիճակի չէր զինված
աջակցություն ցույց տալ Անդրկովկասի ժողովրդական
զանգվածներին՝ թուրք նվաճողների հարձակումը հետ մղելու
համար: Խորհրդային Ռուսաստանի կենտրոնական նահանգ-
ների և Անդրկովկասի միջև ընկած տարածքը այն ժամանակ
գտնվում էր սպիտակավարդիականների հսկողության տակ:
Սակայն խորհրդային կառավարությունը բազմիցս իր բողոքն
է հայտնել թուրք զավթիչների կողմից հայ ժողովրդի նկատ-
մամբ գործադրված զազանությունների, ինչպես նաև Բրեստ-
Լիտովսկի պայմանագրի՝ Անդրկովկասին վերաբերող հոդ-
վածները խախտելու առթիվ:

1. «Заря Востока», 15.XI.1925. № 205.

2. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и
Грузии, № 144.

1918 թվականի սեպտեմբերի 20-ին խորհրդային կառավարության նոտայում մերկացվում էին թուրքական ներխուժողների խարդախ մեթոդները, որոնք ձգտում էին ցույց տալ, թե իբր Կարսը, Արդահանն ու Բաթումը միացվել են Թուրքիային՝ տեղի ազգաբնակչության ազատ կամքի արտահայտման հետևանքով: Խորհրդային կառավարության նոտայում ընդգծվում էր, «Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի 4-րդ հոդվածը նախկինում ուսական հանրապետության կազմի մեջ մտնող Կարսի, Արդահանի ու Բաթումի մարզերի ազգաբնակչությանը իրավունք էր վերապահում նոր կարգ հաստատել իր հարևան պետությունների և հատկապես Թուրքիայի հետ համաձայնեցված:

Նշված մարզերի ճակատագիրը, նրանց միջազգային իրավական դրությունը պետք է որոշվեր այդ մարզերի ազգաբնակչության ազատ ինքնորոշման ճանապարհով: Մինչդեռ, պայմանագիրը կնքելուց անմիջապես հետո, այդ մարզերը գրավվեցին թուրքական ռազմական ուժերի կողմից և նրանց նկատմամբ կիրառվեց ռազմական օկուպացիայի բոլոր, որն ուղեկցվում էր խաղաղ ազգաբնակչության անթույլատրելի կողոպուտով ու բռնություններով: Միաժամանակ թուրքական վարչություն մտցնելու հետ մեկտեղ կատարվեց 19 տարեկանից բարձր տղամարդկանց հարկադիր հավաք:

Ազգաբնակչությունը, որի կամքի ազատ արտահայտմամբ միայն պետք է հաստատվեր նոր կարգը, նախապես տեղորի էր ենթարկվել և դրվել այնպիսի պայմանների մեջ, որ երեք մարզերի բնակչությանը տրված իրավունքը վեր էր ածվում բացահայտ ծաղրի նրանց նկատմամբ: Ընտրության նախօրյակին քաղաքի երևելիները, որոնց ազդեցությունը կարող էր լինել ոչ հօգուտ Թուրքիայի, արտաքսվում էին քաղաքից, ձերբակալվում, իսկ շատ դեպքերում՝ նույնիսկ գնդակահարվում: Քվեարկությունը տեղի էր ունենում թուրքական իշխանությունների բացահայտ վերահսկողության ներքո... Նման պայմաններում քվեարկության արդյունքները չէին կարող չկանխորոշվել:

«Ռուսաստանից խլված մարզերի ազգաբնակչության նրկատմամբ գործադրված բռնությունը համարելով պայմանա-

գրի 4-րդ հոդվածի էական խախտում, խորհրդային կառավարությունը սույնով հայտարարում է, որ նա չի կարող համաձայնել Կարսի, Արդահանի, Բաթումի մարզերի ազգաբնակչության այսպես կոչված կամքի արտահայտության հետևանքների հետ և գտնում է, որ այդ ազգաբնակչության իրավունքը՝ իրենց մարզերում նոր կարգ հաստատելու, չի օգտագործված և նշված մարզերի նոր իրավիճակի հարցը բաց է մնում»:

Պատասխան նոտայում թուրքական կառավարությունը ամեն կերպ աշխատում էր «արդարացնել» իր գործողությունները: ՌԽՖՍՄ կառավարությունը 1918 թվականի հոկտեմբերի 10-ի նոտայում նորից մատնանշում էր, որ Թուրքիան Կարսի, Արդահանի ու Բաթումի մարզերը գրավել էր ապօրինի կերպով՝ ի խախտումն Բրեստի հաշտության պայմանագրի 4-րդ հոդվածի: «Այն հարցը, թե խորհրդային կառավարությունը արդյոք բոլոր մանրամասներով իրագործել է Բրեստի պայմանագրի որոշումը Կարսի, Բաթումի ու Արդահանի մարզերը թուրքական իշխանություններին հանձնելու մասին, զուրկ է ամեն մի իմաստից թեկուզ այն պատճառով, որ թուրքական ռազմական ուժերը, հաշվի չնստելով պայմանագրային պարտավորությունների հետ, ժամանակից շուտ և ուսական իշխանությունների հետ համաձայնության չեկած սկսեցին ներխուժել Կարսի, Բաթումի և Արդահանի մարզերը, որ նրանք գազանաբար սկսեցին հաշվեհարդար տեսնել տեղական ազգաբնակչության հետ»:

Թուրքական գործերը տեղորի ենթարկեցին ոչ միայն Կարսի, Արդահանի ու Բաթումի շրջանների ազգաբնակչության հիմնական մասին, այլև պատժիչ միջոցներ ձեռնարկեցին տեղի մահմեդական ազգաբնակչության այն խավի դեմ, որը հանրաքվեի նախօրյակին պատրաստվում էր Թուրքիային միանալու դեմ քվեարկել: Խորհրդային կառավարության նոտայում այդ մասին ասվում էր. «Տեղական մահմեդական ազգաբնակչության ներկայացուցիչները դիմել են ուսական կառավարությանը լուրջ հիմնավորված և բազմաթիվ փաս-

1. Документы внешней политики СССР. т. 1. № 346.

2. Документы внешней политики СССР. т. 1. № 363.

տական նյութով խարսխված բողոքներով՝ ժողովրդական կամքի արտահայտման այն անթույլատրելի խեղաթյուրման առթիվ, որն իրենից ներկայացնում էր այդ մարզերի դրժբախտ ազգաբնակչության այսպես կոչված քվեարկությունը՝ իրենց ապագա ճակատագրի հարցով»¹:

Այս փաստաթղթերն ու նյութերը անհերքելիորեն վկայում են այն մասին, որ Կարսի, Արդահանի և Բաթումի տարածքները 1918 թվականին ըստ էության գրավվեցին ուղղակի անեքսիայի հետևանքով, ինչը Թուրքիայի կողմից Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով ստանձնած պարտավորությունների կուպիտ խախտում էր նշանակում: Բնական է, որ խորհրդրդային կառավարությունը հենց այն ժամանակ էլ հայտարարեց, որ նա չի ճանաչում Թուրք զավթիչների կողմից Կարսի, Արդահանի ու Բաթումի մարզերում անցկացրած հանրաքվեի արդյունքները, և դրանց միացումը Թուրքիային անօրինական է համարում:

Ներքին պայքարով ու երկպառակություններով շլատված անդրկովկասյան կառավարությունը ի վիճակի չէր դիմադրություն կազմակերպել Անդրկովկասի խորքերն առաջխաղացող Թուրք զավթիչներին: Ուստի, Թուրքիայի հետ շուտափույթ հաշտության պայմանագիր կնքելու նպատակով, նա որոշեց վերսկսել Տրապիզոնում ընդհատված բանակցությունները: Բանակցությունները վերսկսվեցին Բաթումում՝ 1918 թվականի մայիսի 11-ին: Թուրքական պատվիրակությունը գլխավորում էր արդարագատության նախարար Խալիլ բեյը, անդրկովկասյան պատվիրակությունը՝ Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի կառավարության նախագահ Չխենկելին: Թուրքերի համար անսպասելի կոնֆերանս ժամանեց և գերմանական պատվիրակությունը՝ գեներալ Ֆոն Լոսովի գլխավորությամբ՝ Անդրկովկասում կայսերական Գերմանիայի շահերը պաշտպանելու պատճառաբանությամբ: Կոնֆերանսի

աշխատանքներին մասնակցում էին նաև Թուրքական նվաճողների գործակալությունը հանդիսացող Հյուսիսային Կովկասի ներկայացուցիչները, որոնց նպատակն էր Հյուսիսային Կովկասը միացնել Օսմանյան կայսրությանը: ՌեհԾՄՀ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի մայիսի 15-ի վերը հիշատակված նոտայում նշվում էր, որ առանց Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչների Բաթումի կոնֆերանսը իրավասու չէ վճռելու տարածքային հարցերը, քանի որ Անդրկովկասյան կառավարությունը, որը հայտարարել է Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելու մասին, չի ճանաչվել ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի կողմից: «Պնդելով Բաթումում ընթացող բանակցություններին ռուսական կառավարության պատվիրակների մասնակցության վրա, — ասվում էր այնուհետև նոտայում, — ժողովրդական կոմիսարիատը ընդգծում է, որ դրանով ամենևին էլ չի նախատեսվում ռուսական կառավարության կողմից այսպես կոչված Անդրկովկասյան կառավարության ճանաչումը, ավելին՝ առանց նրա մասնակցության կնքված պայմանագիրը նա իրեն համար պարտադիր չի գտնի ճանաչելու»¹: Այս նոտային պատասխան չհետևեց:

Բաթումի կոնֆերանսի առաջին իսկ նիստում անդրկովկասյան պատվիրակության նախագահը հայտարարեց, որ սկսվող բանակցությունները պետք է դիտել որպես Տրապիզոնի բանակցությունների ուղղակի շարունակություն և որ դրանց հիմքում՝ օսմանյան պատվիրակության ապրիլի 10-ի պատասխանի համաձայն, պետք է դրվի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը: Բայց Խալիլ բեյը տեղի ունեցող և ամենավճռական ձևով մերժեց անդրկովկասյան պատվիրակության կողմից առաջարկված բանակցություններ վարելու հիմքը: Նա հայտարարեց, որ օսմանյան կառավարությունը այլևս չի կարող ղեկավարվել Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմաններով, քանի որ Անդրկովկասն արդեն ինքնուրույն պետություն է, որը ճանաչվել է Թուրքիայի կողմից՝ մայիսի 27-ին, ուստի և Բրեստ-Լիտովսկի պայմանները չեն կարող տարածվել նրա վրա: Թուրքական պատվիրակությունը ընդ-

1. Նույն տեղը:

գծում էր, որ Տրապիզոնի կոնֆերանսից հետո շատ բան է փոխվել և թուրքական կառավարությունն այլևս չի կարող սահմանափակվել տարածքային այն ձեռքբերումներով, որոնք նախատեսված էին Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով:

Այդ ժամանակամիջոցում թուրքական զորքերը հեշտու-
թյամբ գրավելով Բաթումի ու Կարսի մարզերը, 1918 թվա-
կանի մայիսին ներխուժեցին Թիֆլիսի ու Երևանի նահանգ-
ներ: Այդ հաջողությունը ոգեշնչում էր էնվերին՝ կրկնելու
1914 թվականի ձախողված իր արշավանքը, որը նպատակ
ունեի Օսմանյան կայսրությանը միացնել ամբողջ Կովկասը
և Իրանական Ադրբեջանը, ներթափանցել Անդրկասպյան
երկրամաս և այնուհետև Աֆղանստան, Հարավային Իրան և
Հյուսիսային Հնդկաստան՝ այդ երկրների մահմեդական ազ-
գաբնակչությանը անգլիացիների դեմ ապստամբության կո-
չելու համար:

Բաթումի կոնֆերանսի ընթացքում ամենից ավելի ցայ-
տուն կերպով դրսևորվեցին Թուրքիայի կառավարող վեր-
նախաձեռնողական ձգտումները: Բաթումի բանակցու-
թյունների ընթացքում թուրքական հրամանատարությունը
շարունակում էր իրականացնել էնվերի վերը հիշտակված
պլանը, որի արագ իրագործման համար թուրքական պատ-
վիրակությունը մայիսի 14-ին վերջնագիր ներկայացրեց՝
պահանջելով թուրքական զորքերի հրամանատարությանը
տրամադրել Ալեքսանդրապոլ—Երևան—Ջուլֆա երկաթուղա-
գիծը: Այդ լիտի պահանջը «հիմնավորվում» էր Իրանում ան-
գլիացիների գործողություններին հակազդելու նպատակով
զինված ուժեր փոխադրելու «անհրաժեշտությամբ»: Մինչդեռ
իրականում դա նշանակում էր ամբողջ Հայաստանը հանձնել
թուրքական նվաճողների հռչակմանը:

Ահա թե ինչ էր հաղորդել գեներալ Լոսովը մայիսի 15-ին
Բեռլին՝ արտաքին գործերի նախարարությանը. «Մաքուր
հայկական մարզեր հանդիսացող Ախալբալակի, Ալեքսանդրա-
պոլի և Երևանի նկատմամբ թուրքերի շափից դուրս պա-
հանջները ցույց են տալիս, որ նրանք ձգտում են գրավել
Բրեստի պայմանագրով շնախատեսված մարզեր, շահագոր-

ծել Կովկասը և իրականացնել հայերի լրիվ ոչնչացումն
Անդրկովկասում:

Մայիսի 13-ին թուրքերը վերջնագրով պահանջեցին ի-
րենց հանձնել Կարս—Ալեքսանդրապոլ—Ջուլֆա երկաթգիծը,
նախօրոք այդ մասին չհայտնելով ինձ և շատանալով իմ հա-
մաձայնությունը»¹: (Ընդգծումը մերն է— Ե. Ս.):

«Քանի որ կովկասցիները շեն ցանկանում, որ թուրքերը
մուտք գործեն Ադրկովկաս,— գրել է Լյուդենդորֆը,— իսկ
էնվեր փաշան իր գորամասերին ստիպում է ներխուժել Կով-
կաս, ըստ Լոսովի, հարկ կա, որ Բեռլինը միջամտի գոր-
ծին և թույլ չտա, որ թուրքերը գրավեն Կովկասը»²:

Իհարկե և՛ Լոսովը և՛ Լյուդենդորֆը մտահոգված էին ոչ
թե հայերի և Հայաստանի հարցով, այլ Գերմանիայի շահե-
րով Անդրկովկասում:

«Кавказское слово» թերթը, անդրադառնալով թուրքե-
րի վարած քաղաքականությունը, գրել է. «Թուրքերի գործու-
նեությունն ուխտագրուժ բնույթը Անդրկովկասի համար
ակնհայտ էր հենց սկզբից, այն օրվանից, երբ նրանք առա-
ջինը փորձեցին կատարեցին բանակցություններ վարել ուսա-
կան զորքերի հետ, որոնք այն ժամանակ կանգնած էին
Թուրքիայի խորքերում:

Եթե ուշադիր հետևենք իրադարձությունների զարգաց-
ման ընթացքին, պարզ կդառնա, որ թուրքերի բոլոր հաջո-
ղությունները, որոնք ուղեկցել են նրանց Տրապիզոնի, Եր-
զրնկայի, Էրզրումի, Սարիղամիշի, Բաթումի, Կարսի և այժմ
էլ Ալեքսանդրապոլի գրավումով, հանդիսանում են ոչ այն
քան ռազմական գործողությունների հաջող իրականացման՝
այդ բառի իսկական առումով, որքան դիվանագիտական
թակարոնների ու միջազգային մի շարք նորմանների, իրա-
վունքների ու զինազարդարի պայմանների խախտման ար-
դյունք»³:

Թուրքական հորդաները հարձակման անցան Ալեքսան-

1. Из истории иностранной интервенции в Армении в 1918г. До-
кументы. Е., 1970г, с. 16.

2. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914—1918гг. М.,
1924, с. 215—216.

3. «Кавказское слово» 1918, № 97.

դրրապուլի վրա Բաթումի վերջնագիրը ներկայացնելուց անմիջապես հետո: Մայիսի 15-ի առավոտյան թուրքական զորքերը Ալեքսանդրապուլի շրջանում անսպասելիորեն հարձակում գործեցին հայկական կորպուսի վրա:

Հայկական կորպուսի հրամանատար գեներալ Նազարբեկյանը թուրքերի կողմից Ալեքսանդրապուլի գրավման մասին իր հաղորդման մեջ մատնանշում էր, որ թուրքական զորքերը ամենաանամոթ կերպով խախտեցին զինադադարը և, առանց որևէ նախազգուշացման, հարձակման անցնելով մայիսի 15-ին գրավեցին Ալեքսանդրապուլը: Թուրքերի ուխտադրում հարձակումը կազմալուծեց հայկական զորամասերի շարքերը և նրանք սկսեցին անկանոն ձևով նահանջել՝ հակառակորդին թողնելով մարտական ողջ տեխնիկան ու պարենի բոլոր պաշարները: Ալեքսանդրապուլի ջոկատի մեջ մտնող զինվորներից շատերը փախան Թիֆլիս²:

Ալեքսանդրապուլի ջոկատի հրամանատարի հաշվետվության համաձայն, քաղաքը հանձնելուց հետո, զինվորների զանգվածային դասալքության հետևանքով ճակատում զորքեր գրեթե չէին մնացել: 1-ին, 4-րդ, 7-րդ և 8-րդ հրաձգային գնդերը լքել էին իրենց դիրքերը: Դրանցից յուրաքանչյուրում հաշվվում էին ընդամենը 20—40 հոգի: Հրաձգային 3-րդ և Կարսի ամրոցի գնդերում կար ընդամենը 100 զինվոր²: Սուրմալուի և էջմիածնի գավառների ազգաբնակչությունը թուրքերի կողմից Ալեքսանդրապուլը գրավելուց հետո շտապ կարգով էվակուացվում էր:

Ալեքսանդրապուլի անկումից հետո, երբ հայկական զորքերը հետ քաշվեցին Արփաշայից ու երկաթուղազծից այս կողմը, հայկական կորպուսի զորքերը կինտրոնացան երեք գլխավոր ուղղությունների վրա՝ Լոռվա, Ղարաքիլիսայի ու Սրեանի: Նազարբեկյանի բնորոշմամբ, հայկական զորամասերի վիճակը շափազանց ծանր էր: Բանակում իշխում էր կատարյալ անկազմակերպվածությունը: «Իմ տրամադրության տակ դրված կորպուսի ամենասպառնալից հարցը, — հաղորդում էր նա, — ներկայումս զորքերի ապահովումն է

ամեն տեսակի պարենով: էվակուացիան ժամանակին կազմակերպելու անհնարինություն, գաղթականների կուտակման և Կարսում ու Ալեքսանդրապուլում շարժական կազմի անբավարար լինելու, ինչպես և այդ երկու կետերում թուրքերի կողմից հսկայական պաշարներ գրավելու հետևանքով կորպուսի տրամադրության տակ մնացած մարտական, իրային, պարենային ու ֆուրաժային պաշարները բոլորովին աննշան են: Մեր զորքերը գրեթե հասել են հնարավոր նահանջի ծայրահեղ կետերին, հարկ է ընդունել, որ մեր դրությունը, առանց դրսից եկող օգնության, անելանելի է, պատերազմի հետագա շարունակումը թուրքերի հետ անհնարին է դառնում»¹:

Այս բոլորը քաջ հայասնի էր թուրքական զավթիչներին, որոնք մայիսի 26-ին Բաթումում գտնվող անդրկովկասյան հանրապետության պատվիրակությանը նոր վերջնագիր ներկայացրեցին: Ինչպես նախկինում, թուրքական հրամանատարությունը պատրվակ դտավ իր ագրեսիվ նոր գործողությունները արդարացնելու համար: Երբ նա ցանկանում էր գրավել Ալեքսանդրապուլը և մինչև Ջուլֆա գնացող ամբողջ երկաթուղին, նա որպես պատրվակ մատնանշում էր դեպի Իրան՝ անգլիացիների դեմ՝ զորքեր փոխադրելու անհրաժեշտությունը: Բայց հենց որ թուրքերը հասան այդ նպատակին, ոչ մի թուրք զինվոր չուղարկվեց Իրան: Գրավելով Հայաստանի տարածքի մեծ մասը, թուրքերն այժմ ձգտում էին նվաճել ողջ Անդրկովկասը և Հյուսիսային Կովկասը, Հետագա ինտերվենցիայի համար որպես պատրվակ նրանք այժմ հորինեցին հեքիաթ այն մասին, թե «հարյուր հազարավոր թուրքեր ու մահմեդականներ Բաքվում ու նրա շրջակայքում կրում են անխիղճ ավազակների՝ այսպես կոչված հեղափոխականների արյունոտ լուծը»²: Իրենց հավատակիցներին «փրկելու» համար թուրքական վերջնագրում առաջ էր քաշվում Անդրկովկասի երկաթուղային ողջ ցանցը թուրքական զորքերի տրամադրության տակ դնելու պահանջը և Օս-

1. ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 19, թ. 21—25: Ամբողջ Հայաստանի զավթմանը թուրք ագրեսորներին խանգարեցին Սարգսրապատի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի համաժողովրդական հերոսամարտերը: (Այդ մասին մանրամասն տե՛ս երկրորդ գլխում:

2. Նույն տեղը, գ. 11, թ. 32:

1. Տե՛ս ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 19, թ. 19—50:

2. Տե՛ս նույն տեղը, թ. 44—48:

մանյան կայսրության ու Անդրկովկասյան հանրապետության միջև ընկած սահմանի նոր «ճշտման» անհրաժեշտությունը:

«Սահմանների ուղղման» տակ ենթադրվում էր Օսմանյան կայսրությանը անհապաղ միացնել Նախիջևանի գավառը՝ ներառյալ Օրգուբադը, Շարուր-Իարալագյազի գավառի կեսը, Սուրմալուի մբողջ գավառը, էջմիածնի գավառը, Երեւանի գավառի կեսը, Ալեքսանդրապոլի գավառի մեծ մասը՝ Ալեքսանդրապոլ քաղաքով և Ախալքալաքի ողջ նահանգը: Այս վերջնագրին պատասխանելու համար թուրքական պատվիրակությունը Բաթումում 72 ժամ ժամանակ տվեց՝ սկսած մայիսի 26-ի երեկոյան ժամը 8-ից:

Թուրքական նոր վերջնագիրը մահացու հարված էր Անդրկովկասյան սեյմին: Այստեղ սուր պայքար բորբոքվեց վերջնագրին պատասխան տալու հարցում: Մուսավաթականները գտնում էին, որ պետք է այն անհապաղ ընդունել, դաշնակները ամբողջովին մերժում էին թուրքական պահանջները, իսկ վրաց մենշևիկները ձգտում էին Թուրքիայի հետ իրենց համար ձեռնտու հաշտության պայմաններին հասնել հայկական տարածքների հաշվին: Այդ տարածայնությունները երևան եկան Բաթումի կոնֆերանսի հենց սկզբում: Տակավին թուրքերի կողմից նոր վերջնագիր ներկայացնելուց առաջ սեյմի պատվիրակության տարբեր ֆրակցիաները իրարից գաղտնի սեպարատ բանակցություններ էին վարում Խալի բեյի հետ:

Սեյմի արտաքին ու ներքին քաղաքականության սնանկության հետևանքով վերջինս ստիպված էր մայիսի 26-ին ընդունել որոշում, որտեղ ասված էր հետևյալը. «Քանի որ պատերազմի ու խաղաղության հարցում անդրկովկասյան անկախ հանրապետությունը ստեղծած ժողովուրդների (այսինքն՝ սեյմում ներկայացված կուսակցությունների— Ե. Ս.) միջև ի հայտ եկան արմատական տարածայնություններ, որոնց հետևանքով անհնարին է դառնում Անդրկովկասի անուսից հանդես եկող մեկ հեղինակավոր իշխանության ելույթը,

սիմը հաստատում է Անդրկովկասի մասնատման փաստը և իր լիազորությունները ցած է դնում»¹:

Օգտվելով Անդրկովկասի անջատումից և առանձին հանրապետությունների հանդես գալուց, թուրքական զորքերը շարունակում էին իրենց հարձակումը Հայաստանի ու Վրաստանի տարածքում:

Վրաց մենշևիկները Վրաստանն անջատ հանրապետություն հռչակեցին յոկ այն պատճառով, որպեսզի կարողանան Թուրքիայի հետ սեպարատ բանակցություններ սկսել: Այդ կապակցությամբ Նոյ Ժորդանիան ցինիկորեն հայտարարեց, որ «եթե հայերը խեղդվում են, ապա վրացիները պարտավոր չեն նրանց հետ միասին խեղդվել... Վրաստանը սովոր չէ թուրքերի տիրապետության տակ գտնվել, իսկ հայերը ընտելացել են դրան և եթե մահմեդականներն անջատվում են Անդրկովկասից, Վրաստանը կգնա նրանց հետևից»²:

Այս արտահայտությունը խիստ բնորոշ է. այն, վկայում է, որ Անդրկովկասի ազգայնական կուսակցությունների՝ մենշևիկների, դաշնակների ու մուսավաթականների միջև ո՛չ մի համերաշխություն ու միասնություն չկար: Նրանցից յուրաքանչյուրը ձգտում էր փրկվել իր հարևանի հաշվին: Վրացական մենշևիկները հույս ունեին թուրքական դավթիչներից ազատվել՝ ամբողջ Հայաստանը նրանց հանձնելու միջոցով:

Ստ. Շահումյանը բանվորների, զինվորների և նավաստիների Բաքվի խորհրդի և Բաքվի գավառի մուսուլմանական գյուղացիության դեպուտատների համագումարի միացյալ հանդիսավոր նիստում 1918 թվականի մայիսի 29-ին արտասանած իր ճառում անարգանքի սյունին գամեց վրացական մենշևիկներին՝ նրանց դավաճանական վարքագծի համար. «Վրաստանի անկախության հայտարարումը վկայում

1. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, № 162. Վրացական ազգային խորհուրդը մայիսի 26-ին Վրաստանը հռչակեց անկախ հանրապետություն: Մայիսի 28-ին Թիֆլիսում գտնվող Հայկական կենտրոնական ազգային խորհուրդը Հայաստանը հռչակեց անկախ հանրապետություն, և դաշնակցական կառավարությունը հունիսի 17-ին մեկնեց Երևան: Մայիսի 27-ին մուսավաթականները Աղբյուրեշանը հայտարարեցին անկախ հանրապետություն, որի կառավարությունը հաստատվել էր Գյանջայում:

2. ՀՀ ԿԳՊԱ, ֆ. 200, գ. 23, թ. 101:

է մենշեկները նոր ոճը գործուծութեան մասին: Դա ռուսացիներն էլ ստեղծված գրութիւնից: Դա դավաճանութեան մի նոր փորձ է հանդիպ Վրաստանի հարեան հայ ժողովրդի, — աներևակայելի, անամոթ դավաճանութիւն: Նրանք ծանր վիճակ ստեղծեցին Անդրկովկասում ու այժմ լվանում են իրենց ձեռքերը»¹:

Թուրքական նվաճողներն ամենևին էլ մտադիր չէին բուժարարվել միայն Հայաստանի գրավումով, որի վրա հուշ էին դրել վրացական մենշեկները: Էնվերը գտնում էր, որ նրան առանց դժվարութեան կհաջողվի հափշտակել ողջ Կովկասը, այդ թվում և Վրաստանը: Չնայած Զիսենկելու (որն արդեն սեյմի պատմիրակութեան նախագահը չէր, այլ զբլխավորում էր Վրաստանի մենշեկյան կառավարութեան պատմիրակութիւնը) հայտարարութեանը այն մասին, որ մայիսի 26-ի վերջնագիրը հնարավոր չէ կիրառել այդ նորաստեղծ կառավարութեան նկատմամբ, իսկիլ բեյը պնդում էր, որ վերջնագիրը վերաբերում է Անդրկովկասի ազգայնական բոլոր կառավարութիւններին՝ ներառյալ Վրաստանը, և նա համաձայնվեց վերջնագրի ժամկետը երկարաձգել միայն 24 ժամով: Խալիլ բեյի ու Զիսենկելու միջև տեղի ունեցած երկարատև գրագրութիւնից հետո մենշեկյան կառավարութեան նախագահ Ն. Ռամիշվիլին մայիսի 31-ի նոտայում հայտարարեց, որ Վրաստանն ընդունում է Թուրքական վերջնագիրը:

1918 թվականի հունիսի 4-ին Բաթումում երկու կողմերի միջև կնքվեց պայմանագիր «հաշտութեան ու բարեկամութեան մասին»: Այդ պայմանագրի համաձայն, մենշեկյան կառավարութիւնը ճանաչում էր խալիլ բեյի կողմից մայիսի 26-ին ներկայացված վերջնագրի մեջ նշված սահմանները՝ Անդրկովկասի ու Օսմանյան կայսրութեան միջև: Դա նշանակում էր, որ Ռուսաստանի ու Թուրքիայի միջև հաստատվում է այն պետական սահմանը, որը գլուխում ունենր մինչև 1829 թվականի Ադրիանապոլսի հաշտութեան պայմանագիրը: Այսպիսով, վրացական մենշեկները Օսմանյան կայս-

րութեանը զիջեցին Ախալքալաքի ու Ախալցխայի գավառները՝ բացի Ադխուրի, Արասթումանի ու Զեքարի շրջաններից:

Նույն օրը՝ հունիսի 4-ին, Օսմանյան կայսրութեան ու մենշեկյան Վրաստանի միջև կնքված լրացուցիչ պայմանագրով վերջինս պետք է անհապաղ ձեռնամուխ լիներ իր զորքերի մեծ մասի զորացրմանը: Նույնիսկ այն աննշան զինված ուժերը, որոնք Վրաստանին թույլ էր տրվում պահել, վերջինս պետք է զինվորական կայազորների միջև բաշխեր ըստ Թուրքական հրամանատարութեան հայեցողութեան: Ընդ որում, Վրաստանի սահմանների «պաշտպանութիւնը» Թուրքական հրամանատարութեանն իր վրա էր վերցնում: Վրաստանի կառավարութիւնը համաձայնում էր այն բանին, որպեսզի Թուրքական բանակը ամեն կարգի ռազմական փոխադրումներ ու զորքերի տեղափոխումներ կատարի Վրաստանի երկաթուղագծերով: Այդ փոխադրումները «ապահովելու» համար զլխավոր կայաններում թույլատրվում էր Թուրքական զորքերի ներկայութիւնը:

Նույն լրացուցիչ պայմանագրով վրացական կառավարութիւնը պարտավորվում էր «պատշաճ վիճակում պահել ճանապարհները, շարժական ու անշարժ կազմը, արագ կերպով նորոգել բոլոր վնասվածքները, որոնք կարող էին առաջ գալ պատահական ձևով կամ կանխամտածված»¹: Ստրկացուցիչ այս համաձայնագրերը ստորագրելով, վրացական մենշեկները փաստորեն երկիրը դնում էին քաղաքական ու տնտեսական լրիվ կախվածութեան մեջ Օսմանյան կայսրութեանից և վերածում այն երիտթուրքական դավթիչների պլանգարմի՝ Բաքուն գրավելու և այնտեղ խորհրդային իշխանութիւնը վերացնելու համար: Պետք է նշել, որ այդ բանին բացահայտորեն ձգտում էին հենց իրենք՝ վրացական մենշեկները:

Թուրքական վերջնագիրը ընդունվեց նաև նորակազմ դաշնակցական կառավարութեան կողմից: Թուրքական դավթիչները Հայաստանի վզին փաթաթեցին նոր, առավել ծանր պայմաններ: Հունիսի 4-ի Բաթումում Թուրքական ու դաշ-

1. Ստ. Կառույց, Երկր, հ. 3, էջ 221:

1. Ст. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, № 176.

նակցական կառավարության պատվիրակությունների միջև կնքված «հաշտության և բարեկամության» պայմանագրի համաձայն, բացի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի խախտումից հետո զավթած մարզերի, Թուրքիան խլում էր իր օգտին նաև այն տարածքները, որոնք պայմանագիրը կնքելու ժամանակ գրավված էին թուրքական զորքերի կողմից:

Երևանի նահանգից Թուրքիային անցան Սուրմալուի ողջ գավառը, Ալեքսանդրապոլի ու Էջմիածնի գավառների մեծ մասը և Երևանի ու Շարուր-Պարալագյազի գավառների փոքր մասը: «Անկախ» Հայաստանի տարածքը կազմելու էր մոտ 11000 քառ. կմ՝ (Նոր Բայազետի շրջանը՝ բացառությամբ Բասարզեչարի հարավ-արևելյան մասի, Երևանի, Էջմիածնի ու Ալեքսանդրապոլի շրջանների մի մասը): Այդ տարածքի վրա բնակվում էին մոտ 230 հազար հայեր, 80 հազար մահմեդականներ (զրանցից՝ 5000 քրդեր), 5000 եզդիներ և 6000 այլազգիներ, ընդամենը՝ 321 հազար մարդ: Այսպիսով, հայկական ազգաբնակչությունը այդ փոքրիկ «անկախ» Հայաստանում կազմում էր Կովկասի ողջ հայ ազգաբնակչության ընդամենը 1/8 մասը¹: Ընդ որում, այդ տարածքի վրա հավաքված գաղթականների թիվը գերազանցում էր տեղի ազգաբնակչությանը: Նրանք զուրկ էին ապաստարանից, շունեին գոյության որևէ միջոց և սովամահության եզրին էին գտնվում: Արևմտյան Հայաստանից Անդրկովկաս փախած գաղթականների ընդհանուր թիվը կազմում էր 300 հազար մարդ:

Այսպիսով, թուրքական զավթիչները Անդրկովկասից պոկեցին 38 հազար քառ. կմ տարածություն՝ մեկ միլիոն 250 հազար ազգաբնակչությամբ: Դրանից Վրաստանը կորցնում էր 10 հազար քառ. կմ տարածք՝ 350 հազար ազգաբնակչությամբ, Հայաստանը՝ 28 հազար քառ. կմ՝ 900 հազար ազգաբնակչությամբ: 38 հազար քառ. կմ տարածությունից 12 հազար 421 քառ. կմ կազմող տարածքը՝ 655 հազար ազգաբնակչությամբ Օսմանյան կայսրությանն էր անցնում Բաթումի պայմանագրերով: Ընդամենը երիտթուր-

քերը Անդրկովկասից հափշտակեցին նրա տարածքի 20,6 տոկոսը և ազգաբնակչության 18,5 տոկոսը¹:

Սակայն այդքանն էլ չբավարարեց թուրք զավթիչներին: Ինչպես վերը նշվեց, նրանք ծրագրել էին նվաճել ողջ Անդրկովկասը և Հյուսիսային Կովկասը: Այն բանից հետո, երբ թուրքերին հաջողվեց Բաթումում վրացական մեղեկներին ու դաշնակներին պարտադրել հիշյալ ստրկացուցիչ համաձայնագրերը և դրանց հիման վրա Անդրկովկասի գլխավոր հրկաթուղագծերը իրենց ձեռքն առնել, թուրքական նվաճողները գտնում էին, որ ողջ երկրամասի գրավումը արդեն հեշտ իրականացվելիք մի խնդիր է դառնում: Ուստի թուրքական զորքերը շարունակում էին շարժվել դեպի Անդրկովկասի խորքը՝ երկու ուղղություններով՝ Ալեքսանդրապոլ—Ղարաքիլիսա—Թիֆլիս և Ղարաքիլիսա—Դիլիջան—Ադստաֆա—Բաքու:

Անդրկովկասի նկատմամբ երիտթուրքերի նվաճողական պլանները չէին համընկնում նրանց դաշնակիցների՝ գերմանական իմպերիալիստների մտադրությունների: Վերջիններս իրենք էին ձգտում իրենց տիրապետությունը հաստատել Վրաստանում ու Ադրբեջանում, իրենց ձեռք գցելով, այդպիսով, վրացական մանգանն ու պղինձը և Բաքվի նավթը, որի կարիքն այնքան սուր զգում էր Գերմանիայի ռազմական արդյունաբերությունը: Հենց դա էր Թիֆլիսում գերմանական ներկայացուցիչ գնդապետ Կրես ֆոն Կրեսենշտեյնի հիմնական խնդիրներից մեկը*:

1. Տե՛ս Забриев Д. С. К новейшей истории северо-восточных вилаетов Турции. Тбилиси, 1947, с. 70—71.

* Կրես ֆոն Կրեսենշտեյնը մինչև 1918 թվականի վերջը Պաղեստինում գործող բանակի հրամանատարն էր: Մյուսմանի բնորոշմամբ, նա Օսմանյան կայսրությունում 4 տարվա ռազմական ծառայության ընթացքում «բացի ռազմական հմտությունից հանդես բերեց նաև դիվանագիտական ակնհերկ կարողություններ» (Mühlmann С. Das Deutsche-türkische Waiienbündnis im Weltkrieg, Leipzig, 1940, s. 197): Ուստի կյուղեն-գորֆը Կրես ֆոն Կրեսենշտեյնի ուղարկեց Թիֆլիս, որտեղ նա եռանդուն գործունեություն ծավալեց գերմանական ազդեցություն Անդրկովկասում ուժեղացնելու ուղղությամբ:

1. ՄԼԻ-ի հայկական ֆրիիտի արխիվ, ֆ. 33, գ. 1277, թ-14:

Քառամյա պատերազմի հետևանքով գերմանական էկո-
նոմիկայի ուժեղ քայքայման ու գերմանական ուղղման մե-
քենայի նկատելի թուլացման պայմաններում Բեռլինում ար-
տակարգ կարևոր նշանակություն էին տալիս Անդրկովկասի
հումքային ռեսուրսների օգտագործման խնդրին: Այդ իսկ
պատճառով էլ ողջ Կովկասը նվաճելու երիտթուրքական պա-
րաղլուխների ձգտումը ամենևին ձեռնադրելի էր նրանց գերմա-
նական դաշնակիցներին: Դրանով էր բացատրվում Գերմա-
նիայի ու Թուրքիայի միջև Անդրկովկասի նկատմամբ տար-
վելիք բաղադրականության հարցում ծագած դիվանագիտա-
կան այն սուր պայքարը, որ բռնկվեց հատկապես Բաթումի
կոնֆերանսում:

Բաթումի կոնֆերանսում գերմանական ներկայացուցիչ
Լոսովի ներկայությունը, Թուրքիայի ու անդրկովկասյան կա-
ռավարության միջև բնթացող բանակցություններին իբրև
միջնորդ հանդես գալու նպատակով, բացատրվում էր հենց
նրանով, որ Գերմանիան ցանկանում էր Թուրքիային խան-
գարել իրականացնելու Անդրկովկասի նկատմամբ մշակած
պլանները: Որ այդ հանգամանքը, իրոք, ձեռնադրելի էր Վրաս-
տանի կառավարողներին, անմիջապես նշեց Նոյ ժորդանիան.
«Գերմանական պատվիրակության ժամանումը Բաթում,—
ասաց նա 1918 թվականի մայիսի 25-ի իր զեկուցման մեջ,
— Թուրքերի համար տհաճ մի անակնկալ էր, որոնք Անդր-
կովկասի հետ բանակցությունները դիտում էին որպես
իրենց մասնավոր գործը»¹:

Բաթումի կոնֆերանսում գերմանական պատվիրակու-
թյունը ձգտում էր Թուրքերի տարածքային հավակնություն-
ները սահմանափակել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի
Անդրկովկասին վերաբերող հոդվածներով: Թուրքական բա-
նակի գլխավոր շտաբի պետի տեղակալ Ֆոն Սեկտին մայիսի
15-ին հղած իր հեռագրում Լյուդենդորֆը նրան առաջարկում
էր «էնվեր փաշային անհապաղ հետ պահել այն պահանջ-
ներից, որոնք Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով սահմանված
տարածքներից այն կողմն են անցնում»²:

Գերմանացիները պարզորոշ կերպով ցանկանում էին
իրենց ազդեցության տակ պահել Անդրկովկասի այն տա-
րածքները, որոնք տակավին նվաճված չէին Թուրքերի կող-
մից: Սակայն Թուրքական պատվիրակությունը, ղեկավար-
վելով էնվեր փաշայի ցուցումներով, Բաթումի կոնֆերան-
սում շարունակում էր պնդել ողջ Անդրկովկասը Թուրքական
զորքերի կողմից օկուպացիայի ենթարկելու պահանջի վրա³:
Բացի Անդրկովկասի նկատմամբ ունեցած սեփական զավ-
թողական ձգտումներից, գերմանական բանակի գլխավոր
հրամանատարության բացասական վերաբերմունքը Կովկա-
սը նվաճելու էնվերի պլանի նկատմամբ բացատրվում էր
խորհրդային կառավարության կտրուկ բողոքներով: Վերջ
մեջ բերվեց 1918 թվականի մայիսի 15-ի ՌեՏՍՂ Արտաքին
գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի նոտան: Անկասկած
է, որ մայիսի 15-ին Ֆոն Սեկտին տրված հրահանգը զգա-
լիորեն թելադրված էր խորհրդային կառավարության դիվա-
նագիտական այդ ելույթով:

Բացի դրանից, Թուրքական խոշոր ուժերի ներխուժումը
Անդրկովկաս նկատելիորեն թուլացնում էր գերմանա-թուր-
քական զորքերի դիրքերը այլ ճակատներում՝ Միջագետքում
Միրիայում ու Իրանում, ուր անգլիացիների ու արաբ ապա-
տամբների ձեռնարկ գնալով ուժեղանում էր: Մայիսի 20-ին
Լյուդենդորֆը նորից հեռագրեց Սեկտին. «Ես կրկնում եմ
իմ պահանջը, այն է՝ Թուրքերը իրենց ուշադրությունը
դարձնեն Պարսկաստանի ու Միջագետքի վրա»²: Սակայն
երիտթուրքերը բացահայտ անհնազանդություն էին հանդես
բերում: Ամբողջովին կլանված լինելով իրենց մեծապետա-
կան, զավթողական պլաններով, նրանք ուշադրություն չէին
դարձնում Բեռլինից եկող բողոքների վրա: Բաթումի կոնֆե-
րանսում Գերմանիայի ներկայացուցիչ Լոսովը հաղորդում
էր Լյուդենդորֆին. «Թուրքերը հատկապես ձգտում են Բաքվի
ու Վլադիկավկազի կողմը, ցանկանում են նվաճել ողջ Կով-
կասը»³: Հետագայում Լյուդենդորֆը իր հիշողություններում,

1. «Ворьба» 26.V. 1918 г.

2. Mühlmann C., նշվ. աշխ., S. 198.

1. Տե՛ս Ստ. Եսեկյան, Երկեր, հ. 3, էջ 221:

2. Mühlmann C. նշվ. աշխ., S. 198.

3. Նույն տեղը, էջ 199:

ոչ առանց դառնության, գրում էր հետևյալը. «Էնվեր փաշան ու թուրքական կառավարությունը ավելի շատ մտածում էին կովկասում իրենց պանիսլամական նպատակների իրականացման, քան Անգլիայի հետ պատերազմելու մասին: Այդ պատճառով մենք ակամայից հակասության մեջ գտնվեցինք այն նպատակների հետ, որոնք հետապնդում էին թուրքերը...»¹ (ընդգծում մերն է— Ն. Ս.):

Մայիսի 25-ին կուդենդորֆը ստիպված էր նորից դիմել ֆոն Սեկտին, կոչ անելով նրան «իր ազդեցությունն օգտագործել, որպեսզի թուրքիան դադարեցնի իր հետագա ռազմական գործողություններն Անդրկովկասում»: Այնուհետև, հիշատակելով Ուրմիա լճի արմուտքում թուրքական 6-րդ դիվիզիայի և Միջագետքում՝ թուրքական 6-րդ բանակի պարտության մասին, կուդենդորֆը նախազգուշացնում էր, որ Լեթե թուրքական կառավարությունը իր քաղաքական ու տրնտեսական ձգտումներից ելնելով հապաղի պաշտպանելու իր սեփական տարածքը և «մեզ համար դժվարություններ հարուցի կովկասում, որտեղից մենք կարող էինք հանդես գալ անգլիացիների դեմ, ապա նա չպետք է հուսա, որ մենք կարող ենք մեր հաշվին հետագայում նրան վերադարձնել իր սեփական տարածքը»²:

Այդ պահանջներին էնվեր փաշան պատասխանում էր կեղծ բացատրություններով, որ իբր թուրքական զորքերի առաջխաղացումը Անդրկովկասում անհրաժեշտ է բուլղարի ազդեցության տարածման վտանգը կանխելու, ինչպես նաև երկրամասի մահմեդականների նկատմամբ հայկական «դաժանություններին» վերջ դնելու համար, մի բան, որին թուրքիան չի կարող «անտարբեր» նայել³: Ըստ որում, թուրքական փոխգեներալխիմուսը գերմանա-թուրքական հարաբերությունների սրման ամբողջ մեղքը բարդում էր գերմանական բանակի գլխավոր հրամանատարության վրա:

Չափազանց կտրուկ ու սպառնալից տոնով կուդենդորֆը գրում էր էնվեր փաշային հետևյալը. «Չեմ ցանկանում ձեզ-

նից թաքցնել իմ զարմանքը այն կապակցությամբ, որ իբր գերմանական հրամանատարությունն է դարձել կովկասում ծագած տարածայնությունների պատճառը: Թուրքիան իրեն ինքնուրույն ձևով է պահում՝ ուշադրություն չդարձնելով դաշնակիցների և Բրեստում կնքված պայմանագրի այն հոդվածների վրա, որոնք վերաբերում են Անդրկովկասին: Գերմանիան արդեն մատնանշել է նման գործողությունների հետևանքները... և եթե թուրքիան չհարգի Բրեստի պայմանագրով գծված սահմանները, Գերմանիան իրեն կվերապահի հետագա գործողությունների ազատությունը: Գերմանիան չի ճանաչում թուրքիայի ու անդրկովկասյան պետությունների միջև կնքված այն պայմանագրերը, որոնք ստորագրվել են՝ շրջանցելով Գերմանիային, Ավստրիային ու Բուլղարիային»¹:

Էնվերը ոչ մի զիջողականություն հանդես չբերեց, ուստի կուդենդորֆը Բաթումի կոնֆերանսից հետ կանչեց գերմանական ներկայացուցիչներին: Բեռլինում ոչ միայն չէին ուղում ճանաչել երիտթուրքական կառավարության կողմից Հայաստանին ու Վրաստանին պարտադրված համաձայնագրերը, այլև վրացական մենշևիկներին ու դաշնակներին ամեն կերպ դրդում էին հրաժարվել դրանք վավերացնելուց: Բաթումի կոնֆերանսում հայկական հաշտության պատվիրակության նախագահ Համո Օհանջանյանը, որը Բեռլին էր ուղարկվել գերմանական կառավարության հետ բանակցություններ վարելու նպատակով, այնտեղից հաղորդում էր Երևան հետևյալը. «Գերմանիան արդեն պաշտոնապես տեղեկացրել է թուրքիային, որ նա Բաթումի պայմանագիրը չեղյալ է համարում, հետևապես ո՛չ մի խոսք չի կարող լինել նրա վավերացման մասին (Հայաստանի կողմից— Ն. Ս.)»¹:

Ո՛չ կուդենդորֆի հեռագրերը, ո՛չ էլ ստեղծված դրուսյան լրջությունը հիշեցնող դիմումները թուրքական հրամանատարությանը՝ ի վիճակի չէին խանգարելու թուրքերին՝ նվաճելու ողջ Անդրկովկասը: Հինդենբուրգը ստիպված էր միջամտելու այդ կոնֆլիկտին: Հունիսի 9-ին ուղարկված հեռագրում նա էնվերից կտրականապես պահանջում էր դատար-

1. Людендорф, Мои воспоминания о войне 1914—1918 гг. т. 2. М., 1924, с. 187—188.

2. Mühlmann C., նշվ. աշխ., S. 198—199.

3. Տե՛ս նույն տեղը, էջ 199:

1. Mühlmann C., նշվ. աշխ., S. 200.

1. ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 6, թ. 39—55:

կել Անդրկովկասի այն տարածքները, որոնք թուրքական զորքերը գրավել էին ի խախտումն Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի և Միջազգեք ու Հյուսիսային Պարսկաստան փոխադել Անդրկովկասում գտնվող թուրքական բոլոր ուժերը¹:

Սակայն այս պահանջն էլ մերժվեց Ստամբուլի կառավարող շրջանների կողմից: «Առաջին անգամ,— վկայում է Մյուլմանը,— գերմանա-թուրքական քառամյա եղբայրության ընթացքում հարաբերությունների խզման վտանգ առաջացավ՝ Կովկասում տարվելիք քաղաքականության հարցերում առկա հակասությունների պատճառով: Կովկասում գտնվող գերմանական ու թուրքական զորքերը իրար նկատմամբ թըշնամաբար էին տրամադրված: Եղան փոխադարձ հրաձգության դեպքեր, գերմանական պահակները գերի վերցվեցին թուրքերի կողմից: Գործը բացահայտ խզման ու պատերազմի շնորհիվ միայն փոխադարձ զիջումների շնորհիվ, որը բացատրվում էր պատերազմի մյուս ճակատներում ստեղծված լարված իրադրությամբ»²:

Հունիսի վերջին երրորդ բանակի գլխավոր հրամանատար Վեհիբ փաշան հետ կանչվեց և նրա տեղը նշանակվեց էսադ փաշան, որը գեներալ Լիման Ֆոն Սանդերսի հրամանատարության ներքո կովել էր Գալիպոլիի թերակղզում և սերտորեն համագործակցել այնտեղ գերմանական սպանների հետ: Սակայն այս միջոցառմամբ դաշնակիցների միջև պառակտման վտանգը չվերացվեց, այլ միայն որոշ ժամանակով հետաձգվեց: Գերմանացիները, ինչպես և նախկինում, ձրգտում էին իրենց ձեռքը պցել Անդրկովկասի նավթային հարստությունները: Իսկ թուրքերը բացահայտորեն աչք էին դրել Բաքվի վրա, թեև նրանք խոսքով հայտարարում էին, որ հրաժարվել են այդ քաղաքի նկատմամբ ունեցած հավանություններից³:

Թուրքական հրամանատարությունը, հենվելով Կովկասում կենտրոնացված իր ուժերի հսկայական թվական գերակրշոտության վրա՝ գերմանական փոքրաթիվ զորքերի նկատմամբ (առ 1918 թվականի օգոստոսի 20-ը Վրաստանում հաշվվում էին ընդամենը 214 գերմանական սպաններ ու 5050 զինվորներ)⁴, շարունակում էր զարգացնել իր հարձակումը

Կյանչա—Բաքու ուղուցյամբ: Գերմանացիները ըստ հնարավորին ձգտում էին եթե ոչ ուղղակի խոչընդոտել, ապա գոնե ժամանակավորապես կասեցնել թուրքերի առաջխաղացումը դեպի Բաքու:

Թուրքական ռազմական պատմաբանները՝ հետագայում բազմիցս մեղադրել են գերմանացիներին այն բանի համար, որ նրանք 1918 թվականին, թուրքերի Անդրկովկաս ներխուժման ժամանակամիջոցում, վերջիններիս խոչընդոտներ են մարուցել: Այսպես, այդ ինտերվենցիայի մասնակից գնդապետ Ռյուշայուն իր աշխատության մեջ մանրամասն նկարագրելով թուրքական 5-րդ դիվիզիայի հարձակումը Բաքվի վրա, մատնանշում է հետևյալը. «Գերմանացիները մեր դաշնակիցները չէին իրենց կովկասյան քաղաքականության մեջ: Նրանք կովկասյան գործերում օսմանների համար հատուկ դժվարություններ էին ստեղծում և մեր դեմ գրգռում Կովկասի ժողովուրդներին՝ վրացիների գլխավորությամբ»: «Գերմանիան,— գրում էր այնուհետև Ռյուշայուն,— չէր ցանկանում օսմանների ձեռքին տեսնել Կովկասի ամենահզոր ու նավթով հարուստ քաղաքը՝ Բաքուն»⁵: Նա ընդգծում էր, որ «Գերմանիան իսկապես Կովկասում ինքնուրույն՝ Թուրքայից անջատ քաղաքականություն է վարում: Այդ ինքնուրույնությունը նա հանդես բերեց իր հավատարիմ դաշնակիցների՝ օսմանների համար վերին աստիճանի աննպաստ ու ծանր ժամանակ: Նա խանգարում էր օսմանյան զորամասերի, ռազմական հանդերձանքի, առանձին սպաների և այլ անձնավորությունների անցմանը Բաթում—Թիֆլիս—Գյանչա երկաթուղագծով: Արշավանքը դեպի Բաքու որոշ ժամանակով հետաձգվեց գերմանացիների անհազուրդ ազահության պատճառով»⁶:

Չունենալով բավարար ուժեր Բաքվի գրավման գործում թուրքերից առաջ անցնելու համար, գերմանական գլխավոր հրամատարությունը նոր ձևման դիմեց: Օգոստոսի 4-ին Լյուդենդորֆը հեռագրում էր էնվեր փաշային, որ եթե նա անմիջապես շղադարեցնի թուրքական զորքերի հարձակումը Բաքվի վրա և նրանք նախկին դիրքերը չվերադառնան, ապա գերմանական հրամանատարությունը ստիպված կլինի կայզերին խնդրել, որ նա գերմանական ներկայացուցիչներին հետ կանչի թուրքական բանակի գլխավոր հրամանատարությունից: «Ես,— շարունակում էր Լյուդենդորֆը,— չեմ

1. Տե՛ս Mühlmann C., նշվ. աշխ., S. 201—202.

2. Mühlmann C., նշվ. աշխ., S. 205.

3. Տե՛ս նույն տեղը:

4. Նույն տեղը, էջ 210:

1. Miralay Rüstü. Büyük harpte Baku yollarında Kafkas piyade fırkası (Տե՛ս «Askeri mecmuanım tarih kısıntı». İstablul. 1934. sayı 34, s. 221).

2. Նույն տեղը, էջ 41:

հանդուրժի, որպեսզի թուրքական պատասխանատու անձանց բացահայտորեն ուխտադրուժ վարքագծի պատճառով Ռուսաստանի հետ նոր պատերազմի վտանգ առաջ գա»¹:

Գերմանական ռազմամոլները իսկապես երկյուղ էին կրում արագորեն ամրապնդվող երիտասարդ խորհրդային շանրապետության հետ բախվելու վտանգից, որը, ինչպես տեսանք, վճռականորեն բողոքեց գերմանական իմպերիալիզմի կրտսեր պարտնյորների՝ թուրքական նվաճողների կողմից Անդրկովկասում ձեռնարկած ինտերվենցիայի դեմ: Սակայն, երբ 1918 թվականի հուլիսին Արևմտյան ճակատում Անտանտի զորքերը վճռական հարձակման անցան և համաշխարհային պատերազմի գլխավոր ռազմաճակատում Գերմանիայի համար օրհասական վիճակ ստեղծվեց, գերմանական գլխավոր հրամանատարությունը որոշեց շարել կոնֆլիկտը իր թուրք դաշնակցի հետ:

Երբ Հյուսիսային Պարսկաստանից ժամանած անգլիական ուժերը, օգտվելով էսէնների և մենշևիկների դավաճանությունից, օգոստոսի 4-ին գրավեցին Բաքուն, գերմանական հարամանատարությունն անմիջապես փոխեց իր տակտիկան: Լյուդենդորֆի հրամանով Կրես ֆոն Կրեսենշտեյնի տրամադրության տակ Ուկրաինայից Սև ծովով Կովկաս փոխադրվեց հեծելազորային և հետևակային մեկական բրիգադ: Սեպտեմբերի կեսերին այդ օժանդակ ուժերի մեծ մասը ժամանեց Վրաստան²: Ընդամենը՝ Թիֆլիսում մինչ այդ գտնվող 5 հազարանոց ջոկատի հետ միասին այդ ժամանակ Վրաստանում կային շուրջ 15 հազար գերմանական զինվորներ³:

Սեպտեմբերի 15-ին Լյուդենդորֆը Կրես ֆոն Կրեսենշտեյնին արձակեց հետևյալ հրամանը. «Անհրաժեշտ է գրոհնախապատրաստել Բաքվի դեմ և զեկուցել պատրաստ լինելու մասին... Թուրքական զորքերի կամ Ադրբեջանի զորքերի մասնակցությունը պետք է լինի միայն այն շափով, ինչ շափով, որ դա անհրաժեշտ է հաջողությունն ապահովելու համար»⁴:

Մինչ գերմանացիները զբաղված էին այդ պատրաստություններով, թուրքական զորքերը, արհամարհելով իրենց դաշնակցի պահանջները, շարունակում էին հարձակումը: Սեպտեմբերի 15-ին թուրքերը մտան Բաքու և գերմանական գլխավոր հրամանատարությունը, այդպիսով, կանգնեց կա-

տարված փաստի առջև: Բաքվի գրավումը թուրքերի կողմից ծանր հարված էր Գերմանիայի հետապնդած շահերին Անդրկովկասում: Չախողվեցին Բաքվի նավթին տիրանալու վերջին հույսերը: Մյուսմանը հաստատում է, որ 1918 թվականի աշնանը «նկատելի դարձավ թուրքական հրամանատարության նվազ բարեկամական վերաբերմունքը Կովկասում գտնվող իրենց գերմանական դաշնակիցների նկատմամբ: Նուրի փաշան (Բաքուն օկուպացրած թուրքական զորքերի հրամանատարը— Ն. Ս.) մերժեց գեներալ ֆոն Կրեսի առաջարկը՝ աջակցել ռազմական շինարարության գործին Բաքվում»: Թուրքերը, բողոքում էր Մյուսմանը, բողոքովին հաշվի չէին նստում գերմանական պլանների հետ Բաքվում⁵:

Անդրկովկասում Թուրքիայի ու Գերմանիայի միջև առկա խոր հակասությունների մասին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության պատվիրակության ղեկավար Ա. Ա. հարոնյանը 1918 թվականի սեպտեմբերին Ստամբուլից հաղորդում էր Երևան հետևյալը. «Գերմանիայի ու Թուրքիայի ուղիներն Անդրկովկասում խաշաձեկում են և իրարից բաժանվում: Նրանք, Կոմս Շուլենբուրգի արտահայտությամբ, դաշնակիցներ, բայց և միևնույն ժամանակ մրցակիցներ են»⁶:

Գերմանա-թուրքական պայքարը Անդրկովկասում տիրապետություն հաստատելու համար, ժամանակին լայն արձագանք գտավ ինչպես թուրքական, այնպես էլ գերմանական մամուլում: Թուրքական մամուլը իր դժգոհությունն էր հայտնում Անդրկովկասում Գերմանիայի վարած քաղաքականությունից: Այսպես, Ստամբուլում լույս տեսնող «Վաքըթ» թերթը գրում էր. «Մեր գլխավոր նպատակը Անդրկովկասի սահմանների պահպանումն է, Ռուսաստանի ու մեր միջև այնպիսի ամուր պատենշի ստեղծումը, որը կարողանար կատարել բուֆերի դեր՝ ի դեմս նորաստեղծ անդրկովկասյան անկախ պետությունների: Եթե մեր դաշնակից Գերմանիան շուղղի իր կողմից թույլ տրված սխալը, ապա այն ժամանակ Թուրքիան ուժեղագույն պետություն դարձնելու վերաբերյալ նրա տված երաշխիքները սին խոսքեր

1. Նույն տեղը:

2. Տե՛ս նույն տեղը:

3. Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը Ավետիս Ահարոնյանի գլխավորությամբ, (անդամներ Ա. Խատիսյան և Մ. Պապաչանյան) պատվիրակություն ուղարկեց Կ. Պոլիս՝ բանակցելու թուրքական կառավարության հետ Բաթումի դաշնագրի փոխարեն նոր դաշնագրի կնքելու համար: Ամիսներ տևող բանակցությունները դրական արդյունք չտվին, վրա հասավ ընդհանուր զինադադար: Անտանտի հաշտությամբ, հայերի համար ստեղծվեց նոր կացություն, նոր հեռանկարներ ու նոր հույսեր:

5. Դավադիր գործարք

1. Mühlmann C., նշվ. աշխ., S. 297.

2. Տե՛ս Mühlmann C., նշվ. աշխ., S. 210.

3. Տե՛ս История гражданской войны в СССР. т. 3. М., 1958 с.238

4. Mühlmann C., նշվ. աշխ., S. 210.

կմնան»¹, Ավելի ուշ, այդ նույն թերթը հաստատում էր, որ «Գերմանիան, ըստ երևույթին, մտադիր է մի հարվածով խորտակել այն վստահությունը, որ նրա կողմից ստեղծվել էր երկար տարիների ընթացքում»²:

Երիտթուրքերի օրգան «Իգդամ» թերթը 1918 թվականի սեպտեմբերի 11-ին գրում էր. «Թուրքիան, որը ծանր զոհաբերություններ է կատարել հանուն ընդհանուր գործի, իրավունք ունի պահանջելու՝ այս անգամ դաշնակիցների շահերը հաշվի չառնելով, պաշտպանել իր սեփական շահերը Կովկասում»³:

«Ջաման» թերթը «Մեր խաղաղ քաղաքականությունը Կովկասում» հոդվածում կշտամբում էր դաշնակիցներին այն բանի համար, որ նրանք խոչընդոտներ են հարուցում թուրքերին՝ Կովկասի նկատմամբ նրանց պլաններն իրականացնելու գործում: Հոդվածի հեղինակը նշում էր. «Հարկ չկա, որ Թուրքիան տարվի իր դաշնակիցների մոլորություններով: Նա պետք է ամեն հնարավոր բան անի Կովկասը գրավելու համար...»⁴:

«Պրավդան» մատնանշում էր, որ Կովկասում գերմանական ու թուրքական քաղաքականության միջև առկա տարածայնությունները «միևնույն ժամանակ ապացուցում են, թե որչափ անկայուն են Կովկասի վերաբերյալ ընդունված առանձին համաձայնագրերը»⁵:

«Մշակ» լրագիրը գրում էր, որ «թուրքերի ու գերմանացիների միջև հարաբերությունները բարեկամական չեն, գերմանացիները արհամարհական վերաբերմունք ունեն դեպի թուրքերը, իսկ թուրքերը գտնում են, որ գերմանացիները խանգարում են իրենց հաջողություններին և նավթի պատճառով իրենց թույլ չեն տալիս գրավել Բաքուն»⁶:

Գերմանական «Նյուս պարկեր դանտես ցայտունգ» պարբերականը գրում էր, որ Թուրքիան ձգտում է իր տիրապետությունը տարածել Սև ծովի հյուսիս-արևելյան շրջանների վրա՝ ընդհուպ մինչև Կասպից ծովը: «Նա այնտեղ ուժեր փոխադրեց Միրիայից ու Միջագետքից: Նույն շրջան ուղարկվեցին նաև Խուսաստանի հետ կնքված հաշտությունից հետո պատ մնացած զորամասերը... Թուրքիան պետք է փոխի իր

քաղաքականությունը: Չի՞ մտածում նա արդյոք, որ մենք մեզ վրա կվերցնենք Միրիան ու Միջագետքը հետ նվաճելու բեռը, որպեսզի նրան հնարավորություն տանք շարունակել իր վաճումները այլ մարզերում»⁷:

Իեռլինի «Տագեսցայտունգ» թերթը հաստատում էր հետևյալը. «Ոչ ոք Գերմանիայում հավանություն չի տալիս թուրքերի առաջխաղացմանը Կովկասում»⁸:

«Շտուտգարտ տագեբլատը» գերմանա-թուրքական հարաբերությունների կապակցությամբ գրում էր. «Եթե մենք, որպես Թուրքիայի պաշտպաններ, դեմ դուրս եկանք Օսմանյան կայսրության մասնատմանը, մենք այդ բանն արեցինք Բաղդադի երկաթուղու հարցում մեր շահագրգռվածությունից ինչևիդ: Թուրքական պետական գործիչները պետք է իմանան, որ Թուրքիայի համար ամենավտանգավոր ճակատները Պաղեստինի ու Միջագետքի ճակատներն են և որ անհրաժեշտ է նորից հետ նվաճել Տրիպոլիս, Եգիպտոսը և Բասրայի ծովածոցը: Սակայն Թուրքիան իր հայացքը հատել է Կովկասի ու Սև ծովի կողմը, իսկ այժմ, անդրկովկասյան հանրապետությունների հողերը գրավելուց հետո, ներկայացնում է նոր պահանջներ՝ Դրիմի, Թավրիզի և Ուրմիա լճի շրջանի նկատմամբ... Գերմանիան մտադիր չէ պաշտպանելու բոլոր այն ցանկությունները, որոնք կարող են առաջ գալ մեր դաշնակիցների մեջ»⁹:

Վերը բերված փաստերը ցույց են տալիս, որ 1918 թվականի ամռանն ու աշնանը գերմանական իմպերիալիստների ու երիտթուրքական պարագլուխների միջև առկա էին սուր տարածայնություններ Անդրկովկասին տիրապետելու համար մղվող պայքարի, ինչպես նաև Մերձավոր ու Միջին Արևելքի ազմաձևակատներում պատերազմը վարելու հարցերում: Ուսում և միանգամայն անհիմն են խորհրդային առանձին պատմաբանների պնդումներն այն մասին, որ Բաքվի գրավումը թուրքական զորքերի կողմից տեղի ունեցավ «գերմանական իմպերիալիզմի հանձնարարությամբ», իսկ էնվեր փաշան ու Նուրի փաշան լոկ «գերմանական իմպերիալիզմի կամակատարներն էին»⁴:

1. «Кавказское слово», 12.X.1918 г., № 194.

2. ЦГНОР, ф. 1318, д. 619, л. 30.

3. «Кавказское слово», 12.IX.1918 № 194.

4. Տե՛ս Токаржевский Е. А., Бакинские большевики—организаторы борьбы против германо-турецких интервентов в Азербайджане в 1918 г., Баку, 1947. ст. 183, Эльчибекан А. М., Великая Октябрьская революция и победа Советской власти в Армении», 1957. ст. 77, Колесникова Н. Н. Из истории борьбы за Советскую власть в Баку, Баку, 1958. ст. 4, История гражданской войны в СССР, т. 3. ст. 237.

1. «Грузинская республика», 18. XI. 194.

2. 22 հոգու, ֆ. 200, պ. 53 մ., 286-287.

3. «Кавказское слово», 12. X. 1918. № 194.

4. Архив Грузинского филиал ИМЛ, ф. 2, д. 358, л. 15.

5. Տե՛ս «Правда». 7.VIII.1918 г., № 167.

6. «Մշակ», 21. 9. 1918, № 191.

Անդրկովկասի կառավարողների հակահեղափոխական գործունեության հետևանքով Անդրկովկասի մի մասն ընկավ Թուրքիայի տիրապետության տակ: Սեյմում մուսավաթականների պարագլուխներից Ուսուբեկովը իր մի ճառում բացհիշեց ասում էր. «Ոչ միայն մեզ՝ աղբբեջանական թուրքերիս մոտ, այլև Անդրկովկասի ամբողջ տարածքում տիրող ահավոր անիշխանությունը չի կարող ճնշվել մեր սեփական ուժերով. դրությունն էլ ավելի է սաստկանում, արևելքից հարձակվող բուլղարիկների գործողությունների պատճառով, որոնք, դաշնակցած մեր դարավոր թշնամիների հետ, ավերածություն ու վերջնական ոչնչացում են բերում թուրք ժողովրդին: Իրերի նման դրություն, անպաշտպանություն պայմաններում մենք այլ ելք չունենք, քան դիմելու օտար միջամտությանը: Տվյալ դեպքում մենք կարող ենք ուրախ լինել հանգամանքների այն երջանիկ դասավարտության համար, որ այստեղ եկող արտաքին ուժը՝ Թուրքիան, մեզ բարեկամ ու եղբայրական ուժ է»¹:

Իրանով էր ճնշեց բացատրվում անդրկովկասյան կառավարության կապիտուլյանտական քաղաքականությունը Բաթումի կոնֆերանսում և թուրքական զավթիչներին ամեն կարգի հնարավորությունների ընձեռումը՝ զեպի Բաբու շարժվելու և այնտեղ խորհրդային իշխանությունը տապալելու համար:

Հեղափոխական շարժման պատվարը Անդրկովկասում Բաբու քաղաքն էր, որտեղ տակավին 1917 թվականի հոկտեմբերի 31-ին (նոյեմբերի 13-ին) խորհրդային իշխանություն էր հռչակվել: Սակայն Բաբվի խորհուրդը լիիշխան դիրք չէր գրավում քաղաքում, քանի որ նրա հետ կողք կողքի շարունակում էին գործել քաղաքային դուման, մուսավաթական ազգային խորհուրդը: Վերջինս ուներ իր զինված ուժերն ու հակահեղափոխական մարմինները:

Մուսավաթական կուսակցությունը և մահմեդական ազգային խորհուրդը, որն իր ձեռքն էր վերցրել իշխանությունը Գյանջայում և Բաբվի նահանգի մի շարք շրջաններում, ըստանալով Անդրկովկաս ներխուժած թուրքական զավթիչների անմիջական աջակցությունը՝ որոշել էին տապալել խորհրդային իշխանությունը Բաբվում և թուրքական հորդանների համար ձանապարհ հարթել Աղբբեջանը և ողջ Անդրկովկասը դրավելու համար: Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդին ուղղված իր նամակում Մտ. Շահումյանը, խոսելով մուսավաթականների և հակահեղափոխական այլ տարրերի գործու-

նեություն մասին, գրում էր. «Եթե նկատի ունենանք նրանց քաղաքական նպատակները— Անդրկովկասի անջատումը Ռուսաստանից և ենթարկումը թուրքական հովանավորությանը— պարզ է, որ նրանց հաղթանակը Բաբվում կտաներ զեպի Անդրկովկասի կորուստը Ռուսաստանի համար»¹:

Բաբվի բուլղարիկները քաղաքում խորհրդային իշխանության հաստատման առաջին իսկ օրերից եռանդուն աշխատանք էին տանում իրենց զինված ուժերը կազմակերպելու ուղղությամբ՝ մուսավաթական հրոսակախմբերի ելույթները կանխելու համար: Խորհրդային ուժերի և մահմեդական հակահեղափոխական ուժերի միջև զինված բախումն անխուսափելի դարձավ:

Բախումների համար առիթ ծառայեց Բաբվի խորհրդային իշխանության պահանջը՝ զինաթափ անել մահմեդական «վայրենի դիվիզիան», որի զինվորները «էվելինա» նավի վրա գնդակահարել էին կարմիրբանակայիններին: Այդ պահանջը բավարարելու փոխարեն, Բաբվի տարրեր շրջաններում արյունահեղ ըղհարումներ տեղի ունեցան խորհրդային զորքերի (որոնց հարեցին Կասպիական նավատորմի նավաստիները, ավիացիոն զունդը, հայկական ազգային զորամասերը) և մահմեդական ազգային խորհրդի զինված ուժերի միջև, որոնց թվում էին նաև նարգին կղզու (Բաբվից հարավ արևելք) գերությունից փախած թուրք սպաներն ու ասքյարները: Երկու կողմից քաղաքային մարտերին, որոնք շարունակվում էին 1918 թվականի մարտի 30-ից մինչև ապրիլի 1-ը, մասնակցություն ունեցավ 20 հազարից ավելի մարդ:

Բաբվի խորհրդի կողմում մարտնչում էին հայկական կամավորական ջոկատներ, դաշնակցական զորամասեր և մոտ 4 հազար հայ զինվորներ, որոնք եկել էին ռուս-գերմանական և պարսկական ճակատներից: Մուսավաթական հրոսակախմբերը փակել էին Թիֆլիս և Երևան, գնացող ձանապարհները, և նրանք խմբվել էին Բաբվում, զրկված գոյության միջոցներից: Նման ողբերգական կացության համար զինվորները մեղադրում էին մուսավաթականներին ու մահմեդական «վայրենի դիվիզիային», որոնք նրանց խանգարում

1. Ставровский А. Закавказье после Октября. Взаимоотношения с Турцией в первой половине 1918 г., М.—Л., 1925, с. 50—51.

էին վերադառնելու իրենց հայրենի օջախները՝ Հայաստան ու Վրաստան:

Բոլշևիկները և նրանց զինված ուժերը՝ կարմիր գվարդիանը, (որը բաղկացած էր հայ բանվորներից, ռուսներից ու մահմեդականներից) ազգային պատերազմի հրդեհը պահպանելու համար բանվորական ջոկատներ կազմակերպեցին: Քաղաքացիական պատերազմի ընթացքում մուսավաթական հրոսակախմբերն ու «վայրենի դիվիզիան» ջախջախվեցին, իսկ նրանց մնացորդները դուրս շարտվեցին Բաքվից:

Երեք օր տևած արյունալի կռիվներում կողմերը երեք հազարից ավելի մարդ կորցրեցին:

Մուսավաթական ուժերի ջախջախումով ամբողջ իշխանությունը Բաքվում և նրա շրջակայքում կենտրոնացավ Բաքվի խորհրդի ձեռքը:

Հետապնդելով մուսավաթական ջախջախված հրոսակախմբերին, խորհրդային զորքերը գրավեցին Լենքորանը, Շամախին, Ղուբայի ու Սալյանի գավառները: Մուսավաթական այն ջոկատները, որոնց հաջողվել էր փրկվել հետապնդումից, այդ և մյուս գավառներում խորհրդային իշխանության դեմ պարտիզանական պատերազմ էին մղում: Նրանք շարքից դուրս էին բերում երկաթուղագծերը, պայթեցնում կամուրջները, հարձակվում ռուսական ու հայկական գյուղերի վրա՝ սպանելով ու կողոպտելով խաղաղ ազգաբնակչությանը:

Ջախջախված մուսավաթական ուժերը կենտրոնացել էին Գյանջայում և թուրքական գործակալների օգնությամբ պարաստվում էին նոր արշավանք սկսել Բաքվի խորհրդային իշխանության դեմ: Մուսավաթական հակահեղափոխական ուժերին անմիջական նյութական ու ռազմական օգնություն էր ցույց տալիս նաև անդրկովկասյան սեյմը: Ապրիլի 1-ին սեյմի նիստում հատուկ քննարկվում էին Բաքվում տեղի ունեցած մարտյան իրադարձությունները: Սեյմի մուսավաթական ֆրակցիայի անունից հանդես եկած Սաֆիբյուրդսկին պահանջում էր անհապաղ ինքնապաշտպանական միջոցառումներ ձեռնարկել և վերացնել բոլշևիզմը:

Սեյմի հետագա նիստերից մեկում որոշվեց ռազմական ու

ներքին գործերի նախարարներին առաջարկել հնարավոր բոլոր միջոցները ձեռք առնել Բաքվի իրադարձություններին շտապօգնություն ցուցաբերելու համար՝ Բաքուն գրավելու միջոցով: Այդ նպատակով Գյանջա՝ մուսավաթական հրոսակներին ուղարկվեց Անդրկովկասյան սեյմի գրահապատ գնացքը՝ վրաց իշխան Մաղալովի հրամանատարությամբ: «Վայրենի դիվիզիան» վերազինելու և ամրացնելու համար սեյմը միջոցներ ու սպառազինություն տրամադրեց:

Բաքվի խորհրդային իշխանության դեմ շարժվում էին նաև Հյուսիսային Կովկասի հակահեղափոխական ուժերը, որոնք նույնպես ղեկավարվում էին թուրքական գործակալների կողմից: Այդ զորքերը Խուրդայանի մատուցներում ապրիլի 7-ին և 8-ին տեղի ունեցած համառ մարտերում ջախջախվեցին Բաքվի խորհրդի ուժերի կողմից: Զարգացնելով հարձակումը, խորհրդային զորամասերը գրոհով վերցրեցին Պետրովսկը և Թեմիլ-խան-Շուրան: Իմամ Գոհինսկին փախավ, իսկ նրա հրոսակախմբերը ցիրուցան եղան: Գյանջայի կողմից մահմեդական զորքերի երկու նոր էշելոններ շարժվեցին, որոնց հաջողվեց գրավել Հաջիկաբուլ կայարանը, որտեղ «կուտակվում են մուսուլմանների տեղական բանդաները: Խոշոր ուժեր են կուտակվում նաև Բաքվից հարավ, Սալյանում, ուր եկել էր վայրենի դիվիզիան հրետանով Լենքորանից»¹:

Քաղաքացիական պատերազմի դժվարին պայմաններում բանվորների, զինվորների ու նավաստիների պատգամավորների Բաքվի խորհուրդը 1918 թվականի ապրիլի 25-ի իր նիստում կազմեց կառավարություն՝ Բաքվի ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ: Նախագահ ընտրվեց Անդրկովկասի բոլշևիկների ղեկավար և Անդրկովկասում խորհրդային Ռուսաստանի իշխանության ներկայացուցիչ Ստեփան Շահումյանը:

Բաքվի խորհրդային իշխանությունը Անդրկովկասի հեղափոխական բոլոր ուժերին համախմբեց սեյմի ու համաձայնողական խորհուրդների դեմ: Նա մերկացնում էր վերջիններիս հակահեղափոխական էությունը և Անդրկովկասի զանգվածներին մատնացույց անում փրկության ուղին՝ Լրկրամա-

1. Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 3, էջ 145:

սում խորհրդային իշխանության հաստատումը և միավորումը խորհրդային Ռուսաստանի հետ: Բաքվում խորհրդային իշխանության հաղթանակի առաջին օրերից Մոսկվայի հետ սերտ կապ էր հաստատվել:

Զնայած այն բանին, որ հակահեղափոխական ուժերի և թուրք-մուսավթական հորդանների շարունակվող արշավանքի հետևանքով ամենուրեք սովն ու ավերվածությունն էին իշխում, Բաքվի պրոլետարիատը ուժ ու եռանդ չէր խնայում նավթի հանույթը ավելացնելու և այն արտահանելու: Խորհրդային Ռուսաստանին վառելիքով ապահովելու համար նավթի արտահանումը Բաքվից Ռուսաստան ավելացավ օրական 700 հազար փթից մինչև մեկ միլիոն 400 հազար փուֆ: 1918 թվականի գարնան ու ամռան ընթացքում Ռուսաստան արտահանվեց 80 միլիոն փթից ավելի նավթ: Բաքվի խորհրդային իշխանության օգնությունը Ռուսաստանին վառելիքով հսկայական դեր խաղաց ինտերվենցիայի ու ներքին հակահեղափոխական ուժերի դեմ մղվող պայքարում: Այն աշխուժացրեց պատերազմի հետևանքով ավերված երկրի տրնտեսությունը:

Բաքվի խորհրդային իշխանությունը եռանդուն գործունեություն ծավալեց իր առջև դրված վերափոխումները կենսագործելու ուղղությամբ: Ազգայնացվեցին բանկերը, նավթային ու ձկնարդյունաբերությունը, առևտրական նավատորմը: Ժողկոմխորհուրդը դեկրետ հրատարակեց խաների ու բեկերի հողերը բռնագրավելու և դրանք աշխատավոր գյուղացիությանը հանձնելու, 8-ժամյա բանվորական օր սահմանելու մասին և այլն:

Հիշյալ վերափոխումները իրականացնելու և Ադրբեջանում ու ամբողջ Անդրկովկասում խորհրդային իշխանության հաղթական երթն ապահովելու համար Բաքվի ժողկոմխորհուրդը զինված մեծ ուժերի կարիք ունեւր: Բաքվի բոլշևիկյան կազմակերպությունների ղեկավարները քաղաքի արդյունաբերական ձեռնարկություններում և այլ կազմակերպություններում, ինչպես և Բաքվի շրջաններում, եռանդուն գործունեություն էին ծավալել բանվորներին, խորհրդային կազմակերպությունների աշխատակիցներին, ու նախկին ճակատա-

յիններին կարմիր բանակի շարքերը ներգրավելու համար: Պատասխանելով բոլշևիկների կոչին, բանվորներն ու աշխատավոր գյուղացիությունը զանգվածաբար մտնում էին կարմիր բանակի շարքերը: Այսպես, Սաբունչիի «Ռուսո» նավթահանքում կարմիր բանակի մեջ անդամագրվեց նավթագործ բանվորների ամբողջ երրորդ հերթափոխը: Կասպիական նավաշինարարական գործարանում կարմիր բանակի շարքերն ընդունվածների թիվը կազմում էր բանվորների կեսից ավելին¹:

Այդ օրերին «Իզվեստիա Բակինսկովո սովետա» թերթը գրում էր. «Ճակատում կովկասյան կարմիր բանակի հանդես գալուց հետո բանվորների և խորհրդային կազմակերպությունների ու հիմնարկների աշխատակիցների մեջ սաստիկ հուզմունք է տիրում, բոլորը ձգտում են դեպի կարմիր բանակի շարքերը, կովի այս վճռական օրերին բոլորը ցանկանում են նրա գործուն մասնակիցները լինել... Շատերը մեկնեցին ճակատ, մյուսներին... դժվարությամբ է հաջողվում պահել իրենց տեղերում»²:

Գյուղացիներից կազմված կարմիրբանակային ջոկատները զենքի, հանդերձանքի ու զինամթերքի խիստ կարիք ունեին, նրանք բավարարված չէին նաև հրամանատարական կազմով: «Խորհրդային զորքերի կազմակերպումը, — ասում էր Գ. Կորգանովը, — մեծապես դժվարանում էր զենքի անբավարար լինելու պատճառով. այն մենք ստանում էինք մասամբ զորացրված ջոկատներից, մասամբ Աստրախանից, մի փոքր էլ Տաշքենդից: Զինվորների գրեթե կեսը անզեն է»³:

Կամավորական հիմունքներով հապճեպ կերպով ստեղծված կարմիրբանակային այդ ջոկատները, որոնց մեջ հիմնականում ընդգրկված էին բանվորները, խորհրդային ժառանգողներն ու աշխատավոր գյուղացիները, խիստ անբավարար էին թուրքական կանոնավոր և լավ զինված զորքերի դեմ պայքարելու համար: Քաղաքացիական պատերազմով զբաղված

1. Տե՛ս Искандаров М. С., Из истории борьбы коммунистической партии Азербайджана за победу Советской власти. Баку, 1958. ст. 257.

2. «Известия бакинского совета», № 142, 20 мая 1918 г.

3. ЦГАКА, ф. 1. оп. 2. д. 8 с, лл. 417—419.

խորհրդային Ռուսաստանը, որը Հյուսիսային Կովկասը Դենիկինի ու Կրասնովի հակահեղափոխական ուժերի կողմից գրավված լինելու պատճառով անջատված էր Անդրկովկասից, հնարավորություն չունեի օգնություն ցույց տալ Բաքվի կոմունային: Մինչև հունիսի կեսերը Բաքուն խորհրդային Ռուսաստանից ոչ մի զինված օգնություն չէր ստանում: Իսկ Թուրքական զավթիչների ու նրանց գործակալների՝ մուսավաթական հրոսակախմբերի դեմ մղված համառ պայքարի օրերին Աստրախանով Ռուսաստանից ստացված օգնությունը խիստ անբավարար էր Բաքուն պահելու համար: Ուստի Բաքվի ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը ստիպված էր Բաքվի խորհրդի կողմում մարտյան կռիվներին մասնակցած հայկական ազգային զորամասերը ևս մտցնել կովկասյան կարմիր բանակի կազմի մեջ: Բաքվի կոմունայի զինված ուժերի 70 տոկոսից ավելին կազմում էին հայկական զորամասերը: Հրամանատարական կազմի մի զգալի մասը դաշնակցական սպաներն էին, որոնց կցված էին բոլշևիկ կոմիսարներ:

Խոսելով Բաքվի խորհրդային իշխանության կողմում հայկական զինված ուժերի մասնակցության պատճառների մասին, նախկին կովկասյան ճակատի գլխավոր շտաբի պետի տեղակալ գեներալ Ղորղանյանը գրում է, որ շնայած ներքին, քաղաքականության հարցերում հայկական ղեկավար շրջանների հայացքների տարբերությանը, վերջիններս Բաքվի և նրա շրջանների պաշտպանության գործում բոլշևիկներին դիտում էին որպես իրենց դաշնակիցներ: «Հայերը,— գրում է նա,— տարածքային հավակնություններ չունեին, այլ միայն սահմանափակվում էին Բաքվի մարզի պաշտպանությամբ, քանի որ Բաքուն Թուրք-թաթարների կողմից գրավվելու դեպքում հայկական խաղաղ ազգաբնակչությունը անխուսափելիորեն կընչացվեր: Բացի դրանից, թշնամական ուժերի մի մասի զբաղված լինելը Բաքվի ճակատում հեշտացնում էր Հայաստանի ռազմական ընդհանուր դրությունը»¹:

Բաքվի ժողովրդային զինված ուժերի ընդհանուր թիվը

հունիսի կեսերին կազմում էր մոտավորապես 15 հազար մարդ:

Մուսավաթական կուսակցության պարագլուխները անհամբերությամբ սպասում էին Թուրքական հորդանների Գյանջա ժամանելուն, որպեսզի նրանց օգնությամբ ոչնչացնեին Բաքվի խորհրդային իշխանությունը: Այդ տեսակետից բնորոշ է մուսավաթական կուսակցության ականավոր գործիչներից մեկի՝ Ռասուլ Զադեի անկեղծ խոստովանությունը: Վերջինս, խոսելով սեյմի կազմալուծման և «ինքնուրույն» հանրապետությունների ստեղծվելու մասին, գրում էր, որ Թուրքիայի ու Ադրբեջանի միջև կնքված Բաթումի պայմանագրի շորթորդ հողվածի հիման վրա «Ադրբեջանական հանրապետությունը իրավունք ուներ Թուրքիայից պահանջել ռազմական օգնություն երկրի անվտանգությունն ու կարգ ու կանոնը վերականգնելու համար: Այդ նույն հողվածի հիման վրա ևս, Ադրբեջանի ազգային խորհրդի անունից և Մեհմեդ Հասան բեյը՝ արտաքին գործերի նախարարության անունից, դիմեցինք Թուրքական կառավարությանը ռազմական օգնություն ցույց տալու պահանջով»²:

Վրացական մենշևիկների պարագլուխները ցնծագին դիմավորեցին Թուրքական ինտերվենցիան Ադրբեջանում: Թուրքական դորբերի Բաքվին մոտենալու օրերին Վրաստանի մենշևիկյան կառավարության ռազմական նախարար Գեորգաձեն ճաշկերույթի ժամանակ արտասանած իր ճառում նրանց հաջողություն մաղթեց³:

Թուրքերի կողմից Ադրբեջանի արագ նվաճմանը և Բաքվում խորհրդային իշխանության տապալմանը խոչընդոտեցին Հայաստանի ժողովրդական զանգվածների 1918 թվականի մայիսի երկրորդ կեսի Սարդարապատի, Բաշ Ապարանի և Ղարաբաղի ճակատի հերոսական ճակատամարտերը, որի հետևանքով Թուրքական զորքերը հետ շարտվեցին Սարդարապատից, և նրանց կողմից Երևանի գրավման վտանգը վերացավ: Այդ պարտությունը որոշ ժամանակով ուշացրեց նաև Թուրքական արշավանքը Ադրբեջանի վրա: Իրենց այդ հաղթանակով Հա-

1. General G. Korganoff, La participation des Armeniens à la guerre mondiale sur le front du Caucase (1914—1918). Paris, 1927, p. 180—181.

1. Տե՛ս Մլի հայկական մասնաճյուղի արխիվ, ֆ. 11, գ. 31, ք. 7:
2. Տե՛ս «Правда», 1/Х-1918 թ. № 210:

յաստանի ժողովրդական ղանդվածներն օգնեցին Բաքվի կոմունային մուսավաթական բանդաների դեմ նրա մղած պայքարում, ինչպես նաև խորհրդային իշխանութւյան հաղթանակին Ադրբեջանի մի շարք շրջաններում:

Երևանի մատուցներում կրած ծանր պարտութւոյնից հետո ուշքի գալով, թուրքական զավթիչները հունիսի սկզբներին սկսեցին Ալեքսանդրապոլից Լարաքիլիսայի, Դիլիջանի, Լազախի ու Աղստաֆայի վրայով գործեր փոխադրել Գյանջա: Նախքան թուրքական զորքերի Գյանջա հասնելը, մայիսի 27-ին այստեղ ժամանեց թուրքական բանակի շտաբը էնվերի խորթ եղբայր Նուրի փաշայի գլխավորութւյամբ: Վերջինիս Գյանջա գալու կապակցութւյամբ Ռասուլ զադեն գրում էր, որ «գտնվելով բոլշևիկների հարձակման վտանգի տակ, Գյանջան Նուրի փաշային ընդունեց որպես երկնքից իջած իր փրկարար հրեշտակի»¹:

Թուրքական զավթիչները արտաքուստ ձևացնում էին, որ իբր իրենք «եղբայրակից ադրբեջանցիներին պաշտպանում են բոլշևիկյան սպառնալիքից, իրականում, սակայն, նրանք ձգտում էին գաղութացնել ոչ միայն Ադրբեջանը, այլև ողջ Կովկասը:

Ստամբուլում գերմանական դեսպան Բերնսդորֆը 1918 թվականի հունիսին Ահարոնյանի ու Խատիսովի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ, խոսելով Բաքվի վրա թուրքական արշավանքի նպատակների մասին, ուղղակի հայտարարեց, որ Թուրքիան ձգտում է Բաբուն գրավել իր, և ոչ թե Ադրբեջանի համար, որի մասին նա հայտարարել է մուսավաթական կառավարութւյան ղեկավարներին: Բաքվի հետ մեկտեղ նա ձգտում է գրավել ողջ Ադրբեջանը: Այդ դեպքում Թուրքիան կտարածվի մինչև Վլադիկավկազ²:

Թուրքական զավթիչների այդ ծրագրի իրականացմանը խանգարեց Բաքվում և Ադրբեջանի մի շարք շրջաններում հաղթանակած խորհրդային իշխանութւյունը: Հենց այդ պատճառով էլ թուրքական հրամանատարութւյունը Բաքվի դեմ էր կենտրոնացրել մյուս ուղղման կատարներից փոխադրած լավագույն դիվիզիաները:

Անդրկովկասում իր զավթողական պլաններն իրագործելու համար էնվերը Գալիպոլիի, Միջագետքի ու Ռումինական ճակատներից Ադրբեջան փոխադրեց 5-րդ, 9-րդ, 11-րդ և 15-րդ դիվիզիաները: Դրանք Թուրքիայի ընտիր զորամասերն էին: Հիշյալ դիվիզիաները Ադրբեջան եկան Օրդուբադի* ու Խաթումի վրայով: Այդ շորս դիվիզիաները մտան կովկասյան առաջին թուրքական կորպուսի մեջ, որին հետագայում, ուժեղացնելու նպատակով, կցվեցին նաև 36-րդ և 10-րդ դիվիզիաները: Թուրքական կովկասյան առաջին կորպուսի բոլոր վեց դիվիզիաները բավարար չափով հագեցված էին հրետանով, որ առևանգան զորքերը թողել էին Կարինում, Կարսում և ամրացված այլ կետերում: Բացի նշված դիվիզիաներից, Ադրբեջան փոխադրվեցին նաև Բաթումի ճակատի զորքերը՝ թվով 5 հազար մարդ, որոնց թուրքական հրամանատարութւյունը ներշնչում էր, թե իբր «ճանապարհը դեպի տուն ընկած է միայն Բաքվի վրայով»³: Թուրքական բոլոր ուժերի ընդհանուր թիվը 20 հազարից ավելի էր:

Բացի այդ զորքերից, թուրքական հրամանատարութւյան տրամադրութւյան տակ էր գտնվում նաև «խլամի բանակը», որը թուրքական հորդանների կողմից կազմակերպվել էր նախկին «վայրենի դիվիզիայի» մնացորդներից և Ադրբեջանի գրաված շրջանների այն բնակիչներից, որոնց նրանք բռնի բանակ էին զորակոչել:

Թուրքական զորքերի փոխադրումը Ադրբեջան և դրանց կենտրոնացումը Գյանջայի շրջանում ավարտվեց հունիսի առաջին կեսին, և թուրքական հրամանատարութւյունը կարգադրութւյուն արեց Բաքվի վրա ընդհանուր հարձակում ծավալելու մասին: Թուրք-մուսավաթական ուժերի հրամանատարն էր գեներալ Նուրի փաշան, որի շտաբը տեղակայված էր Գյանջայում: Նրա թեյադրանքով մահմեդական ազգային խորհուրդը հունիսի 17-ին լուծարքի ենթարկվեց, և դրա փոխարեն կազմավորվեց մուսավաթական կառավարութւյուն՝ խանների ու բեկերի ներկայացուցիչ Խան Խոյսուկու գլխավորութւյամբ: Վերջինիս կառավարութւյան ողջ գործունեութւյունը ուղղված էր մահմեդական ազգային զորամասեր կազմակեր-

* Իրանից Օրդուբադի վրայով Գյանջա փոխադրված թուրքական զորքերը, որոնց գլխավորում էր Քյազըմ փաշան, հաշվվում էին 7 հազար մարդ լրիվ սպառազինութւյամբ և 40 թնդանոթներով (տե՛ս «Հորիզոն», 1918, № 104):

* Տե՛ս Документы фонда «Истории гражданской войны в СССР» т. 11, д. 102, էջ 42—48. Ֆրանսիացի ուղեգրական պատմաբան Լարշերի տվյալներով թուրքական զինված ուժերի մեջ մտնող 45 դիվիզիաներից թուրքական հրամանատարութւյունը 1918 թվականի ապրիլին 10 դիվիզիա փոխադրել էր Անդրկովկաս (տե՛ս Larcher, նշվ. աշխ., р. 592—593):

1. Տե՛ս ՄԼԻ հայկական մասնաճյուղի արխիվ, ֆ. 11, գ. 29, թ. 577:
2. Տե՛ս ՀՀ ԿԳՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 13, թ. 9—20:

պելու և թուրք հորդանների հետ մեկտեղ խորհրդային Բաքու վրա հարձակում նախապատրաստելու նպատակին:

Մինչ թուրք-մուսավաթական զորքերը հարձակման կանցնեին, Բաքվի կոմունայի զինված ուժերը, թվով 10 հազար մարդ, հունիսի 10-ին հանդես եկան կենտրոնական ճակատում և սկսելով հարձակումը Հաջիկաբուլից՝ զարգացրին այն Գյանջայի ուղղությամբ: Կարմիր զորքերի հրամանատար նշանակվեց Բաքվի ժողովխորհրդի ռազմածովային զործերի կոմիսար Գ. Կորգանովը, որն անմիջականորեն էր ղեկավարում ռազմական գործողությունները: Կովկասյան կարմիր բանակի առաջին կորպուսի հրամանատար նշանակվեց գնդապետ Կազարովը, իսկ կորպուսի շտաբի պետ՝ ցարական բանակի նախկին գնդապետ դաշնակ Ավետիսովը:

Կարմիր բանակի ջոկատները համառ մարտերում թշնամուն հետ շարտեցին և հունիսի 11-ին գրավեցին Սաղրիի երկաթուղային կայարանները, իսկ հունիսի 12-ին՝ Քյուրդամիրը: Նահանջող թուրքական զորամասերը բաց արեցին շլյուզները և գրեթե ողջ շրջապատը ողողվեց ջրով: Այս համաձայնքը որոշ ժամանակով կասեցրեց խորհրդային զորքերի առաջխաղացումը կենտրոնական ճակատում:

Հուլիսի 17-ին Անդրկովկասից վերադարձած Վահան Տերյանը Հայկական գործերի կոմիսարիատում զեկուցեց Բաքվի ճակատում տիրող դրուժյան մասին: Խոսելով ռազմաստրատեգիական դրուժյան մասին, Տերյանը նշեց, որ խորհրդային զորքերի մղած կովի վայրը «մալարիայի բուն է, բուժանձնակազմի ու դեղորայքի հսկայական պակաս է զգացվում: Այդ բոլորի հաղթահարումը անասելի դժվարությունների հետ է կապված»¹:

Այն թեև խորհրդային զորքերի մի ջոկատ հաջող կերպով առաջ շարժվելով, Շամախի-Աքսու-Գյոքչայ-Խոլդան խճուղու վրա մի շարք գյուղեր ազատագրեց, ջախջախելով թուրքերի, մուսավաթականների ու վրացական մենշևիկների շուրջ 3 հազար հոգուց բաղկացած միացյալ զինված ուժերը: Ծակատային գիծն անցնում էր Շամախուց հյուսիս: Զախ թեև պաշտպանական գիծն անցնում էր Քուռ գետով:

Շարունակելով հարձակումը, խորհրդային զորքերը հունիսի 16-ին հայկական Կարմարյան գյուղի մոտ բախվեցին թուրքական կանոնավոր զորամասերի հետ: Յոթժամյա արյունահեղ մարտից հետո թուրքական զորքերը, որոնց թիվը հասնում էր մոտ 2 հազարի, ջախջախվեցին և կարմիր զորամասերը մտան Կարմարյան: Փոխադրելով նոր ուժեր, թուրքե-

րը հունիսի 17-ին անցան հակահարձակման, բայց նորից ջախջախվեցին և հետ շարտեցին Գյոքչայ: Արյունահեղ մարտում թուրքական զորքերը ռազմի դաշտում թողեցին 500-ից ավելի սպանված ու վիրավոր: Կարմարյանի մոտ թուրքական զորքերի կրած պարտությունն այն աստիճան շոշափելի էր, որ կովկասյան թուրքական 5-րդ դիվիզիայի շտաբի պետ Ռյուշտյուն հետագայում իր հուշերում այդ մասին ստիպված էր գրել հետևյալը. «Հունիսի 17-ին կրած մեր պարտությունը բանակի հրամանատարությունը վրա ճնշող տպավորություն գործեց»²:

Թուրքական հորդանների ջախջախումը Կարմարյանի տակ ոչ նվազ ծանր տպավորություն գործեց նաև մուսավաթական կառավարության ղեկավարների վրա: Այսպես, արտաքին գործերի նախարար Գաջինսկին գրում էր Ստամբուլ՝ Ռասուլ զադեին հետևյալը. «Մեր դրուժյունը ռազմաճակատում բնավ լավ չէ. շենք կարողանում առաջ շարժվել: Բուլշևիկները հոյակապ են կովում, շատ ունիք ունեն... այս բոլորի մասին ես մանրամասն հեռագիր եմ ուղարկել, խնդրել եմ պնդել, որ էնվերը շուտափույթ կերպով ևս մեկ դիվիզիա ուղարկի, հակառակ դեպքում ամեն ինչ կկորցնենք, Բաքուն մենք չենք ստանա և թուրքիայի հեղինակությունը կընկնի: Եթե ուզում եք իմանալ, արդեն սկսել է ընկնել»²:

Թուրքական հրամանատարությունը օգտվելով այն բանից, որ Բաթումի պայմանագրերի համաձայն երկաթուղիները դրվել էին իր տրամադրության տակ, արագ կերպով նոր զորամասեր փոխադրեց Ադրբեջան, որի հետևանքով հունիսի 25-ին թուրքական զորքերի թիվը Գյանջայի ուղղությամբ հասավ 15 հազարի՝ շհաշված մուսավաթական ջոկատները, այն դեպքում, երբ կովկասյան կարմիր բանակի թիվը, մարտերում կրած կորուստներից հետո, 15 հազարից նվազել էր մինչև 8 հազար:

Թուրքական զորքերի թվական գերակշռությունը թուրքական հրամանատարությանը հնարավորություն տվեց նախաձեռնությունը վերցնել իր ձեռքը և Գյոքչայի ու Քյուրդամիրի շրջանում հակահարձակման անցնել: Հունիսի 27-ից 30-ը շրջանում հակահարձակման կոնվենտ էին տեղի ունենում: Այդ Գյոքչայի տակ համառ կոնվենտ էին տեղի ունենում: Այդ մարտերի հետևանքով հակառակորդը իր գերազանց ուժերով նեղեց խորհրդային զորքերի ձախ թեկն և ստիպեց նրան

1. Miraiay Rüstü, s. նշվ. աշխ., 233.

2. Труды Азербайджанского филиала ИМЛ, т. 6. с. 115.

նահանջել Աքսուի ուղղութիւնը: «Գյոքչայի տակ մղված 4-օր-
յա մարտերն ավարտված են,— գրում էր Կորգանովը Բաքվի
ժողկոմխորհրդին հղած իր գեկուցագրում,— մի շարք ան-
բարենպաստ հանգամանքների պատճառով, մեր զորքերը,
որոնք ճակատային դիրք էին գրավել, նահանջեցին դեպի
Կարմարյան: Հակառակորդը դուրս եկավ շրջապատումից,
նրան ջախջախում էր սպառնում և, իր հերթին, սկսեց շըր-
ջապատել մեզ... կոփվր շատ համառ էր, գործը հասնում էր
սվինամարտի: Մարսափելի շոգից նեղվելով, ջուր հասցնելու
հնարավորութիւնից զրկված, զինվորները հասնում էին մին-
չև ուշաթափութիւն աստիճանի, սակայն խիզախորեն պաշտ-
պանում էին իրենց դիրքերը՝ միաժամանակ գրոհի նետվելով:
Միայն մի զորամաս ձախ թևում, հակառակորդի մեծաթիվ
հեծելազորը շրջանցելու պահին, նահանջեց և դրանով իսկ
ազդեց ողջ ճակատի վրա: Կորուստները երկու կողմից էլ
զգալի են: Հակառակորդի շարքերում կանոնավոր թուրքա-
կան զորամասեր են»¹:

Կովկասյան առաջին կարմիր կորպուսի զորամասերի
պարտութիւնը Գյոքչայի տակ բեկում մտցրեց ռազմական
գործողութիւնների հետագա ընթացքի մեջ՝ Բաքվի ճակա-
տում: Կարմիր բանակը հարձակումից անցավ պաշտպանու-
թյան: Նախաձեռնութիւնը վերցնելով իր ձեռքը թուրքական
հրամանատարութիւնը, օգտվելով իր տրամադրութիւն տակ
եղած ուժերի ու սպառազինութիւն քանակական գերազանցու-
թիւնից, շարունակում էր հարձակումը Բաքվի վրա: Քայլ առ
քայլ, վերին աստիճանի ծանր պայմաններում ընթացող հա-
մառ մարտերում, թուրքական զորքերը դանդաղորեն հետ էին
մղում խորհրդային ջոկատներին: Հրետանին ուժեղացնելով
շնեյդերյան թնդանոթներով և բուլղարական ճակատից ժա-
մանած նոր գնդերով, թուրքական զորքերը գրոհեցին Քյուր-
դամիրի վրա: Այդ դժվարին օրերին Բաքվի խորհրդային իշ-
խանութիւնը ստիպված էր ընդունել թուրքական նվաճողների
դեմ համատեղ պայքար մղելու վերաբերյալ գնդապետ Բիշե-
րախովի կողմից արված առաջարկը: Բիշերախովի կազակա-

կան ջոկատը*, որը բաղկացած էր 1500 լավ զինված մարտիկ-
ներից, հուլիսի 5-ին գալով Հյուսիսային Իրանից, ափ իջավ Ալ-
յաթում և հուլիսի 7-ին հանգես եկավ Քյուրդամիրի ճակա-
տում: Հուլիսի 6-ին Բիշերախովը իր վրա վերցրեց հրամա-
նատարութիւնը աջ թևում: Ձախ թևի և կենտրոնի հրամա-
նատարութիւնը առաջվա նման Կորգանովի ձեռքին էր:

Հարձակվելով Քյուրդամիրի վրա, թուրքական զորքերը
հանդիպեցին խորհրդային ջոկատների համառ դիմադրութիւն-
նը և 12-ժամյա դաժան մարտից հետո հետ շարտվեցին,
կրելով մեծ կորուստներ: Քյուրդամիրի տակ տեղի ունեցած
կռիվն մասնակցեցին Մոսկվայից ուղարկված զրահակիրներն
ու ինքնաթիռները, որոնք վճռական դեր խաղացին թշնա-
մուն հակահարված տալու գործում:

Հյուսիսային ճակատում, Ղուբան հուլիսի 6-ին պաշարվել
էր լեզգիների կողմից: Շուրջ 8 ժամ կռիվներ էին մղվում, ի
վերջո, հակառակորդը հետ շարտվեց, և Ղուբայի շուրջ եղած
դիրքերը գրավվեցին կարմիր բանակի ուժերի կողմից:

Նոր լրացուցիչ ուժեր ստանալով, թուրքական զորքերը վե-
րըստին հարձակման անցան Քյուրդամիրի վրա և երեք օր
տևող արյունահեղ մարտերից հետո հուլիսի 10-ին գրավեցին
Քյուրդամիր կայարանը: Թուրքերի մի քանի ստորաբաժա-
նումներ, որոնք առաջ էին շարժվում երկաթգծի ուղղութիւնը,
մոտեցան Քերար կայարանին, մյուսները, անցնելով Աքսուի
այն կողմը, դուրս եկան Շամախու խճուղի, որը նրանց առջև
ուղիղ ճանապարհ էր բացում դեպի Բաքու:

Թուրք-մուսավաթական հորդաներին օգնում էին տեղա-
բնակ հրոսակախմբերը, որոնք շարքից դուրս էին բերում եր-
կաթուղագծերը, թիկունքից անակնկալ հարձակումներ գոր-
ծում կարմիր բանակի զորամասերի վրա և այլն:

Հուլիսի 13-ին Շահումյանը հեռագրում է Լենինին. «Իրու-
թիւնը ռազմաճակատում վատանում է: Միայն մեր ուժերը

* Հոկտեմբերյան հեղափոխութիւնից հետո ռուսական բանակը հեռա-
ցավ Հյուսիսային Իրանից: Օգտվելով դրանից, անգլիական զորքերը գրա-
վեցին Հյուսիսային Իրանը և սկսեցին նախապատրաստվել հակախորհրդա-
յին ինտերվենցիայի՝ Բաքվի դեմ: Այդ նպատակով անգլիական հրամա-
նատարութիւնը օգտագործեց ռուսական զորքերի այնտեղ մնացած ջոկա-
տը՝ Բիշերախովի հրամանատարութիւնը, որը անցել էր ծառայութիւն
տը՝ անգլիացիների մոտ: Հյուսիսային Իրանում անգլիական զորքերի հրամա-
մանատար գեներալ Գենստերվիլի հանձնարարութիւնը Բիշերախովը կապ-
վեց Բաքվի ժողկոմխորհրդի հետ և իր ծառայութիւններն առաջարկեց
թուրքական զորքերի դեմ համատեղ պայքարում, ընդամին հավատացնե-
լով, որ ինքը ճանաչում է խորհրդային իշխանութիւնը և ենթարկվում Բաք-
վի ժողկոմխորհրդի զինված ուժերի հրամանատարութիւնը: Իրականում,
սակայն, Բիշերախովը անգլիացիների գործակալը դուրս եկավ: Նա պետք
է նպաստեր անգլիացիների կողմից Բաքվի գրավմանը:

բավական չեն: Անհրաժեշտ է շուրջ օգնություն և Ռուսաստանից... Սպասում եմ շտապ ուղղման օգնության և Ձեր դեկավար ցուցումներին, անհապաղ ուղարկեցե՞ք»¹:

1918 թվականի հուլիսին կենինը ծովային գործերի ժողովըրդական կոմիտեի անդամներին ուղարկել է հետևյալ գրությունը. «Շատ եմ խնդրում բոլոր միջոցները ձեռք առնել Կասպից ծովը ամեն հարմար տիպի ուղղման ու ծովային նավեր փոխադրելու համար»:

1918 թվականի հունիս-հուլիս ամիսների ընթացքում խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը Բաքու ուղարկեց մեծ քանակությամբ զենք, ուղղամթերք, դրամ, պարեն: Հուլիսին Բաքուն խորհրդային Ռուսաստանից 15 վազոն հաց ստացավ, հուլիսի երկրորդ կեսին՝ 180 վազոն մթերք, 28 հազար տուփ պահածո և շատ ուրիշ ապրանքներ²: Հունիսի 23-ին Մոսկվայից ստացվեցին զրահակիր մեքենաներ, իսկ մինչ այդ՝ 13 ինքնաթիռ: Հուլիսի 20-ին Բաքու ժամանեց Պետրովի լավ զինված ջոկատը (շուրջ 800 զինվոր), որը հանվել էր Ռեկրահական ճակատից: Կասպից նավատորմի համար մեծ քանակությամբ սպառազինություն ստացվեց: Հուլիսի կեսերին Բաքուն 300 վազոն ուղղամթերք ստացավ:

Մակայն դեպի Բաքու տանող ճանապարհները գտնվում էին հակահեղափոխական ուժերի ձեռքում, այդ իսկ պատճառով խորհրդային կառավարության ուղարկած ոչ բոլոր սպառազինությունն ու պարենն էր հասնում զորամասերին: Հիմնական ուղին Կասպից ծովն էր: Այստեղից էր հնարավոր միայն, այն էլ մեծ դժվարություններ հաղթահարելով, Բաքվի խորհրդային իշխանությանը ուղղման օգնություն հասցնել:

Այդ նույն ժամանակ թուրքական զորքերը, համալրվելով նոր ուժերով և առանց որևէ արգելքի զենք ու ուղղման հանդերձանք ստանալով Բաթումի ու Ալեքսանդրապոլի վրայով, խորհրդային զորքերին հետ մղեցին Քյուրդամիրի ու Շամախու ուղղությամբ: Կենտրոնական՝ Քյուրդամիրի ուղղությամբ խորհրդային զորքերը հակառակորդի գերազանց ուժերի ճնշման տակ հարկադրված էին նահանջել Քերարից Հաջիկարով, իսկ Շամախու ուղղությամբ նրանք համառ պայքարից հետո թողեցին Մատրասա գյուղը և նահանջեցին դեպի Շամախի քաղաքը:

Շամախու շրջանում տեղի ունեցած կռիվների մասին երրորդ բրիգադի կոմիսար Ա. Միկոյանը գրում էր. «Հուլիսի

20-ին հակառակորդը մեծ ուժեր կենտրոնացնելով Մատրասա գյուղի վրա, գրավեց Ալթաու լեռը, Քերքենդի բարձունքները և, շարժվելով շրջանցման օղակով Հաջիգարինի բարձունքների վրա, ձգտում էր կտրել Մարազան տանող ճանապարհը... զորամասերի նահանջը մինչև Շամախի ընթանում էր լրիվ կարգապահության պայմաններում: Շամախուց նահանջը շարունակվում էր ամբողջ գիշեր թափվող տեղատարափ անձրևի տակ, մարդիկ ու ձիերը բոլորովին ուժասպառ էին եղել, զրահակիրը խրվեց-մնաց տեղում...»:

Ելնելով ճակատում տիրող ծանր դրությունից, մենչևկները, աչ էսէններն ու դաշնակները պահանջում էին, որպեսզի Հյուսիսային Իրանից անհապաղ Բաքու հրավիրվեն անգլիական զորքեր՝ «թուրքերի դեմ իրենց օգնելու համար»: Այդ դժվարին պայմաններում Բաքվի բոլշևիկները ստիպված էին պայքար մղել թուրքական զորքերի դեմ ճակատում և անգլիական իմպերիալիզմի գործակալության դեմ՝ թիկունքում:

Ստ. Շահումյանը Բաքվի խորհրդի արտակարգ նիստում 1918 թվականի հունիսի 25-ին ունեցած իր ելույթում մատնանշում էր. «Մեր առջև ծառայած է քաղաքի և հեղափոխության պաշտպանության հարցը: Դրա համար մենք պետք է գտնենք բոլոր միջոցները... Մենք այնքան էլ ահեղ և ուժեղ թշնամի չունենք մեր առջև, որ չկարողանանք մեր ուժերով ու միջոցներով դնել պաշտպանության հարցը... Ես առաջարկում եմ ձեզ հանել անգլիացիների հրավիրման հարցը և քննարկել խորհրդային Ռուսաստանի հետ միասին մեր ընդհանուր ջանքերով ուղղամասերը պաշտպանելու հարցը»:

Անգլիացիներին հրավիրելու վերաբերյալ Բաքվի խորհրդի 1918 թ. հուլիսի 26-ի ընդունած որոշումը վերջնականապես բարոյալքեց կարմիր բանակը և կազմալուծեց նրա թիկունքը: Չնայած Բաքվի խորհրդային իշխանության կողմից ձեռնարկված բոլոր հնարավոր միջոցներին, թուրք-մուսավաթական զորքերի հարձակումը Բաքվի վրա չհաջողվեց կասեցնել: Հակառակորդի գերազանցող ուժերի ճնշման տակ կարմիր զորամասերը ստիպված էին նահանջել Բաքու՝ հուլիսի 18-ի թուղնելով Շամախին ու Հաջիկարուլը, հուլիսի 22-ին՝ Ալյա-յաթը, հուլիսի 28-ին՝ Բալաչարը: Հուլիսի 31-ին ճակատն ընդհուպ մոտեցավ Բաքվին:

Քաղաքում խուճապ սկսվեց: Թուրքերի կողմից գրավված շրջաններից, մասնավորապես Շամախու շրջանից, Բաքու ե-

1. Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 3, էջ 351.

2. *Sh'u* Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане. Документы и материалы 1917—1919 гг., ст. 567:

1 «Известия бакинского Совета», № 44, 23 июля, 1918 г.

2. Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 3, էջ 381—382:

կած հայ գաղթականները ավելի ուժեղացրին քաղաքում տիրող իրարանցումը:

Տակավին հուլիսի 30-ին Բաքվում ստացվեց թուրքական զորքերի հրամանատար Շեվքեթ փաշայի կողմից քաղաքը հանձնելու պահանջով: Թուրքական հրամանատարությունը ազդրբեջանական ազգաբնակչության մեջ տարածում էր թուուցիկները, որտեղ ազդարարվում էր հետևյալը. «Մենք բարբարոսներ չենք, բայց մենք գալիս ենք ձեզ բարբարոսներից փրկելու»¹:

Թուրքական դահիճների այդ ձևերը վաղուց հայտնի էին այն ժողովուրդներին, որոնք երբևիցե ստիպված էին եղել իրենց մաշկի վրա զգալու թուրքական ասքյարների արյունոտ կրունկը:

Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը բազմիցս իր բողոքն է հայտնել Անդրկովկասում թուրք-գերմանական զորքերի ձեռնարկած ագրեսիայի դեմ: Դեպի Բաքու թուրքական զորքերի առաջխաղացման կապակցությամբ ՌեՅՍՆ կառավարությունը հուլիսի 25-ին բողոքի երկու նոտաներ է ուղարկել Մոսկվայում Գերմանիայի ժամանակավոր ներկայացուցիչ Ռիցլերին. «Մենք ամենաեռանդուն կերպով բողոքում ենք Բրեստի պայմանագրի այդ խախտման և խորհրդային կառավարությունը մշտապես հավատարիմ Բաքվի մարզի վրա այդ հարձակման դեմ... անհրաժեշտ է անհապաղ դադարեցնել հարձակումը: Բաքվին լուրջ վտանգ է սպառնում»², — ասվում էր նոտաներում:

Թեև գերմանական կառավարությունը խոստացավ թուրքերին ստիպել դադարեցնելու հարձակումը, այդ ուղղությամբ ո՛չ մի կոնկրետ միջոցառում չձեռնարկվեց: Թուրքական զորքերը շարունակում էին առաջ շարժվել, հետ մղելով խորհրդային ուժերին:

Կարմիր զորամասերի նահանջին նպաստում էր նաև Բիշկերախովի դավաճանությունը: Վերջինս օրհասական պահին՝ հուլիսի 30—31-ին, մերկացնելով ռազմաճակատի աջ թևը, շոկատով և հրետանիով քաշվեց Սումգայիթ, իսկ այնտեղից՝ Պետրովսկ: Ճակատը, որը Բաքվից ընդամենը 15 կմ հեռավորության վրա էր գտնվում, բոլորովին մերկացավ: 1600 սվիններից մնացել էին ընդամենը երկու հարյուրը և նույնքան էլ՝ Պետրովի ջոկատից:

Բաքվի ժողովուրդները որևէ կարգի հաշտության բա-

նակցություններ վարելու դեմ արտահայտվեց և բոլոր զորամասերին կոչ արեց շարժվել դեպի ճակատ: Հուլիսի 30-ի գիշերը ժողովուրդները հանդես եկավ բանվորներին ուղղված մի դիմումով, որտեղ նա կոչ էր անում բոլորին զենք վերցնել և պաշտպանել քաղաքը թշնամուց:

Թեև Բաքվի ժողովուրդները հնարավոր բոլոր ջանքերը գործադրեց եղած ուժերը թուրքերի դեմ դուրս բերելու համար, այնուամենայնիվ անգլիական գործակալությունը՝ ի դեմս մենշևիկների և էսէռների, շարունակում էր ագիտացիա ծավալել հոգուտ անգլիական զորքերի հրավիրման, համարելով այն միակ միջոցը Բաքուն թուրքական արշավանքից պաշտպանելու գործում:

«Բաքվի ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը, — ասում է Ստեփան Շահումյանը, — կրկնակի դավաճանություն փաստի առջև էր կանգնած: Նա չէր կարող անգլիական իմպերիալիզմի հետ համաձայնության մեջ մտնել այնպես, ինչպես չէր կարող հաշտության բանակցությունների մեջ մըտնել գերմանա-թուրքական իմպերիալիզմի հետ: Նա կարող էր դիմել միայն պրոլետարիատին՝ նրան ոտքի հանելու համար, սակայն ակներև է, որ աջ կուսակցությունների ու բանակի հրամանատարական կազմի այդպիսի վարքագծի պայմաններում արդեն ուշ է, որ այդ այլևս չի փրկի Բաքուն հակառակորդի ներխուժումից»³:

1918 թվականի հուլիսի 31-ին, Բաքվի խորհրդի նիստում, ժողովուրդները վայր դրեց իր լիազորությունները:

Այսպիսով, Բաքվի խորհրդային իշխանության անկման գործում վճռական դեր խաղաց թուրքական արշավանքը, որի հիմնական նպատակը խորհրդային իշխանության տապալումն էր և Ադրբեջանի, ինչպես նաև ողջ կովկասի զավթումը:

Բաքվի կոմունայի անկումից հետո իշխանությունը քաղաքում անցավ էսէռների և մենշևիկների ձեռքը, որը կազմեց «Ցենտրոկասպիի դիկտատուրայի» կառավարությունը: Վերջինս առանց հապաղելու Բաքու հրավիրեց անգլիացիներին:

1 Документы внешней политики СССР, т. I. док. 306. с. 429.

2 Նույն տեղը, Ը. 284. 285. с. 410.

1. Большевики в борьбе за победу социалистической революции Азербайджане, документы и материалы 1917-1919, с. 618.

Թուրքական գավթիչները օղակել էին Բաքուն և արդեն գրավել Շիրսովո, Բիրի-էյբաթ և Վոլչի Վարոտայի բարձունքները: Օրհասական այդ պահին, երբ թվում էր, որ այլևս անհնարին է քաղաքը պաշտպանել հակառակորդից, բոլշևիկների կողմ քաղաքը պաշտպանելու համար ոտքի ելան Բաքվի բանվորները: Բանվորական ջոկատները, արագորեն զինվելով, կովում էին թուրքական հորդանների դեմ քաղաքի մատույցներում: Բաքվի աշխատողների անձնագոհ ու հերոսական պայքարի շնորհիվ թուրք-մուսավաթական զորքերին չհաջողվեց ներխուժել քաղաք:

Բաքվի պաշտպանութան գործում մեծ դեր խաղացին խորհրդային զորքերը և, հատկապես, Պետրովի ջոկատը, որի մարտիկները Պետրովյան հրապարակից հրետանային դիպուկ կրակով խանգարում էին թուրքական զորքերի առաջխաղացմանը Վոլչի Վարոտայի շրջանում և Բիրի-էյբաթի կողմից: Պետրովի ջոկատի հրետանին երկու օր տևող անընդհատ կրակով կասեցրեց հակառակորդի հարձակումը: Օգոստոսի 6-ին թուրք-մուսավաթական զորքերը դուրս շարտվեցին իրենց գրաված դիրքերից և սուպիված եղան նահանջել Բալաչարիից այն կողմ: Օգոստոսի 5-6-ին տեղի ունեցած կռիվների ընթացքում հակառակորդը մեծ կորուստներ կրեց:

Բաքվի տակ օգոստոսի 5—6-ին թուրքական զորքերի կըրած պարտության մասին այդ կռիվների անմիջական մասնակից գնդապետ Ռյուշտյուն իր հուշերում գրում էր հետևյալը. «Հրետանային, գնդացրային ու հրացանային ուժեղ կրակի պաշտպանության տակ հակառակորդը հակահարձակման անցավ և 10-րդ ու 13-րդ գնդերի զինվորներին ստիպեց նահանջել: Հակառակորդի կրակը ոչնչացնելու համար հրետանային զորամասերը բավարար չափով ունեցին իրենց տրամադրության տակ: Մեր կրած կորուստները զգալի էին: Այդպիսով, 1918 թվականի օգոստոսի 5-ին հյուսիսային խմբի ձեռնարկած հարձակումը հետ մղվեց հակառակորդի կողմից... զինվորները հոգնել էին, կորուստները գնալով մեծա-

նում էին, բարոյական վիճակը խախտվել էր: Դիվիզիայի հրացանների թիվը կրճատվել էր 50 տոկոսով»¹:

Բաքվի տակ թուրք-մուսավաթական զորքերի կրած պարտությունը ժամանակավորապես կասեցրեց նրանց նոր հարձակումը: Ժամանակ էր հարկավոր Միջագետքի ճակատից ռազմական նոր ուժեր փոխադրելու համար: Հիշյալ ճակատում Անտանտի զորքերը, արաբ ապստամբների հետ միասին, մի շարք լուրջ հարվածներ հասցրեցին թուրքական զորքերին:

Գերմանական հրամանատարությունը խիստ դժգոհ էր էնվերից, որը թուրքական լավագույն դիվիզիաները Սիրիայի ու Միջագետքի ճակատներից փոխադրել էր Կովկասյան ռազմաճակատ: Թուրքիայի դաշնակից Գերմանիան չէր ցանկանում, որպեսզի էնվերը Սիրիայի ու Միջագետքի ճակատները թուլացնելու գնով ուժեղացնի Կովկասյան ռազմաճակատը և գրավի Բաքուն, որը հենց ինքը Գերմանիան էր ձգտում նվաճել: Չնայած գերմանական հրամանատարության բազմաթիվ բողոքներին, էնվերը, Անդրկովկասում իր զավթողական պլաններն իրականացնելու ձգտումով տարված, փութով նոր զորքեր տեղափոխեց Բաքվի ճակատ՝ գերմանական զորքերի կողմից Բաքվի դրավումը կանխելու համար: Այդ կապակցությամբ Լյուդենդորֆը գրում էր. «Գերագույն հրամանատարությունը ձեռնամուխ եղավ Բաքվի վրա գրոհ նախապատրաստելու գործին և այդ նպատակով հեծելազորային մի բրիգադ և մի քանի գումարտակ ուղարկեց... Նուրին Բաքուն գրավեց ավելի շուտ, քան մենք հասցրեցինք զորքեր փոխադրել, իսկ այնուհետև Ռուդարիայում տեղի ունեցած իրազարձությունները մեզ ստիպեցին այդ զորամասերն ուղարկել Ռումինիա»²:

Ստեղծված պայմաններում, երբ Բաքվի համար կովում էին իմպերիալիստական երկու խմբավորումներ՝ թուրք-գերմանական և Անտանտի, օգոստոսի 10—ին, բոլշևիկյան կազմակերպության կուսակցական կոնֆերանսում որոշում ըն-

1. Rüstü, եղվ. աշխ., s. 85.

2. Людендорф Э., Мои воспоминания о войне 1914—1918 гг. с. 219—220.

դունվեց կարմիր բանակի ջոկատները, խորհրդային ու կուսակցական աշխատողներին, քաղաքից դուրս բերելու մասին: Խոսելով Բաքուն թողնելու պատճառների մասին, Ստ. Շահումյանը մատնանշում էր. «Մենք չէինք կարող լինել ոչ այն մարդկանց թվում, ովքեր անձնատուր են լինում թուրքական փաշաների ողորմածութանը, փրկում են իրենց կաշին, բուշևիկներին ու ռուսական զորքերին մատնելով թուրքական բանդաների ձեռքը՝ հոշոտելու, և ոչ էլ նրանց թվում, ովքեր, շնայած հայրենասիրության վերաբերյալ կեղծավոր ֆրազներին, պատրաստ են Բաքուն հանձնել անգլիացիներին: Մենք որոշեցինք փրկել Ռուսաստանի խորհրդային իշխանությանը հավատարիմ հեղափոխական զորքերը, որպեսզի, սպասելով Աստրախանից եկող զորքերին, նրանց հետ միասին կռիվ հայտարարենք երկու ճակատում՝ թուրքական ու անգլիական իմպերիալիզմին և պաշտպանենք Բաքուն հեղափոխական խորհրդային Ռուսաստանի համար»:

Օգոստոսի 14-ին Պետրովի ջոկատը և խորհրդային այլ զորամասերի Շահումյանի և մյուս կոմիսարների գլխավորությամբ, 17 նավերով, լրիվ սպառազինված և ռազմական հանդերձանքի անհրաժեշտ պաշարով դուրս եկան Բաքվից՝ ուղղություն վերցնելով դեպի Աստրախան: Ժիլովո կղզուց ոչ շատ հեռու, օգոստոսի 16-ին նրանց վրա հարձակվեցին «Ցենտրոկասպիի» կառավարության «Աստրաբադ», «Արդուհան» և «Գյոթթոփի» ռազմանավերը և կտրուկ կերպով պահանջեցին հետ վերադառնալ Բաքու: Կոմիսարները կտրականապես հրաժարվեցին կատարելու այդ պահանջը, որից հետո նրանց նավերի վրա կրակ բացեցին: Դրանից հետո Բաքվի խորհրդային նավատորմը ստիպված էր տեղի տալ: Հենց որ խորհրդային նավերը հասան Բաքու, Բաքվի կոմիսարները ձերբակալվեցին և նետվեցին Բայրլովի բանտը, իսկ խորհրդային զինված ջոկատները, թվով 3 հազարից ավելի մարդ, զինաթափ արվեցին և աքսորվեցին Աստրախան:

«Ցենտրոկասպիի» կառավարության հուսադրումներն այն առթիվ, որ անգլիացիներին հրավիրելով Բաքու, նրանց օգ-

նությամբ կհաջողվի թուրքերին հետ մղել, ռեալ չէր, որովհետև էնգելիից եկած անգլիական փոքրաթիվ զորքերը (մոտ 1000 մարդ), գններալ Դենստերվիլի գլխավորությամբ, անկարող էին քիչ թե շատ լուրջ դիմադրություն ցույց տալ թուրքերին: Անգլիական իմպերիալիստները ամենևին էլ մրտահոգված չէին Բաքվի պաշտպանությամբ, ինչպես այդ փորձում էին ներկայացնել քաղաքի աշխատավորությանը մենշևիկները, էսէններն ու դաշնակները:

Բաքուն գրավելու համար շունենալով բավարար ուժեր, անգլիացիները նախքան քաղաք մտնելը իրենց հյուպատոս Մակ-Դոնելի միջոցով սերտ կապ էին հաստատել մենշևիկների, էսէնների ու դաշնակների հետ և վերջիններիս օգնությամբ, Բաքուն թուրքական զորքերից պաշտպանելու քողի տակ, խորհրդային իշխանության անկումից հետո փաստորեն դարձան քաղաքի տերերը:

Առաջին քայլը, որին ձեռնամուխ եղան անգլիացիները Բաքու գալուց հետո, ոչ թե ճակատի պաշտպանությունն էր, այլ բենգլինի արտահանումը էնգելի, այնտեղից Միջագետքում գտնվող անգլիական բանակին հասցնելու համար:

Որ անգլիական իմպերիալիստները իսկապես չէին նպատակադրվել Բաքուն պաշտպանել թուրքական արշավանքից, երևում է նաև «Ցենտրոկասպիի դիկտատուրայի» իշխանության ժամանակաշրջանում Բաքվի խորհրդի քարտուղարի վկայությունից: Վերջինս Ֆունտիկովի գործի քննության ժամանակ* դատարանում հայտարարել էր, որ «Ցենտրոկասպիի դիկտատուրայի» նիստերից մեկում, որին մասնակցում էին

* Թուրքական հորդաների կողմից Բաքուն գրավելու նախօրյակին (սեպտեմբերի 15-ին), Ա. Միկոյանի գլխավորությամբ, մի խումբ բուշևիկներին հաջողվեց բանտարկված Բաքվի կոմիսարներին ազատել և «Թուրքմեն» նավով ճանապարհել դեպի խորհրդային Աստրախան: Սակայն նավի հրամավով ճանապարհել դեպի խորհրդային Աստրախանը դեպի Կրասնովոդսկ, որտեղ իշխում նատարությունը փոխեց ուղղությունը նեոսերը, որոնք Բաքվի կոմիսարներին անգլիական իմպերիալիստները և էսենները, որոնք Բաքվի կոմիսարներին նորից բանտ նետեցին: Անդրկասպյան էսեռական կառավարության պարագլուխներ Ֆ. Ֆունտիկովը, Ս. Դրուսկինը և Վ. Կունը անգլիական հրամանատարության ներկայացուցիչ Տիգ-Ջոնսոնի հետ միասին սեպտեմբերի 19-ին Կրասնովոդսկի բանտից դուրս տարան Բաքվի 26 կոմիսարներին և հաջորդ օրը նրանց հրամանով Ախալ-Կումա ու Պերիվալ կայսարաններին միջև ընկած ավազուտներում գազանաբար սպանեցին:

1. Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 3 էջ 398:

անգլիական ռազմական միսիայի ներկայացուցիչները, Սադովսկին անգլիացիներին հետևյալ հարցն էր տվել. «Որտե՞ղ է ձեր իրական օգնությունը զորքով, որ դուք խոստացել էիք մեր պատվիրակներին էնգելիում»: Անգլիական ներկայացուցիչը պատասխանել էր, որ իրենք երբեք ոչ մի տեղ, և ոչ ոքի նման օգնության խոստում չեն տվել և նույնիսկ ծիծաղելի կլիներ մտածել, որ մենք կարող էինք Միջագետքից այստեղ զորքեր տեղափոխել»:

«Յենթրոկասպիի» կառավարության և նրա տերերի՝ անգլիացիների կարճատև տիրապետության շրջանում ամենուրեք քաղցն էր մոլեգնում: Քաղաքում կյանքը մարել էր: Բարձի ազգաբնակչությունը բոլորովին կորցրեց հավատը «Յենտրոկասպիի» կառավարության նկատմամբ, որն իր գործունեության մեջ, անգլիացիների հետ սերտ դաշինքի մեջ մտած, վերջնականապես մերկացրել էր իրեն Բաքվի աշխատավոր զանգվածների շրջանում: Ուստի բնական է, որ երբ թուրքական զորքերը, այլ ռազմաճակատներից ժամանած նոր թարմ ուժերի միջոցով ամրացնելով իրենց դիրքերը, անցան հարձակման, «Յենտրոկասպիի» կառավարության ողորմելի ուժերը և անգլիական զավթիչները չկարողացան նրանց էական դիմադրություն ցույց տալ:

Նոր կառավարության հիմնական զորքերը հայկական ջոկատներն էին, որոնց գլխավորում էր գեներալ Բազրատունին: Ռազմաճակատում կային նաև անգլիական զինվորներ գեներալ Գենստերվիլի հրամանատարությամբ, որը խնայում էր իր զինվորներին և շատ սակավ դեպքերում էր թողնում մարտերին մասնակցելու: Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը, մտահոգված Բաքվում ստեղծված իրագրության մեջ, օգոստոսի 19-ին մեկ անգամ ևս իր վճռական բողոքը հայտնեց գերմանական ու թուրքական կառավարություններին, որոնք բազմիցս խախտել էին Բրեստի պայմանագրի կետերը, ինչպես նաև Բաքվի վրա հարձակումը դադարեցնելու վերաբերյալ բազմիցս տրված իրենց հավաստիացումները:

Խորհրդային կառավարությունն ամեն ինչ անում էր Բաքուն թուրքական զավթիչների ներխուժումից փրկելու համար: Նա նույնիսկ համաձայնվեց Գերմանիայի պահանջին, այն է՝ Բրեստ-Լիտովսկի լրացուցիչ պայմանագրի (որը կընթել էր 1918 թվականի օգոստոսի 27-ին) մեջ հատուկ կետ մտցնել, որի համաձայն Խորհրդային Ռուսաստանը համաձայնում էր, որպեսզի Գերմանիան Վրաստանը ճանաչի որպես ինքնուրույն պետական մարմին, և Ռուսաստանը Գերմանիային տրամադրի Բաքվի նավթի մեկ քառորդը: Այդ հարկադիր զիջումների դիմաց Գերմանիան խոստանում էր թույլ շտալ, որպեսզի թուրքերը գրավեն Բաքուն:

Սակայն ինչպես միշտ, այս անգամ ևս գերմանական ռազմամոլները, հավատարիմ մնալով իրենց նվաճողական քաղաքականությանը, գործնական ոչ մի քայլի չդիմեցին թուրքական զորքերի հարձակումը դադարեցնելու համար: Հարկ է նշել, որ թուրքական բանակի շարքերում գերմանական բազմաթիվ հրահանգիչներ կային:

1918 թվականի օգոստոսի վերջին թուրք-մուսավաթական զորքերը, որոնք համալրվել էին Միջագետքի ու Սիրայի ռազմաճակատներից ժամանած ուժերով, անցան հարձակման և ամսի 29-ին գրավեցին «Գրյազնի Վուկանի» ամրացված դիրքերը: Լեռը պաշտպանող անգլիական վաշտը հետ շարժվեց: Սեպտեմբերի 1-ին թուրքական զորքերը հարձակում գործեցին Բաքվի ուժերի աջ թևի վրա և գրավեցին Բինազադը, Գրդայա և Մահոմեդլի գյուղերը, որի հետևանքով Բաքուն ցամաքից ամբողջովին շրջապատվեց հակառակորդի ուժերով: Արտաքին աշխարհի հետ կապը այժմ կարող էր պահպանվել միայն Կասպից ծովով:

Սեպտեմբերի 13-ի առավոտյան թուրք-մուսավաթական զորքերը քաղաքի արվարձաններում անցան հարձակման: Մինչև ուշ գիշեր համառ մարտեր էին տեղի ունենում, որոնց հետևանքով հակառակորդը հետ շարժվեց իր նախկին դիրքերից: Սակայն ձախ թևում թուրքական զորքերին սեպտեմ-

1. Партархив Азерб. филиала ИМЛ, ф. 303. оп. 1. д. 23. ст. 33.
2. St'a Документы внешней политики СССР. т. 1, док. № 306.
ст. 628—629

1. St'a Документы внешней политики СССР. т. 1, док. № 306
ст. 443—444.

բերի 13-ին հաջողվեց, ճեղքելով պաշտպանութունը, հասնել Վոլչի Վարտաչին և ամրանալ այնտեղ: Թուրքական զորամասերը հարձակման անցան նաև կենտրոնական թևում, որտեղ Բաքվի պաշտպանողական ուժերը սպառել էին իրենց բոլոր պաշարները և այլևս ի վիճակի չէին շարունակելու կռիվը:

Թուրքական զորքերի այդ ճնշումը բավական եղավ, որպեսզի գեներալ Դենստերվիլը, բնավ հաշվի չնստելով «Ցենտրոկասպիի» կառավարության հետ, կովի ամենաթեթ պահին իր ջոկատը հանեց առանց հայկական ուժերի հրամանատարությանը տեղյակ պահելու այդ մասին: Գեներալը այդ նահանջը հիմնավորում էր նրանով, որ Բաքվի ճակատագիրն արդեն կանխորոշված էր և այլևս անհնարին էր պաշտպանել քաղաք*:

Սեպտեմբերի 14-ի երեկոյան անգլիական զորքերը նավերով վերադարձան էնզելի:

«Ցենտրոկասպիի դիկտատուրայի» էսեռ-մենշևիկյան ղեկավարները, իրենց դաշնակից անգլիացիների «պաշտպանությունից» հիասթափված, Դենստերվիլին ուղղած նամակում ցավով, նշում էին հետևյալը. «Դժբախտաբար մենք սխալվեցինք. ամբողջ այդ ժամանակվա ընթացքում՝ մինչև սեպտեմբերի 3-ը (մեկ ամսից ավելի) դուք Բաքու փոխադրեցիք ընդամենը հազարից մի փոքր ավելի մարդ՝ 16 թնդանոթով և որոշ քանակությամբ տիխնիկական նյութերով... Ձեր զորքերը ոչ թե ավելացրին, այլ նույնիսկ նվազեցրին Բաքվի պաշտպանների ուժերը, որովհետև մենք կարող էինք զգալիորեն համալրել նրանց շարքերը, եթե մենք ընդունեինք բոլշևիկների կուսակցության պայմանները»*: Գեներալ Դե-

նստերվիլը նույնիսկ անհրաժեշտ չգտավ պատասխանել այդ նամակին: Խորհրդային իշխանությունը դավաճանները Բաքվում հիասթափվեցին իրենց անգլիական «բարերարներից», սակայն արդեն ուշ էր. Թուրք-մահմեդական հորդանքերը Բաքվի մատուցներում էին գտնվում:

Անգլիացիներից հետո, սեպտեմբերի 15-ի առավոտյան շտապ կարգով լցվեցին նավերը և հեռացան «Ցենտրոկասպիի դիկտատուրայի» սնանկացած կառավարության անդամները՝ իրենց զորքերի մնացորդների հետ միասին: Քաղաքում անիշխանություն էր տիրում, Բաքվի պաշտպանության մասին այլևս ոչ ոք չէր մտածում:

Սեպտեմբերի 14-ի գիշերը սկսվեց Բաքվի ոմբակոծումը: Քաղաքի ծայրամասերում մարտերը դեռ շարունակվում էին: Հրետանային կրակով Թուրքերը գնդակոծում էին նավահանգիստը, ուր քաղաքի բնակիչները պատրաստվում էին նավ նստել: Նավթի ու բենզինի պահեստները պայթեցվեցին, ամբողջ ծովափը կրակի բոցի մեջ էր: Սեպտեմբերի 15-ի առավոտյան քաղաքում խուճապն ավելի մեծացավ: Հազարավոր հայեր խմբվել էին նավահանգստում, ուր այլևս ոչ մի նավ չկար: «Հայերը, — գրում էր 1918 թվականի սեպտեմբերի 21-ի համարում «Պրավդա» թերթը, — շփթության մեջ ընկած, նետվում էին ուսական ընտանիքները: Նրանց պահում են նկուղներում, տանիքներում՝ ուրիշ փրկություն չկա: Փախել հնարավոր չէ, թուրքերը գրավեցին քաղաքի բոլոր արվարձանները: Չեմբելիքներում ասքլարները արդեն թալանում են տները: Բիրի-էյբաթում վառվում էին նավթահանքերը և նավթային հրդեհի սև քուլաները երկինք էին բարձանում»:

Սեպտեմբերի 15-ին Թուրքական զորքերը մուսավաթական հրոսակախմբերի հետ մեկտեղ ներխուժեցին Բաքու: Հաջորդ օրը ամբողջ քաղաքն անցավ նրանց ձեռքը:

Բնորոշ է այն, որ Բաքվի գրավման առաջին օրն իսկ Գովկասյան ռազմաճակատի Թուրքական բանակի գլխավոր հրամանատարը պաշտոնապես հայտարարեց, որ Ադրբեջանը բնակեցնող բոլոր քաղաքացիները, անկախ ազգությունից ու դավանանքից, Թուրքական ռազմական իշխանությունների կողմից միևնույն վերաբերմունքին կարժանանան, որոնք հա-

* Գեներալ Գ. Ղորղանյանի վկայությամբ, Դենստերվիլը առկապին սեպտեմբերի սկզբին գտնում էր, որ Բաքուն այլևս անհնարին է փրկել և առաջարկում էր Թուրքական հրամանատարության հետ բանակցություններ սկսել քաղաքը հանձնելու վերաբերյալ: Նա այդ ժամանակ արդեն ուզում էր իր զորքերը հանել ճակատից: Սակայն գեներալ Բագրատունին խանգարեց այդ բանին և որոշում ընդունեց շարունակել պայքարը:

* Խորհրդային Ռուսաստանը առաջարկեց կազմել կոալիցիոն կառավարություն և միաժամանակ իր օգնությունը՝ անգլիացիներին Բաքվից հեռացնելու պայմանով (Ցեսա Деустервил. Британский империализм в Баку и в Персии в 1917—1918 гг. (воспоминания). Тифлис. 1925. ст. 255).

վասար շափով կպաշտպանեն բոլոր քաղաքացիների կյանքը, ունեցվածքն ու իրավունքները¹։

Այս հանդիսավոր ու պաշտոնական խոստումները, ինչպես և թերթերում տպագրված նույնանման հաղորդումներն ու հողվածները հայերի նկատմամբ լուկ անհրաժեշտ դիվանագիտական մի հնարք էր, այնքան բնորոշ թուրքական դահիճներին։ Այդ ձևով նրանք փորձում էին ճշմարտութունը թաքցնել արտաքին աշխարհից։ Իրականում, սակայն, հայտնի է, որ թուրքական զորքերի կողմից Բաքվի գրավումը ուղեկցվում էր հայերի զանգվածային ջարդերով, որոնք շարունակվում էին երեք օր անընդհատ։ Հազարավոր տներ կողպւեցին ու հրկիզվեցին։ Փողոցներում անհամար քանակությամբ դիակներ էին թափված։ Սրի էին քաշում անխտիր բոլոր հայերին՝ տղամարդկանց, կանանց, երեխաներին, ծերերին, առողջներին ու տկարներին, նույնիսկ ծծկեր երեխաներին։ Չորս օր անընդհատ, գիշեր-ցերեկ, տասնյակ բռնատար մեքենաներ ու հարյուրավոր սալլեր քաղաքից դուրս էին բերում սպանվածների դիակները։ Զանգվածային կոտորածների հետքերը ծածկելու համար դիակների մեծ մասը Սալյանիի զորանոցների շրջակայքում հրկիզվեց։ Եղած տրվյալների համաձայն, Բաքվում զոհված հայերի թիվը հասնում էր 30 հազարի։

«Պրավդան» 1918 թվականի սեպտեմբերի 21-ին «Բաքվի ողբերգությունը» հոդվածում մանրամասն նկարագրելով խաղաղ հայ ազգաբնակչության ոչնչացումը թուրք-մուսավաթական դահիճների կողմից, ընդգծում էր, որ թուրքական ու մուսավաթական զինվորները հայերի կոտորածը սկսեցին քաղաքի արվարձաններում՝ էրմենիքենդում և Սև քաղաքում, ուր հայ ազգաբնակչությունը լրիվ ոչնչացված է։ Այնուհետև ջարդերը տարածվեցին քաղաքի կենտրոնական փողոցներում։ Հազարավոր թուրք զինվորներ վխտում էին քաղաքում, ներխուժում տագնապով ու սարսափով համակված տները, սպանում դաշույններով, ատրճանակներով, գնդակահարում տեղ-

նուտեղը փողոցում, վայր նետում բարձրահարկ շենքերի վերին հարկերից։

Թուս ընտանիքները նույնպես տուժեցին։ Թուրքերը նրանց մեղադրում էին հայերի նկատմամբ կարեկցանք հանդես բերելու և նրանց ապաստանելու մեջ։ Հաջորդ օրը առավոտյան հավաքեցին քաղաքի փողոցներում թափված դիակները և մեքենաներով դուրս տարան։ Մյուս օրը առավոտյան ջարդը վերսկսվեց։

Թուրքական իշխանությունները, ցնծություն ապրող թուրք սպաները, ռեստորաններում հարբեցողությամբ զբաղված փաշաները (Նուրի փաշան, Նազրմը և մյուսները) դիտավորյալ կերպով անգործունեության էին մատնված և ոչ մի փորձ չէին անում զազանություններին վերջ դնելու համար։

«Այդ ժամանակ, — ասվում էր այնուհետև հոդվածում, — շեղ լույսերով ողողված միլիոնատեր Գաջինսկու տանը Բաքվի բուրժուազիան մեծարում էր Նուրի-փաշային և թուրքական սպաներին»։

Հրեշավոր այդ ջարդին զուգընթաց թուրքական զորքերը, ինչպես նաև մուսավաթական հրոսակները խաղաղ քաղաքացիների գույքի նույնպիսի հրեշավոր թալան կազմակերպեցին։ Կողոպուտի ժամանակ հաճախ տարբերություն չէին դնում հայերի և մյուս ազգությունների միջև։

Հայերի կողմից լքված բնակարաններից, որոնց տները կամ սպանված էին կամ թաքնվել էին ուրիշների մոտ կամ էլ փախել էին քաղաքից, օր ու գիշեր, շրջապատի բնակչության աչքի առջև, բռնատար մեքենաներով ու սալլերով թուրքական ու մուսավաթական իշխանությունները դուրս էին բերում տնային բոլոր իրերը։

Կողոպուտը պարբերաբար շարունակվում էր ամբողջ երկու ամիս, մինչև թուրքական զավթիչների վտարումը Անդըրկովկասից։

«Մարդասպաններն ու կողոպուտիչները, — գրում է ակադեմիկոսներից մեկը, — բացեիբաց հայտարարում էին, որ քաղաքը 3 օրով ամբողջովին իրենց տրամադրության տակ է դրված։ Գազանային ջարդերը երբեմն այնպիսի դաժանու-

1. Տե՛ս 22 ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 145, քք. 13—18։

թյամբ էին կատարվում, որ նույնիսկ դժվար էր հավատալ, որ այդպիսի վայրագություն հնարավոր է»¹։

Մուսավաթական կառավարության ղեկավար Խան-Խոյսկին ցնծություն մեջ էր։ Նա իր երախտագիտությունը հայտնեց թուրքական զորքերի հրամանատար Նուրի փաշային «Աղբբեջանի մայրաքաղաքը գրավելու համար», իսկ Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար Խալիլ փաշային շնորհավորեց «թուրքական աշխարհի երկրորդ Ստամբուլը հանդիսացող խոշոր կենտրոնը գրավելու կապակցությամբ»²։

Աղբբեջանական նավթարդյունաբերողների ու բեկերի խոսափողը՝ «Կասպի» թերթը, Թուրքիան ու նրա «փառապանծ բանակը» համարելով միակ ուժը, որն ընդունակ է ամբողջ աշխարհի մահմեդականներին «ազատագրել տարբեր կեղեքիչներից», գրում էր, որ ինքը «ամեն կերպ կաջակցի նրա հերոսական հաղթարշավին այդ ուղղությամբ, առավել ևս, որ թուրքական բանակը գալով Կովկաս, դրանով իսկ ապացուցեց իր անսահման անշահախնդրությունը, մեծագույն զոհաբերություններ կատարելու իր պատրաստակամությունը և լոյալ վերաբերմունքը՝ մեր հայրենիքը բնակեցնող բոլոր ժողովուրդների նկատմամբ»³։

Երիտթուրքական դահիճների գործողությունների փառաբանմանը և փաստերի նենգափոխմանն էր նվիրում իր էջերը նաև մուսավաթական «Աղբբեջան» լրագիրը։ Թուրքական զավթիչների ու մուսավաթական դահիճների շարագործությունները արտաքին աշխարհից թաքցնելու համար հիշյալ թերթը Բաքվի հայերի զանգվածային շարժը որակեց որպես «որոշ ծայրահեղություններ», որոնք իբր թե «անհապաղ դադարեցվել էին» թուրքական հրամանատարության կողմից։ «Կարգը վերականգնվեց և շուտով հանստություն տիրեց քաղաքում», — գրում էր պարբերականը⁴։

Գոյություն ունեցող փաստաթղթերը, սակայն, ինչպես ցույց տրվեց, բոլորովին հակառակն են վկայում։ Բերենք ևս

մի փաստ։ Ականատեսներից մեկի՝ Իրանում խորհրդային միսիայի աշխատակցի ՌԿ(բ)Կ կենտկոմին ներկայացրած զեկուցման մեջ տրվում էր Բաքվի թուրքական օկուպացիայի հետևյալ նկարագիրը. «Բաքվում թուրքական բաշխողականների տնօրինության շրջանում քաղաքը սարսափելի տեսք ունեցավ սպանություններին, կողոպուտներին, բռնություններին վերջ չկար։ Բանվորական բոլոր կազմակերպությունները ցրվեցին... մի խոսքով, թուրքական փաշաների երկամսյա տիրապետությունը աղբբեջանական խաների հետ մեկտեղ, համատարած բռնությունների, կողոպուտի ու սպանությունների մի շրջան էր։ Չեղյալ հայտարարվեցին ոչ միայն խորհրդային իշխանության, այլև ժամանակավոր կառավարության բոլոր գեկրետներն ու որոշումները»¹։

Բաքվի գրավումը թուրքական զորքերի կողմից և մուսավաթական հրոսակախմբերի հետ միասին կատարված բռնությունները անհամատեղելի էին Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի հողվածներին։ Խորհրդային Ռուսաստանը 1918 թվականի սեպտեմբերի 20-ի իր նոտայում չեղյալ հայտարարեց Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի՝ Թուրքիային վերաբերող հողվածները։ «Օսմանյան կառավարությունը, — ասված էր նոտայում, — անցած կես տարվա ընթացքում, շնայած խորհրդային կառավարության բազմաթիվ բողոքներին, անընդհատ խախտում էր Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը։ Այժմ, վերջապես, ի լրումն այդ բոլորի, նա գրավեց և սարսափելի ավերման ենթարկեց ռուսական հանրապետության կարևորագույն քաղաքներից մեկը... դրանով օսմանյան կառավարությունը ցույց տվեց, որ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև այլևս գյուություն չունի»²։

Գրավելով Բաքուն, թուրքական զավթիչները շարունակեցին իրենց հարձակումը Հյուսիսային Կովկասի ուղղությամբ, որտեղ վաղուց ի վեր հաստատված նրանց գործակալություն

1. 22 Կողմ, ֆ. 200, գ. 145, ԹԹ. 13—18;

2. Տե՛ս «Тифлисский листок», 18.IX—1918 г., № 189.

3. 22 Կողմ, ֆ. 200, գ. 53բ., ց. 1, ԹԹ. 276—277;

4. «Азербайджан», 25 сентября 1918, № 4.

1. ЦГАОР СССР. ф. 120. оп. 3. д. 184, лл. 11—16.

2. Документы внешней политики СССР. т. I, док. № 346, с. 490—492.

նը, լեռնականների հակահեղափոխական ուժերի հետ մեկտեղ, տակավին օգոստոսի երկրորդ կեսին զրավել էր Հարավային Դաղստանը:

Թուրքական դիվիզիան գեներալ Յուսուֆ Իզեթ փաշայի գլխավորությամբ, առաջ շարժվելով երկաթգծի ուղղությամբ, հոկտեմբերի 6-ին անսպասելիորեն հարձակվեց Դերբենդ քաղաքի վրա, որը գտնվում էր Բաքվի ռազմաճակատը լքած Բիշերախովի ջոկատների ձեռքին: Չկարողանալով դիմադրել թուրքական զորքերի գրոհին, Բիշերախովը ստիպված էր նահանջել հյուսիս: Հոկտեմբերի 24-ին թուրքական հորդանները և Դաղստանի հակահեղափոխական ջոկատները համառ կռիվներից հետո գրավեցին Քեմիքիսան-Շուրան: Նոյեմբերի 8-ին թուրքական զորքերը նվաճեցին Բիշերախովի վերջին ամրացված կետը՝ Պետրովսկ նավահանգիստը:

Թուրքական զավթիչների հետ միասին Թիֆլիսից ժամանած լեռային «կառավարությունը» Դաղստանում իշխանությունը իր ձեռքը վերցրեց: Սակայն ինչպես Ադրբեջանում, Դաղստանում ևս տեղ ու տնօրինություն էին անում թուրքական նվաճողները:

«... Այսպես կոչված լեռնային կառավարությունը (կամ «Օրիանտ» հյուրանոցի կառավարությունը), — գրում էր Ս. Կիրովը, — «խաղաղության ու բարեկամության» պայմանագրով Հյուսիսային Կովկասը վաճառելով Վեհիբ փաշային, հեղափոխական Դաղստանի դեմ ուղղված թուրք ասքյարների սվինների օգնությամբ հաստատվեց Շուրայում՝ քայլելով լեռնական-հեղափոխականների դիակների վրայով...»¹:

Դաղստանը զավթելուց հետո թուրքական հորդանները և լեռնային կառավարության հրոսակախմբերը շարունակեցին հարձակումը Թերեքի խորհրդային հանրապետության դեմ:

Հյուսիսային Կովկասի աշխատավորների հիմնական զանգվածը գնում էր բուլղերիների հետևից, և նրանք խոչընդոտեցին թուրքական նվաճողներին՝ շարժվելու դեպի երկրի խորքը: Դրանով վերջ տրվեց թուրքերի հետագա նվաճումներին Կովկասում:

Ադրբեջանում, ինչպես և Հայաստանում, թուրքական զավ-

թիչները՝ գաղութարարական-նստիկանական ուժերի հաստատեցին:

Հաղորդելով Բաքվում թուրքական գազանությունների ու քաղաքի մասին, «Պրավդա» թերթը մատնանշում էր, որ քաղաքը գրավելուց անմիջապես հետո թուրքերը սկսեցին առաջին հերթին որսալ բուլղերիներին, որոնք նրանց մեջ հատուկ տեղություն էին առաջ բերում: Թուրք ուստիկանների կողմից բանվորների շրջանում կատարվող բազմաթիվ խուզարկություններն ու ձեռքարկությունները նպատակ ունեին կանխել պրոլետարիատի ապստամբությունը թուրքական տիրապետության դեմ¹:

Թուրքական զավթիչների գումակի հետ Բաքու ժամանեց մուսավաթական «կառավարությունը», որը ստեղծվել էր 1918 թվականի հունիսին Գյանջայում մոլի նացիոնալիստ Խան-Խոյսկու գլխավորությամբ՝ թուրքական սվինների հովանավորության ներքո: Այդ կառավարությունը ոչ մի իրական իշխանություն չունեց և կատարում էր լուրջ թուրքական հրամանատարության կամակատարի դերը:

Թուրքական զավթիչները տեղ ու տնօրինություն էին անում Ադրբեջանում, ինչպես իրենց սեփական գաղութում: Նրանք ամբողջովին իրենց ձեռքը վերցրին երկրի տնտեսության կարևորագույն ճյուղերը՝ Բաքվի նավթարդյունաբերությունը, կասպիական նավատորմի ղեկը, երկաթուղային տրանսպորտը, այն ամենը, ինչը շահագրեցին կամ չկարողացան թալանել և արտահանել նրանց նախորդները՝ անգլիական իմպերիալիստները: Թուրքերը Ադրբեջանից միլիոնավոր փոթևալթ և զանազան նավթամթերքներ, պղինձ, բամբակ, բրդ, բրնձ, հաց և գյուղատնտեսական այլ ապրանքներ էին արտահանում:

Ադրբեջանցիների նկատմամբ անօրինականության ու բռնություններ գործադրելուն զուգընթաց թուրքական զավթիչները միաժամանակ նրանց անվանում էին իրենց «արյունակից եղբայրներ», որ եկել են նրանց «ազատագրելու բուլղերից մի սպառնալիքից»: Թուրք ռազմական պատմաբան գնդապետ

1. «Пролетарская революция». 1940, № 2, с. 205—206.

1. «Правда», 24. XI. 1918, № 225.

Բերքուրը գրում էր. «Մեր կառավարությունը... խոստացել էր ճանաչել ու հաստատել այդ ժողովուրդների անկախությունը...»¹ (նկատի ունի Ադրբեջանի ու Հյուսիսային Կովկասի մահմեդական ազգաբնակչությանը— Ե. Ս.): Այդ «անկախության» տակ թուրք նվաճողները հասկանում էին Կովկասի ուղղակի միացումը Թուրքիային:

Իրենց իսկական նպատակները քողարկելու համար երիթուրքերը տակավին 1918 թվականի մայիսին մուսավաթական կուսակցության մեջ եղած իրենց գործակալներին ցուցում տվեցին՝ սկսել կամպանիա հանուն «անկախ Ադրբեջանի»: Բաթումի կոնֆերանսին ներկա մուսավաթական պատվիրակությունը էնվեր փաշային հղեց հետևյալ նամակը. «Զնայած Անդրկովկասի մահմեդական ազգաբնակչությունն անցող հատվածը Թուրքիային լրիվ միացնելու վերաբերյալ մեր խնդրանքին, մեզ փաստարկելով բացատրեցին, որ Թուրքիայի «մեծ քաղաքականությունը» պահանջում է, որպեսզի մենք առայժմ անկախ ու ուժեղ լինենք... Մենք ընդունեցինք այդ ցուցումները՝ դիտակցորեն համաձայնելով դրանց հետ»²: Եթե երիթուրքական ղեկավարները «մեծ քաղաքականություն» նպատակներից, այսինքն՝ ամբողջ Կովկասը գրավելու խնդրից ելնելով, միառժամանակ քողարկում էին իրենց նվաճողական ձգտումները, ապա թուրք զինվորները, իրենց երևակայական հաջողություններից արբեցած, առանց քաշվելու խոսում էին Անդրկովկասում կատարված ինտերվենցիայի իսկական պատճառների մասին:

Նազրմ փաշան, որը Անդրկովկասում թուրքական զորքերի հրամանատարի պաշտոնում նախորդել էր Նուրի փաշային, Գյանջայի գրավումից հետո տեղի բնակիչներին հայտարարեց հետևյալը. «... Իր կրոնակից ու ազգակից ժողովուրդների հետ միավորվելու Թուրքիայի վաղեմի երազանքը, վերջապես, իրականացավ... Այժմ զինաթափվե՛ք, հրացաններն այլևս հարկավոր չեն խաղաղ ազգաբնակչությանը: Իմ ասքյարները ձեր հանգստությունը կապահովեն»³:

1918 թվականի թուրքական արշավանքի մասնակից գրեղապետ Ռյուշտյուն Թուրքիայի ու մուսավաթականների միջև Բաթումում կնքված պայմանագրի կապակցությամբ գրում է, որ այդ փաստաթղթով նախատեսվում էր «թուրքական օգնություն Ադրբեջանին՝ բուլղարիկների դեմ պայքարելու համար»¹:

Այդ «միսիայի» իրագործումը ուղեկցվում էր սարսափելի շարդերով ու կողոպուտով, որը, սակայն, թուրքական զավթիչներին չէր խանգարում աղմկելու այն մասին, որ իրենք «օգնում են մահմեդականներին ազատագրվելու ուսական լծից»: Պահպանվել են թուրքական հրամանատարության մի շարք թուուցիկներ, որոնցում նա Անդրկովկասի գրաված շրջանների ազգաբնակչությանը կոչ էր անում «հնազանդության ու հպատակության»: Այսպես, Զանգեզուրում գտնվող թուրքական զորքերի պարետի՝ Իզեթ-բեյի 1918 թվականի օգոստոսի 1-ի կոչում մատնանշվում էր, որ տեղական մահմեդականները երկար ժամանակ գտնվում էին ցարիզմի անտանելի ճնշման տակ և որ այժմ, թուրքերի օգնությամբ, նրանց հաջողվեց «ազատագրվել»: «Մենք,— ասվում էր կոչում,— եղբայրական ձեռք ենք մեկնում ձեզ, վերցրե՛ք այն: Եթե մենք իրար ձեռք մեկնենք, մենք ճանապարհ կբանանք դեպի անսահման երջանկությունը: Մառայակամությունն ու հեղուկություն սիրո են արժանի»²: Իսկ Ստամբուլում լույս տեսնող «Թասֆիրի էֆթյար» թերթը 1918 թվականի մարտի 6-ի համարում գրում էր, որ Թուրքիայի միակ ձգտումն է միավորվել իր եղբայրակիցների՝ կովկասյան թուրքերի հետ և ազատել նրանց «ղարավոր լծից»³:

Թուրքական զավթիչների նվաճողական պլանները մուսավաթականները պաշտպանում էին ամբողջովին: 1918 թվականի հուլիսի սկզբին մուսավաթական կառավարությունը իր հավատարմության զգացմունքներն արտահայտելու համար հատուկ պատվիրակություն ուղարկեց Ստամբուլ: Պատվիրակ

1. Berkuk, նշվ. աշխ., s. 31.

2. «Труды Азербайджанского филиала ИМЛ при ЦК КПСС» VIII, Баку, с. 70.

3. «Бакинский рабочий». 29. VI 1918 г.

1. (Տե՛ս Rustu, Buyuk harpte Baku yollarında 5 Kafkas piyade firkası Şeh' u «Askeri tarih, mécmuanin kısmı», istanbul, 1934, Say 34, s. 7):

2. Մի՛կ հայկական մասնաճյուղի արխիվ, ֆ. 33, գ. 1256, ք. 34:

3. Նույն տեղում:

կուսյան ղեկավար Ռասուլ-զադեն էնվերի ներկայությամբ սուլթանին խնդրեց իր «բարձր հովանավորության» տակ վերցնել ինչպես Ադրբեջանը, այնպես էլ բոլոր մահմեդական ժողովուրդներին, ստեղծել հզոր մահմեդական պետություն Թուրքիայի՝ մահմեդական աշխարհի կենտրոնի գլխավորությամբ¹:

Մուսավաթական կուսակցության մյուս պարագուլեր՝ Ալի Մուրադ-բեյ Թոփչիբաշևը, որը նույնպես պատվիրակության կազմում էր, գրում էր. «Աստուծո ողորմածությամբ ինձ հաջողվեց հասնել նպատակին՝ տեսնել բոլոր մահմեդականներին խալիֆին ու Թուրքերի փառիշահին... Մենք, ադրբեջանական Թուրքերս, միշտ կլինենք և ցանկանում ենք ապրել բոլոր մահմեդականների խալիֆի՝ օսմանների փառիշահի ողորմածությամբ...»²:

Անդրկովկասում Թուրքական ինտերվենցիայից հատկապես տուժեց հայ ազգաբնակչությունը: Անդրկովկասի բոլոր նվաճված շրջաններում երիտթուրքերը շարունակում էին կիրառել հայ ժողովրդի բնաջնջման իրենց քաղաքականությունը: Տրապիզոնի կոնֆերանսում, ի պատասխան Արևմտյան Հայաստանին ինքնավարություն տալու վերաբերյալ անդրկովկասյան պատվիրակության ներկայացրած պահանջին, Թուրքական ներկայացուցիչները լիտիորեն հայտարարեցին. «Այնտեղ հայեր չկան և չեն լինի, որովհետև այն տեղերում, որով անցնում է թուրք զինվորը, հայեր չեն մնա»³:

Երիտթուրքերը այդպես էլ վարվում էին: Արդահանի շրջանի գրավման ժամանակ ոչնչացվեց մի քանի հազար հայ: «Հաշվեհարդար տեսնելով տղամարդկանց հետ,— պատմում էր այդ շարագործությունների վկաններից մեկը,— Թուրքերը մեզ լրիվ կողոպտեցին, և մերկացնելով մինչև ներքնաշապիկը, ուղարկեցին Ախալքալաք, ուր մենք մի քանի հազար

կանայք ու երեխաներ, գնում էինք ոտքով ամբողջ մի ամսվա ընթացքում, տառապելով սովից ու ցրտից»¹:

Մի այլ ականատես գրում է, որ Արդահանի վրա Թուրքերի հարձակման ժամանակ շրջակայքի բոլոր հայկական գյուղերը հրկիզվել էին, իսկ նրանց բնակիչները՝ գնդակահարվել: Թուրքերը կրակի էին մատնում ամբողջ գյուղերը՝ նախօրոք առանձնացնելով գեղեցիկ աղջիկներին ու կանանց, որոնց բռնաբարելուց հետո, նույնպես սպանում էին: Արդահանը գրավելուց անմիջապես հետո Թուրքերը ձեռնամուխ եղան հայ ազգաբնակչության գլխովին բնաջնջմանը²:

Կարսի մարզում Թուրքական զորքերի ներխուժումը նույնպես ուղեկցվում էր հայերի շարդերով ու նրանց գույքի բռնագրավմամբ: «Ամբողջ մարզում ներկայումս չի մնացել և ոչ մի կենդանի հայ,— հաղորդում էր ականատեսը:— Թուրքական զորքերի հարձակման ժամանակ Արդահանի ու Օլթիի մարզերից հայերի փախուստի բոլոր ճանապարհները փակվել էին... ուստի և այդ մարզերի ամբողջ հայ ազգաբնակչությունը մնաց տեղում և սրի քաշվեց»³:

Ռուսաստանի կառավարությունը իր բողոքի ձայնը բարձրացրեց երիտթուրքերի կողմից կիրառվող գազանությունների դեմ: 1918 թվականի ապրիլի 13-ին Թիֆլիսի գերմանական դեսպանին ուղարկվեց ՌեՅՍՂ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Գ. Վ. Չիչերինի և նրա տեղակալ Լ. Մ. Կարախանի հեռագիրը՝ «Թուրքական զորքերի Հայաստան շարժվելու և Գերմանիայի պատասխանատվության մասին», որտեղ ասված էր հետևյալը. «Թուրքական բանակը առաջ է շարժվում դեպի Բաթում, Կարս, Արդահան, ավերելով երկիրը և ոչնչացնելով գյուղացիական բնակչությանը: Հայերի հետագա ճակատագրի համար պատասխանատվությունն ընկնում է Գերմանիայի վրա, որովհետև նրա պնդմամբ ուսական զորքերը դուրս բերվեցին հայկական մարզերից, և այժմ Գերմանիայից է կախված Թուրքական բանակի հետ պահումը վրեժի ու շարունակյալ հողի վրա ծագող սովորական էքսցեսներից: Իժմար է հաշտվել այն մտքին, որ մի այնպիսի կուլտուրական պետություն, ինչպիսին Գերմանիան է, որը հնարավորություն ունի ազդելու իր դաշնակից Թուրքիայի վրա, թույլ կտա, որ իր կամքից անկախ այս համաշխարհային պատերազմի մեջ ներքաշված հայ ժողովրդի համար իրենտի հաշտության պայմանագիրը ծառայի անթիվ թշվա-

1. Տե՛ս ЦГАОР Аз. ССР, ф. 211 с. оп. 1, л. 30, л. 1—2:

2. Նույն տեղը:

3. 22 կողմ, գ. 200, գ. 53, թ. 78:

1. 22 կողմ, գ. 200, գ. 53, թ. 78:

2. Տե՛ս նույն տեղը, թ. 85, 91:

3. Документы и материалы», л. 281.

ուսթյունների աղբյուր: Ուստի խորհուրդը հավատացած է, որ Գուբ ձեռք կառնեք միայն ձեզանից կախված անհրաժեշտ միջոցները, ազդելու թուրքական իշխանության վրա՝ խաղաղ բնակչության ոչնչացումը, ինչպես այդ տեղի ունեցավ Արդահանում, կանխելու նպատակով»¹:

Ստանալով նոտան, գերմանական կառավարությունը ոչինչ չձեռնարկեց թուրք շարժարանների կողմից հայերի նրկատմամբ կիրառվող շարագործություններին վերջ դնելու համար: Թուրքական զորքերը շարունակում էին անխնա կոտորել խաղաղ հայ ազգաբնակչությանը:

Կարսի մերձակալքի ու Կաղզվանի շրջանի հայ ազգաբնակչությունը հասցրեց պատսպարվել Կարսում: Քաղաքի անսպասելի հանձնումը թուրքերին (1918 թվականի ապրիլի 24-ին) այնտեղ խուճապ առաջ բերեց: Կարսի հայ և ռուս բնակչությունը, թողնելով իր ամբողջ գույքը, փախավ Ալեքսանդրապոլ: Սակայն թուրքերը այստեղ էլ արշավանալի ջարդ կազմակերպեցին: Ահա թե ինչ էր հաղորդում «Կավկասկոյի սլովո» թերթի թղթակիցը. «Քաղաքում սարսափելի մի բան էր կատարվում. դա միայն կարելի է զգալ, սակայն հնարավոր չէ նկարագրել: Կանայք հիստերիկայի մեջ էին... նրանցից շատերը, միայն ներքնաշապիկով, գրկած երեխաներին, թողնելով ամեն ինչ, փախչում էին... Ալեքսանդրապոլը ընկավ գիշերվան մոտ»²:

Գրավելով Ալեքսանդրապոլը, թուրքական զավթիչները քաղաքից դուրս տարան պարենի բոլոր պաշարները, անասունները, կտորեղենը: Թուրքական զորքերի ձեռքն ընկան կովկասյան բանակի թիկունքի խոշորագույն պահեստները, որոնցում պահվում էին հսկայական քանակությամբ ռազմամթերք ու զինվորական հանդերձանք՝ մոտավորապես մի քանի միլիոն ռսկի ռուբլի արժողությամբ³:

Ալեքսանդրապոլի հայրենակցական վարչության նախագահի 1918 թվականի դեկտեմբերի 1-ի զեկուլցում թվարկվում էին այն ծանր կորուստներն ու ավերածությունները, որոնք թուրքերը պատճառել էին Ալեքսանդրապոլին ու նրա գավառին: Արթիկ, Բաշգյուղ, Ղփչաղ, Արխավալի գյուղերը ամբողջովին թալանվել էին: Արթիկում ջարդի ժամանակ սրի էին

բաշվել բոլոր տղամարդիկ, բռնաբարվել ու գերի տարվել գյուղի կանայք: Նույն բախտին էին արժանացել Զուխայի, Իլխիաբի, Թոմատաշի, Հոռոմի և մի շարք այլ գյուղերի բնակիչները:

«Ընդհանրապես, Ալեքսանդրապոլի շրջանի ավելի քան 120 բարեկարգ ու բազմամարդ, հարուստ ու ծաղկող հայկական գյուղերից և ոչ մեկը գերծ չմնաց թուրքական սրի ու լաթաղանի ավերիչ ու կործանարար գործողությունից... Հայկական գյուղերի ծաղկուն ողջ երիտասարդությունը,— ասվում էր այդ փաստաթղթում,— աշնան տերևների նման, իր դիակներով ծածկեց սարերի գագաթներն ու լանջերը: Բոլոր այդ գյուղերում թուրքերը հին ասորացիներին հատուկ դաժանություն հանդես բերեցին»⁴:

Հայերի գանգվածային ջարդեր տեղի ունեցան նաև Ղարաքիլիսայում, Լոռի-Փամբակի, Ախալքալաքի ու Ախլցխայի գավառների ամբողջ տարածքում՝ ամենուրեք, որտեղ երևում էին թուրքական զորքերը: Ղարաքիլիսայում թուրքական զորքերի գազանությունների մասին փաստաթղթերից մեկում ասվում է. «... Տրված գաղտնի հրամանի համաձայն, սկսվեց հայ ռազմագերիների ու խաղաղ բնակիչների գլխովին կոտորածը... հայ գերիներին, որոնք իրար հետ կապված էին պարաններով, խմբերով տանում էին մերձակա անտառը: Գրնդակահարում էին տասնյակ ու հարյուրավոր սպանների ու զինվորների: Միաժամանակ, հենց գյուղի ներսում, սրի էին քաշում նրա բոլոր հայ բնակիչներին: Շատ ընտանիքներ լրիվ ոչնչացվել են: Տղամարդիկ գյուղում գրեթե չեն մնացել»⁵:

Թուրքական զավթիչները Ղարաքիլիսայից ու շրջակալքի գյուղերից արտահանեցին ամբողջ հացահատիկը, անասունները, եկեղեցիներից ու հիմնարկներից կողոպտված թանկարժեք իրերը: «Թուրքական իշխանությունները,— հաղորդում էր Քիֆլիսի «Բարբա» թերթը,— բնակչությունից խլում են հացահատիկն ու անասունները՝ դրանց դիմաց ինչ-որ պարտաթղթեր տալով: Իրքի մեկ քառորդը թուրքերը վերցնում են առանց որևէ վճարի, ասելով՝ այդ հասնում է մեզ շարիաթի համաձայն»⁶:

Ախալքալաքի գավառում թուրքական զորքերի կողմից ավերվեցին 62 հայկական գյուղեր: Քաղաքի ու գյուղի բնակիչները, թողնելով իրենց-ամբողջ գույքը, թաքնվեցին անտառ-

1. Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Երևան, 1960, էջ 211—212:

2. Տե՛ս «Документы и материалы», л. 390.

3. «Кавказское слово». 8.VI.1918 г., № 116.

4. Տե՛ս «Աշխատավոր», 18.6.1918, № 86:

5. Տե՛ս ՄԼԻ հայկական մասնաշյուղի արխիվ, ֆ. 20, գ. 81, ք. 1:

1. «Документы и материалы», л. 352—355.

2. Նույն տեղը, ք. 347:

3. «Борьба», 21.VI.1918 г., № 123.

երում և պարտիզանական պայքար սկսեցին թուրք նվաճող-
ների դեմ¹:

1914—1918 թվականների համաշխարհային պատերազ-
մում հայ ժողովրդին պատճառած վնասները որոշելու նպա-
տակով կազմված հանձնաժողովի զեկուցագրում նշվում էր,
թե ինչպիսի խզդուություններ էին կատարել թուրքական զոր-
քերը Լոռի-Փամբակի գավառում: Անհավասար մարտում
ջախջախելով պայքարի ելած տեղական բնակչությանը,
թուրքերը ներխուժեցին Զալալօղլի (Ստեփանավան) և այն-
տեղ սարսափելի ջարդ կազմակերպեցին: Զավթիչները գա-
վառից դուրս տարան մթերքի բոլոր պաշարներն ու անասուն-
ները:

«Երբ բնակչությունը հետ վերադարձավ Զալալօղլի,—
գրում էր ականատեսներից մեկը,— այն իրենից ներկայաց-
նում էր ինչ-որ մեռյալ քաղաք, ուր միայն շների հաշոցն էր
լսվում»²:

Հայաստանի գրավված շրջաններից թուրքերը քշեցին տա-
րան բոլոր պատանիներին ու աշխատունակ տղամարդկանց:
Նրանց մեծամասնությունը ճանապարհին զոհվեց գազանային
տանջանքներից, միայն շատ քշերը փրկվեցին: Համաշխար-
հային պատերազմում թուրքիայի կրած պարտությունից
հետո հետ վերադառնալով, նրանք պատմում էին, որ իրենց
օգտագործում էին տաժանակիր աշխատանքներում, լծում
էին սալներին, քշում մետաղյա մտրակներով: Հայերի մեծա-
մասնությունը չէր կարողանում տանել թուրքական աքսորի
անմարդկային պայմանները և զոհվում էր խոշտանգումնե-
րից ու քաղցից:

Դժվար է որոշել աքսորված հայերի ընդհանուր թիվը:
Բավական է նշել, որ միայն Ալեքսանդրապոլի գավառից
թուրքական զինվորական իշխանությունները թուրքիա քշե-
ցին 6 հազարից ավելի մարդ, իսկ Երևակից ու Փամբակից
8 հազար մարդ: Հետ վերադարձավ նրանց միայն 1/10 մասը:
Այդ դեպքերի ականատեսներից մեկը պատմում էր, թե ինչ
վիճակում էին վերադառնում թուրքական գերության մեջ
գտնվող հայերը. «Նրանց բոլորի մարմինները պատված էին
ծեծից առաջ եկած վերքերով: Հյուծված. նրանք հազիվ էին
ոտքի վրա կանգնում, նրանց վրա նույնիսկ հագուստ չկար,
և իրենց մարմնի մերկությունը նրանք ծածկում էին մեծ գոգ-

նոցի ձև ունեցող քաթանի մի կտորով: Վերադարձածներից
շատերը մահանում էին ուժասպառությունից»³:

Զգտելով Արևելյան Հայաստանի նվաճված շրջանները
մաքել բուն ազգաբնակչությունից, թուրքական իշխանու-
թյունները հայերի ֆիզիկական ոչնչացման հետ մեկտեղ կի-
րառում էին նաև Արևմտյան Հայաստանում նրանց կողմից
անցկացվող մեթոդը՝ կենդանի մնացած հայերին զրկելով
գոյության տնտեսական հիմքերից: Այդ բոլոր շարագործու-
թյունները տարերային բնույթ չէին կրում, դրանք չի կարելի
որակել որպես դիակապտություն կամ թուրքական զինվոր-
ների կողմից հանդես բերված սանձարձակություն: Խոսքը
վաղորդ մշակված պարբերաբար իրականացվող ծրագրերի
մասին է: Թուրքական հրամանատարությունը հետապնդում
էր որոշակի, գիտակցորեն առաջադրված նպատակ՝ ոչնչաց-
նել հայ ազգաբնակչության առավել աշխատունակ մասը և
քայքայել նրա տնտեսական ուժերը:

1. Տե՛ս «Документы и материалы», ст. 357.

2. 22 ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 95, ք. 36:

3. Տե՛ս նույն տեղը, ք. 22, 128:

Գ Լ Ո Ւ Ս Ե Կ Ե Ր Ո Ր Գ

ՊԱՅՔԱՍԻ ԲՈՎՈՒՄ

Անդրկովկասի ժողովուրդները իրենց դառը փորձով համոզվեցին, որ թուրքական զավթիչների վոնդուժը երկրամասի ազատագրման նախնական պայմանն է հանդիսանում:

ՌՍԴԲ(բ)Կ կովկասյան երկրային կոմիտեի կողմից 1918 թ. ապրիլի 13-ին «Ընթացիկ մոմենտի առթիվ» ընդունված որոշման մեջ ասվում է. «Թուրքական քայքայված իմպերիալիզմը հարձակման է անցել գերմանական իմպերիալիզմի հետ համաձայնության եկած: Երկուսից, որ հեղափոխությունը կարող է տարածվել Թուրքիա, կարող է արձագանք գտնել տանջված, սովյալ ու մերկ թուրք ժողովրդի սրտերում, կարող է ազատագրել կեղեքված ու նրա լծի տակ տքնող ժողովուրդներին, թուրքական գիշատիչ փաշաները կենսակալներեն շահագրգռված են ոչ միայն բեկական հակահեղափոխության վերջնական հաղթանակին Անդրկովկասում, այլև կովկասում սոցալիստական հեղափոխական շարժումը խեղդելուն:

«Թուրքական արշավանքը դեպի Անդրկովկասի խորքը և նրա նվաճումը կհանգեցնի ոչ միայն սև, դաժան ռեակցիայի հաղթանակին, այլև երկրի վրայից կարբի ամեն տեսակի կուլտուրայի բոլոր հետքերը և հիանալի կովկասը կվերածվի մոխրի ու փլատակների: Թուրքերի հաղթանակը Անդրկովկասի ժողովուրդներին մի քանի հարյուրամյակ հետ կչարտի»:

Օտարերկրյա ինտերվենտներին հակահարված տալու գործում կարևոր դեր խաղաց Բաքվի խորհուրդը: Վերջինս էլ

լայն պրոպագանդա ծավալեց երկրամասի աշխատավորների շրջանում՝ կոչ անելով պայքարի ելնել թուրքական նվաճողների դեմ:

«Կովկասի լեռներն ու ձորերը, դաշտերն ու մարգագետինները, — գրում էր Բաքվի «Տեղակատու» թերթը, — կղաղնան թուրքական ասքյարների ու գերմական յունկերների գերեզմանը: Անդրկովկասի աշխատավորները զգոն են, նրանց կատաղությունը մեծ է, ատելությունը՝ անսահման: Ուրեմն, լավ գիտցեք, որ ամեն մի մարդ, կին թե տղամարդ, ծեր թե պատանի, պատրաստ է մեռնելու իր ազատության համար...»¹:

Օտարերկրյա զավթիչներին դիմադրություն ցույց տալու հիմնական եղանակը այդ շրջանում պարտիզանական պատերազմն էր: Պարտիզանական ջոկատները անակնկալ հարձակումներով ոչնչացնում էին թշնամու պահեստները, ըսպառագինությունը, պարենի ամբարները, շարքից հանում երկաթուղագծերը, հարձակում գործում ռազմական կայազորների վրա, ոչնչացնում սպաներին ու զինվորներին:

Պարտիզանական պատերազմը լայն ծավալ գտավ Հայաստանում: «Ամենուրեք կովկասում, — հաղորդում էր «Էյա վուա դը լ'Արմենի» ամսագիրը, — հայերը կազմակերպում են ջոկատներ՝ թուրքական զորքերի դեմ պայքարելու համար»:

Չնայած Հայաստանի նվաճված շրջաններում թուրքական զավթիչների կողմից հաստատված տեռորի ռեժիմին, հազարավոր մարդիկ թաքնվելով լեռներում ու անտառներում, անընդհատ հարձակումներ էին գործում թշնամու վրա և ջլատում նրա ուժերը:

Հայաստանի շատ վայրերում թուրքական ջարդարանների գազանությունները ազգաբնակչության շրջանում դիմադրության տարերային պոռթկումներ էին առաջ բերում: Այսպես, Շիրվանշուկ գյուղում, երբ թուրք զինվորները գյուղացիներից պահանջեցին անվճար մթերքներ տալ իրենց, նրանք այդ բանը կատարեցին: Սակայն, երբ ասքյարները գյուղացիներից պահանջեցին իրենց հանձնել գեղեցիկ կանանց ու աղջիկներին, այդ հրամանը գյուղի բնակիչները վճռականորեն հրաժարվեցին կատարել: Այն ժամանակ թուրքական ասքյարները կրակ բացեցին գյուղացիների վրա, որին պատասխան վերջիններս գենք վերցրին և, դիմելով պաշտպանության, ըսպանեցին թուրքական 6 զինվոր: Կենդանի մնացած ասքյարները փախան Ալեքսանդրապոլ և կատարվածի մասին տեղի-

1. «Տեղեկատու», 1918, № 43:

2. «La voix de l'Arménie», 15. X. 1918, № 10, p. 354.

կացրին՝ զինվորական իրխանություններին. Շիրվանջուկ ուղարկվեց պատժիչ արշավախումբ, որը կազմակերպված հասարակական ստացավ տեղի և մերձակա գյուղերի բնակիչներին կողմից: Թե՛ս մարտում երկու կողմից էլ մեծ թվով սպանվածներ ու վերավորներ կային:

Ալեքսանդրապոլի շրջանի թուրքական պարետ Մեհմեդ Թեշիրը իր գաղտնի հրամանում նշում էր, որ հայկական Արթիկ, Շիրվանջուկ, Մահիուլուկ գյուղերի բնակչությունը «Հինվորական օրենքների ամենայն խստությամբ պատրվեց»՝ թուրքական զորքերի դեմ զինված ելույթներ ունենալու համար: Նա իր ենթականերից պահանջում էր ազգաբնակչությանը նորից տեղեկացնել այն մասին, որ թուրքերի դեմ զենք բարձրացրած բոլոր գյուղերը անհապաղ կոչնչացվեն:

Հայ գյուղացիների համառ պայքարի մասին վկայում էր ինքը՝ Կարաբեիր-փաշան. «Ալեքսանդրապոլից դեպի հարավ, Շիրվանջուկի ու Մահմուդլուղի շրջաններում, գյուղական բնակչությունը, ոչնչացնելով թուրքական պահեստները և սպանելով դրանք հսկող զինվորներին, զենքը ձեռքին անցավ սարերը»¹:

Թուրքական զավթիչներին հայ ժողովուրդը հերոսական դիմադրություն ցույց տվեց Սարղարապատի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաբլիխայի ճակատամարտերում:

1918 թվականի մայիսի 15-ին գրավելով Ալեքսանդրապոլը, թուրքերը հավատացած էին, որ իրենց կհաջողվի մի քանի օրվա ընթացքում գրավել ողջ Հայաստանն ու Վրաստանը, քանի որ Ալեքսանդրապոլի անկումը քայքայեց հայկական զորքերը: Հայկական կորպուսի հրամանատար գեներալ Նազարբեկյանը կազմալուծված զորքերով նահանջեց դեպի Դիլիջան և այնտեղից հեռագրեց Թիֆլիս՝ հայոց Ազգային խորհրդին*, որ իր տրամադրության տակ ընդամենը 300 զինվոր կա և ինքը գտնում է, որ այսուհետև թուրքերին դիմադրելը անհնարին է և անիմաստ:

1. 22 ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 95, թ. 104:

2. Տե՛ս 22 ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 38, թ. 126:

3. Karabekir pasa, Birinci Kafkas Kclordusunun 334 senestdeki harekâtime meshudati hakkinda qeneral Harbord riyasetindeki Amerika heyetine takdim edilen rapor süreti, Erzurum, 1335 (1919), s. 9.

* 1917 թ. աշնանը Թիֆլիսում գումարվեց Ռուսաստանի հայերի Ազգային համագումարը Ավետի Ահարոնյանի նախագահությամբ: Համագումարը կազմեց Ազգային խորհուրդ, որի նախագահ ընտրվեց Ա. Ահարոնյանը: Ազգային խորհուրդը դարձավ կովկասահայերի անպաշտոն կառավարությունը և մինչև Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումը, ղեկավարում էր հայկական զործերը:

Նույն կարծիքին էր նաև Երևանի զորաբաժնի հրամանատար գեներալ Միլիկյանը: Նա Ազգային խորհրդին ուղղած իր հեռագրում նշելով Երևանի զորաբաժնի ողբերգական դրությունը մասին, շեշտում էր, որ թուրքերին դիմադրելը այլևս անհնարին է դառնում: Դրությունն այնպիսին է, որ պետք է անհապաղ վերջնական հաշտություն կնքել թշնամու հետ:

Նույն տեսակետին էին նաև հայկական Ազգային խորհուրդը ու նրա ներկայացուցիչները Բաթումի կոնֆերանսում և դաշնակցական կուսակցության ղեկավարությունը: Այդ մասին է հավաստում դաշնակցական կուսակցության ղեկավարներից մեկը՝ Սիմոն Վրացյանը: «Դիմադրությունը, — գրում է նա, — շատերին թվում էր անհնար և անիմաստ: Հաղթության վստահություն չէին ներշնչում և մինչև այդ բանակից հասնող տեղեկությունները, զորավար Միլիկյանի հաղորդագրությունները մուսյլ գույներով էին ներկայացնում զորամասերի դիմադրական կարողությունը»: Եվ բոլորովին պատահական էր, երբ հանկարծ տեղի ունեցավ «Սարղարապատի հրաշքը», ինչպես Վրացյանը՝ անվանում է Սարղարապատի հերոսամարտը: «... կատարվում է հրաշքը, — գրում է նա, — մեկը այն հրաշքներից, որոնք գալիս են բոլորովին շապաված և փրկում անհույս համարված կացությունը... Եվ Արարատյան դաշտի ժողովուրդը մի մարդու պես ոտքի է կանգնում»²:

Թուրքական զորքերը Ալեքսանդրապոլը գրավելուց հետո համոզված լինելով, որ իրենք այլևս լուրջ դիմադրության չեն հանդիպի, առաջ էին շարժվում երեք ուղղություններով՝ Ալեքսանդրապոլ — Երևան, Ալեքսանդրապոլ — Ղարաբլիխա — Դիլիջան — Ղազախ — Գյանջա — Բաքու:

Հարձակվելով Երևանի ուղղությամբ, թուրքական զորքերը երկաթուղու ընթացքով մայիսի 21—22-ին գրոհեցին Սարղարապատի վրա: Մայիսի 21-ին մարտում սպանված թուրք սպայի գրպանում հայտնաբերված հրամանից երևում էր, որ Սարղարապատի շրջանում գրոհի է անցել 108-րդ թուրքական հետևազորային գունդը՝ բաղկացած 3 հազար ասկյարներից³: Հայկական զորքերի նահանջի և թուրքերի սրընթաց հար-

1. Տե՛ս 22 ԿՊՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 35, թ. 1-14:

2. Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետությունը, Փարիզ, 1928, էջ 118:

3. Տե՛ս Ս. Վրացյան, նույն տեղը և նրա առաջնորդող հոդվածը՝ «Սարղարապատի հրաշքը»՝ «Հուսարներ», 1962, հունիսի 5:

4. Ս. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 118:

5. Տե՛ս 22 ԿՊՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 35, թ. 1-14:

ևակման այդ օրհասական պահին իրենց հայրենիքի և Երևանի պաշտպանության համար հայկական զորքերին օգնության եկավ ոտքի ելած Երևանի և շրջակա գյուղերի ողջ հայ բնակչությունը: Ձինվելով ինչով հնարավոր էր, նրանք, գործառնալով հետ միասին, Սարդարապատի տակ անցան հակազորհի, որը թուրք ջարդարարների համար բոլորովին անբարենպաստ էր: Այդ ժողովրդական հերոսամարտի շնորհիվ, մայիսի 22—26-ին, թվով գերազանցող թուրք զավթիչները ետ շարտվեցին Սարդարապատից, կովի դաշտում թողնելով 3500 դիակ¹: «Դա այնպիսի մեծ կորուստ էր թուրքական առանց այն էլ նոսր բանակի համար, — գրում է Ն. Գ. Թուրքյանը, — որ ջղայնացած էնվերը կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատար Ֆերիկ Վեհիբին անմիջապես հանեց իր պաշտոնից և, հարկադրաբար հայասիրական կուրս ընդունելով, հայ զորքի հետ զինակցություն կնքելու առաջարկություն անելով, կովկասյան ռազմաճակատի նոր հրամանատար նշանակեց Միջագետքի ռազմաճակատի հրամանատար Խալիլ փաշային»²:

Գեներալ Նազարբեկյանի հրամանով հայկական երկրորդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատար, գեներալ Մովսես Միրիկյանի վրա էր դրված Սարդարապատի պաշտպանությունը: Նրան էր վիճակված գլխավոր դեր խաղալու Սարդարապատի ճակատամարտում:

Սարդարապատի պաշտպանությունից բացի գեներալ Միրիկյանը հոգում էր նաև թիկունքի ու թևերի ապահովության մասին, և ըստ էության դա ոչ թե տարերայնորեն ինքնապաշտպանության դուրս եկած աշխարհազորի դիմադրություն էր ընդդեմ թուրք ջարդարարների, այլ նախապատրաստված ճակատամարտ՝ իրենց հրամանատարի ռազմական գործունեության մասին գրել են Սարդարապատի ճակատամարտի մասնակիցները: Այսպես, 5-րդ գնդի 3-րդ գումարտակի դասակի հրամանատար Մարտին Մարտիրոսյանը իր հուշերում գրում է. «Միրիկովը Երևանի զորաբաժանի հրամանատարն էր, նա էր հոգում թե՛ Սարդարապատում և թե՛ Բաշ-Ապարանում մեր զորքերի ռազմական, պարենային և համալրման կարիքները: Չէ՞ որ էջմիածնի և Բաշ-Ապարանի զորքերի թիկունքը Երևանն էր, և Միրիկովը շեր կարող կտրվել իր թիկունքից: Մի ոտքով նա Երևանում էր, մյուսով՝ էջմիածնում և ճակատում: Ես իմ սեփական աչքերով եմ տեսել, թե ինչպես գեներալ Միրիկովը գալիս էր մեր առաջավոր դիր-

քերը դիտելու, իսկ մեկ օր էլ ես նրան տեսա երկու օգնականներով, ձի հեծած, Արագածի փեշերում շրջելիս, մեր զորքերի աչքերում և մեզանից առաջ թշնամու դիրքերը և ռազմադաշտի տեղանքը ուսումնասիրելիս»¹:

Մարշալ Բաղրամյանը բարձր է գնահատել գեներալ Միրիկյանի ռազմական մտահղացումները թևերի և թիկունքի ապահովումից սկսած մինչև գործողությունների վերջնական, հետևողական ղեկավարությունը: «Հարկավոր է ասել, — գրում է զորավարը, — որ գեներալ Միրիկովը այդ բավականին բարդ իրադրությունում ընդունել է, կասեի, տաղանդավոր որոշում»²:

Այդ օրհասական պահին Միրիկյանը կոչ էր անում. «Հայնք, շտապեցեք հայրենիքն ազատելու, հասել է ըոպեն, երբ յուրաքանչյուր հայ, մոտանալով իր անձնականը, հանուն մեծ գործի, հայրենիքի փրկության և իր կոչը ու աղջիկների պատվի պաշտպանության պիտի գործի դնի իր վերջին ճիշդ թշնամուն հարվածելու համար: ... Հայնք, ժամանակը չի գնաղաղելու... Ես պահանջում եմ բոլորից ներկայանալ իրենց գեներալ՝ հայրենիքի պաշտպանության համար»³:

Սարդարապատի ճակատամարտում հերոսական սըխրանքներ գործեց նաև հինգերորդ հետևակ գունդը՝ Միրիկյանի տեղակալ, գնդապետ Դանիել բեկ Փիրումյանի հրամանատարությամբ:

Սարդարապատի հաղթանակի ապահովման գործում զգալի դեր խաղաց Արամ Մանուկյանը, որը Սարդարապատի օրերին, 1915 թ. Վանի ինքնապաշտպանության օրերի նրման, հմտորեն ղեկավարեց թիկունքը: Նա քիչ ջանքեր չթափեց Երևանի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու և նորանոր ջոկատներ զինելու ու ճակատ ուղարկելու գործում:

Ձինվորների հետ կողք-կողքի կռվում էին Երևանի և շրջակա գյուղերի զինված բնակիչները, որոնք նույնպես Սարդարապատի մոտ անցան հակազորհի: Դա թուրք ջարդարարների համար բոլորովին անսպասելի էր: Այդ հերոսամարտի շնորհիվ թվով գերազանցող թուրք զավթիչները հետ շարտվեցին Սարդարապատից: «8 օրյա մարտերը (մայիսի 22—29-ը), — գրում է գեներալ Միրիկյանը, — ավարտվեցին թուրքերի լիակատար պարտությունով և նրանց նահանջով մինչև Ալեքսանդրապոլ»⁴:

1. «Բանբեր Հայաստանի արխիվներ», 1969, № 1, էջ 161:
2. Баграмян С. Х. Мои воспоминания, Е., 1979, с. 80.
3. ՄԼԻ հայկական մասնաճյուղի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 263, թ. 1:
4. Նույն տեղը, թ. 18:

1. Տե՛ս նույն տեղը, ֆ. 200, ց. 1, գ. 132, թ. 940—910:

2. Ա. Գ. Թուրքյան, Սարդարապատի հերոսամարտը, Եր., 1965, էջ 138:

Ճակատամարտի օրերին հայերի մեջ տիրում էր միանություն և, անկախ քաղաքական համոզմունքներից, բոլորը գործում էին ընդդեմ թուրք զավթիչների: Հայկական զորքերի և աշխարհագրային շրկատների հանդես բերած հերոսության ու սովորական շնորհիվ Երևանը և հարող շրջանները ազատվեցին թուրքական զավթիչների արյունոտ լծի տակ ընկնելու վտանգից:

Ճրանսիացի կապիտան Պուա դը Բարը, նկարագրելով Սարդարապատի հերոսամարտը, նշում է, որ հայկական զորամասերը այնպիսի ուժով գրոհեցին թուրքերի վրա, որ կատարելապես ջախջախեցին նրանց և հետապնդեցին մինչև Ալեքսանդրապոլի բարձունքները¹:

Սարդարապատի հաղթանակը ամենուրեք ընդհանուր ոգևորություն առաջ բերեց: Երևանում բնակչությունը հանուն հայրենիքի փրկության ամեն ինչ զոհաբերում էր: Կանայք ուտելիք, ծխախոտ, վիրակապեր էին պատարաստում, թիկունքից սայլերով ուղղամթերք էին հասցնում ուղղադաշտ: «Դասալիքները ինքնակամ ներկայանում և զորքի մեջ էին մտնում: Մեծ քանակությամբ կամավորներ են գրվում և գնում ճակատ: Զորքի տրամադրությունը բարձր է» — գրում է ականատեսը²:

Սարդարապատում տարած փայլուն հաղթանակից հետո նազարբեկյանը մայիսի 26-ին դիմեց «Ի լուր համայն հայության» կոչով, որում նշում էր, որ «Երևանի քաջարի զորամասը, վանելով հակառակորդի հարձակումները, ինքը դիմեց առաջխաղացման և երկօրյա կռիվի մեջ հետ շարտեց թուրքերին և ներկայումս հետապնդում է նրանց: Երևանի զորամասի հաջողությունը ոգևորել է Ալեքսանդրապոլի զորաբաժնի զինվորներին, որոնք արագությամբ վերադարձան ճակատ մի ցանկությամբ՝ հաղթել կամ մեռնել»³:

Սարդարապատի ճակատամարտին ակտիվ մասնակցել են գնդապետ Կարաբեղիշյանի, կապիտան Կլիշի մարտկոցները, Միշինի և Պերեկրեստովի զորամասերը, գնդապետ Դուլուխանյանի 6-րդ գունդը, Աթանեսյանի մարտկոցը և այլ զորամասեր: Անշուշտ, Սարդարապատի ճակատամարտում հիմնական կռիվող ուժերը եղել են հայկական զորամասերը, որոնց միացել էին գյուղացիները, հոգևորականները, բանակը լքած նախկին սպաները և զինվորները: «Սարդարապատի

ճակատամարտում, — գրում է Աշոտ Հարությունյանը, — թուրքական կանոնավոր զորքերի դեմ առաջին հերթին կռվում էին հայկական բանակային կորպուսի կանոնավոր զենքերն ու գումարտակները, որոնց գլուխ կանգնած էին հայ սպաներ, ի դեմս կորպուսի հրամանատար գեներալ Նազարբեկովի և դիվիզիայի հրամանատար գեներալ Միլիկովի ու նրա շտաբի պետ, փոխգնդապետ Վեբելովի»¹:

Սարդարապատի հերոսական հաղթանակն ընդհանուր ոգևորություն առաջ բերեց Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսիայի ուղղություններում:

Թուրքական հրամանատարությունը Սարդարապատի թե՛ կռիվ ժամանակ՝ մայիսի 23-ին, 36-րդ դիվիզիայի ողջ մարտական կազմն ուղղեց Բաշ-Ապարանի գծի վրա, փորձելով Երևանը գրոհել նրա հյուսիսից և դուրս գալ Սարդարապատի շրջանում հակահարձակման անցած հայկական զորամասերի թիկունքը՝ կտրելով նրանց Երևանից: Թուրքական զորքերի այդ մտադրությունը խափանելու համար Սարդարապատի այդ մտադրությունը տեղափոխվեցին Բաշ-Ապարանի ճակատ, ուր կատաղի մարտերը շարունակվեցին մինչև մայիսի 29-ը: Թուրքական զավթիչները գլխովին ջախջախվեցին և հետ շարտվեցին դեպի Դյուզքյանդ գյուղը՝ Բաշ-Ապարանից արևմուտք: Կռիվի դաշտում թշնամին թողեց 200 դիակ և բավականին զենք ու զինամթերք: «Զորքի տրամադրությունը, — հաղորդում է Միլիկովը, — գերազանցորեն բարձր է, ներկայումս զորքերը բռնում են ուժեղ դիրք: Դասալիքները մասսայաբար իրենց հրացաններով ու փամփուշտներով վերադառնում են ուղղաճակատ»²:

Բնակչությունը բանակի զինվորների ու սպաների հետ միասին Ղարաքիլիսիայի տակ մայիսի 25-28-ը տևած արյունահեղ մարտերում կարողացավ կասեցնել թուրքական զավթիչների գրոհը նաև այդ ուղղությամբ: Մայիսի 28-ին ամբողջ ճակատով թուրքական զորքերը խուճապի մատնված նահանջում էին՝ ուղղադաշտում թողնելով մեծ թվով սպանվածներ և ուղղամթերք: «Кавказское слово» թերթը, հիմք

1. «Մշակ» 26/13 մայիսի, 1918, № 96, գեծ. Միլիկովի հաղորդմից
2. Տե՛ս նաև «Бакинский рабочий», 1918, № 96;
3. «Մշակ», 1918, մայիսի 28 (15), № 97:

1. Ա. Ն. Հարությունյան, Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկասում 1918 թ. և ինքնապաշտպանական կռիվները, էջ 181:
2. 22 ԿԳՊԱ, ֆ. 124, ց. 1, գ. 35, թ. 1—14:

ընդունելով թուրքական տվյալները, ընդգծել է, որ Ղարաբախի արյունահեղ ճակատամարտը, որը սկսվել է մայիսի 25-ին և տևել շորս օր, «հայերի կողմից՝ 1.500 սպանված ու վիրավոր և 1.000 գերի է եղել: Թուրքերի կորուստները ևս զգալի են»¹:

Լեոն իր հուշերում անդրադառնալով Սարդարապատի և Ղարաբախի ճակատամարտերին, գրում է, որ թուրքերի հարձակման հետևանքով Երևանի համար ստեղծված «Կրիտիկական ռուպին ժողովրդական երկու գրոհ հասկացնում էին շափ ու սահման կորցրած օսմանցիներին, թե նրանք այնքան էլ ամենակարող չեն այս փոքրիկ ազգութայինների մեջ (խոսքը հայերի և վրացիների մասին է—Ս. Ս.): Մի գրոհը սկսվում է Երևանից և նրա շրջակա գյուղերից տարերային հոսանքով դեպի Սարդարապատ, ուր թուրք զորքերը շարդվում են և ետ քաշվում: Մյուս գրոհը Դիլիջանից է սկսվում: Ալեքսանդրապոլից նահանջած մի քանի թնդանոթածիզ հայ օֆիցերները փորձում են դիմել զազախեցի քաջարի գյուղացիներին, որոնք տաքանալով խրախուսանքներից, լավայի պես դիմում են դեպի Ղարաբախ, նույնիսկ առանց գննքի, ճանապարհին իրենց հետ քշելով-տանելով պատահած ղյուղերը: Իսկ հրացաններ և փամփուշտներ նրանք գրտնում էին Կարսի և Ալեքսանդրապոլի փախստականների սայլերում», որոնք «լցրել էին Փամբակի ձորը: Կազմվելով ու կազմակերպվելով իբրև զորք՝ օֆիցերների ղեկավարության տակ, այդ բազմությունը մի ճակատամարտ է տալիս օսմանյան բանակին, որը տևում է երեք օր»²:

Ղարաբախի հերոսամարտի մասին Բաթումի բանակ-ցությունների ժամանակ Կովկասում թուրքական զորքերի հրամանատար Վեհիբ փաշան մի առիթով խոստովանել է, որ թուրքերը մեծ կորուստներ տվեցին այդ ճակատամարտում: «Դա բացառիկ ճակատամարտ էր այս պատերազմի պատմության մեջ, — ասել է Վեհիբ փաշան:— Ղարաբախի մոտ հայերը ցույց տվեցին, որ նրանք կարող են լավ զինվորներ լինել»³: Իսկ Կարաբեքիր փաշան այդ ճակատամարտի մասին գրել է. «Մայիսի 26-ին 2-րդ կորպուսի 11-րդ դիվիզիան հաջողություն չունեցավ Ղարաբախի շրջանում, որտեղ հայերը ավելի ուժեղ դանվեցին: Թուրքական դիվիզիան շորս

կիրոմետր նահանջեց և այդ նահանջի ժամանակ հարձակման ենթարկվեց կացիներով զինված գյուղացիների կողմից»¹:

Ցավալի է, բայց փաստ, որ հայ ժողովրդի այդ ճակատագրական հաղթանակի մասին տեղյակ չէր Բաթումում գրտնրվող հայկական պատվիրակությունը, որը շտապում էր պայմանագիր կնքել թուրքերի հետ: Այդ մասին է վկայում իր հուշերում Դանիել բեկ Փիրումյանի օգնական կապիտան Շենուրը. «Դժբախտաբար, հայ պատվիրակները Բաթումում անտեղյակ էին Սարդարապատում տարած փայլուն հաղթանակի մասին, այլապես հաշտության պայմանները կլինեին ավելի բարենպաստ Հայաստանի համար»: Այդ մասին է վկայում նաև ազգությամբ հայ ժակ Կայալոֆը (մայիսյան կռիվների անմիջական մասնակից) գրել է. «Սարդարապատի հաղթանակի լուրը Թիֆլիսում հայտնի դարձավ Ղարաբախի սայի ճակատամարտի երկրորդ փուլից հետո միայն, երբ թուրքերը, համարում ստանալով, նորից գրավեցին քաղաքը»:

Եթե հայկական պատվիրակությունը տեղյակ լիներ Սարդարապատի ճակատամարտի դրական ելքին և բռներ հաղթողին վայել դիրք, ապա պատմական կացությունը բոլորովին այլ կերպ կլիներ:

«Հենց Սարդարաբադի ու Ղարաբախի ճակատամարտերի հետևանքով, — գրել է Դ. Անանունը, — Թուրքիան հայերին թույլ տվեց նստել բանակցությունների սեղանի շուրջը Բաթումի կոնֆերանսում»: Թուրք պատվիրակությունը, որը քաջատեղյակ էր Հայաստանում իրենց զորքերի կրած պարտություններին, ջանում էր որքան կարելի է շուտ պայմանագիր կնքել, որպեսզի կասեցնեի հայերի առաջխաղացումը դեպի Ալեքսանդրապոլ և Կարս:

Քանի որ թուրքական զորքերին հասցված պարտությունն այնքան ծանր էր, որ հետագայում Վեհիբ փաշան խոստովանել է, որ «կպատրաստվինք հետ քաշվել, լքել Ալեքսանդրապոլը, նույնիսկ Կարսը հայ ժողովրդի դիմադրության առաջ»²:

Ժամանակակից թուրք պատմաբանները, ընդհակառակը, լուրջյան են մատնում թուրքական զորքերի պարտությունը

1. Տե՛ս «Кавказское слово», 1918, № 332.

2. Ան, Անցյալից (հուշեր, թղթեր, դատումներ), Թիֆլիս, 1926, 399—400:

3. ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 11, թ. 63:

1. Karabek, r, նշվ. աշխ., էջ 9:

2. Տե՛ս Մ. Ավետիսյան, Հուշամատեն գր. Անդրանիկ, Փարիզ, 1954, էջ 198:

Սարգարապատի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի ճակատամարտերում: Նրանք, խոսելով թուրքերի հաղթանակների մասին, ամեն կերպ ճգնում են «սարգարացնել» թուրքերի ագրեսիան Անգրկովկասում: Այսպես, եթե Կամուրան Գյուրյունը «արդարացնում է» Հայաստանի քաղաքների զավթումը թուրքական զորքերի կողմից ստրատեգիական նկատառումով, ապա Դոդան Ավջի օղլուն թուրքերին արշավանքը Հայաստան և նրանց հետագա առաջխաղացումը Բաքվի ուղղությամբ պատճառաբանում է «Կովկասի թուրքերին հայկական ջարդերից պաշտպանելու անհրաժեշտությունից»¹:

Երևանի զորամասերի ընդհանուր հրամանատար Սիլիկյանը մայիսի 29—ին հայ ժողովրդին դիմեց կոչով, ուր նշում էր, որ հայերի ջախջախիչ հարվածներից թուրք զորքերը ամբողջ ճակատով նահանջում են և հայկական զորամասերի սրբազան խնդիրն է շարունակել հետապնդել թշնամուն, ազատագրել Ալեքսանդրապոլն ու Կարսը և այդ դեպքում միայն թուրքերի հետ բանակցությունների մեջ մտնել՝ հաշտություն կնքելու համար:

Հաղթանակի այդ պայմաններում Սարգարապատի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի հերոսները, հետ մղելով թշնամու հարձակումները, հետապնդում էին նրան Ալեքսանդրապոլի ուղղությամբ: Սակայն հայկական զորամասերի առաջխաղացումը խափանվեց Հայաստանի պատվիրակության կողմից Բաթումում թուրքական պատվիրակության հետ հունիսի 4-ին ստորագրված ստրկացուցիչ պայմանագրով: Դիլիջանից ստացվեց Նազարբեկյանի հեռագիրը Բաթումում կնքված հաշտության մասին, որի համաձայն հայկական զորամասերը պետք է հետ քաշվեին ոչ միայն այն տարածքներից, որ նրանք աղատագրել էին հերոսական մարտերի օրերին, այլև այն, որոնք թուրքերի կողմից երբեք գրավված չէին եղել, ինչպես Ղամարլուն, Երևանի և էջմիածնի շրջանների որոշ մասեր: Բացի այդ, Բաթումի պայմանագրի 5-րդ հոդվածով դեռևս մայիսի 28-ին ստեղծված Հայկական Հանրապետության կառավարությունը պարտավորվել էր «գործուն կերպով

հակազդել, որպեսզի ոչ մի բանդա չկազմավորվի և չզինվի իր տերիտորիայի սահմաններում, ինչպես և զինաթափել և ցրել բոլոր բանդաները, որոնք կփորձեն թաքնվել այնտեղ»¹:

Թուրքերի հետ պայմանագրի կնքման լուրը խոր զայրույթ առաջ բերեց ամբողջ ճակատում և թիկունքում: Ռազմաճակատից զինվորները իրենց բողոքի ձայնն էին բարձրացնում Բաթումի պայմանագրի կնքման դեմ: «Աշխատանք» թերթի հունիսի 8-ի համարում «Գործող բանակեն» հաղորդման մեջ ասված է. «Իմանալով հաշտության կնքման մասին, մենք միաձայնությամբ կհայտարարենք.— ոչ թիֆլիսը, ոչ ալ Բաթումը լիազորված չեն հայերու անունն վերջնական բանակցություն վարելու թուրքերու հետ: Հաշտության պայմանների կատարումը ամոթալի և ստորացուցիչ են հայերու համար: Ինչ եզրակացություն ալ որ հանգեն այս կամ այն ազգային կազմակերպությունները, քանի դեռ հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը կսպառնա ահավոր վտանգը, մենք դենք չենք թողնել և կկռվենք մինչև մեր արյան վերջին կաթիլը: Կորչի՛ ամոթալի հաշտությունը»:

Այդ օրերին Երևանում Ազգային խորհրդի շենքի առջև տեղի էին ունենում ցույցեր, որոնց մասնակիցները պահանջում էին չճանաչել Բաթումի պայմանագիրը և շարունակել պայքարը թուրք զավթիչների դեմ: Սակայն նորաստեղծ Հայկական Հանրապետության ղեկավարները, հակառակ թուրքական նվաճողների դեմ ոտքի ելած ժողովրդի պահանջի՝ շարունակել պայքարը, կարգադրեցին վայր դնել զենքը և ընդունել Բաթումում թուրքերի կողմից թելադրված պայմանները:

Այնուամենայնիվ, հայ ժողովրդի հերոսական դիմադրությունը թուրքական հրամանատարությանը ստիպեց հրաժարվել Երևանի գրավման մտադրությունից և Բաքվի վրա արշավելու համար ժամանակավորապես դադարեցնել զորքերի փոխադրումը Ալեքսանդրապոլ—Զուլֆա երկաթուղով: Հայ ժողովրդի հերոսական պայքարը թուրք զավթիչների դեմ Սարգարապատում, Բաշ-Ապարանում և Ղարաքիլիսայում իր բնույթով ազգային-ազատագրական համաժողովրդական պայքար էր և դրա արգասիքը եղավ այն, որ վերականգնվեց հայ ժողովրդի ազգային պետականությունը՝ Հայաստանի Հանրապետությունը: Հայտնի է, որ թուրքական զորքերի պարտության հետևանքով էր, որ Թուրքիան հարկադրված ստորագրեց

1. Տե՛ս Kamuran Gürün, Ze dossier Armenien Paris 1984՝ p. 273:
2. Տե՛ս Dogan Avcioğlu, Milli, Kurtulus Tarihi. 1838-den 1995-e, I-tanbul, 1974 s 1153:

Հայաստանի անկախությունը ճանաչող Բաթումի պայմանագիրը:

«Սարգարապատի և Ղարաքիլիսայի ճակատամարտերն էին, որ կերտեցին Հայաստանի ազատությունը, որովհետև Վեհիբ փաշան, որը Բաթումեն հեռագրական հաղորդակցության մեջ էր ուղղակի ճակտին հետ, կսպասեր տաճկական բանակի հաղթանակի լուրին, որպեսզի իր պայմանները ավելի խստացնեք, բայց լուրը կուշանար, որովհետև մինչև այդ բուպեին երկշտ ու անկարգապահ կարծուած հայկական բանակը, շնորհիվ իր ժողովրդական հերոսներու ղեկավարներուն, ցույց էր տուած անընկճելի հոգի մը և շարաշար պարտության մատնած՝ Ղարաքիլիսայի և Սարգարապատի տաճկական բանակը:

Հայ ազատության պատմության մեջ անշնչելի պիտի մնան անունները Արամին, Դրօին, զոր. Սիլիկյանին, զոր. Փիրումյանին և զոր. Նազարբեկյանին, որոնք կղեկավարեին մեր հերոսամարտը»¹:

Թուրքական զավթիչները ստիպված էին էական փոփոխություններ մտցնել Հայաստանի նվաճման իրենց ծրագրի մեջ: Այդ հարցի վերաբերյալ Թուրքիայի կառավարական շրջաններում ուժեղ վիճաբանություններ առաջ եկան: Հաշվի առնելով այն, որ հայերը ավելի համառ դիմադրություն կարող են ցույց տալ, որոշ նախարարներ առաջարկում էին հրաժարվել հարձակողական հետագա գործողություններից Հայաստանում: Նրանք առաջին հերթին անհրաժեշտ էին համարում գրավել Բաքուն, տապալել այնտեղ խորհրդային իշխանությունը և կովկասում իրագործել իրենց պանթուրքական պլանները: Նրանց թվում էր, որ Ադրբեջանը նվաճելուց հետո Հայաստանի մնացած շրջանների գրավումը կապված չի լինի առանձին դժվարությունների հետ: «Մենք հայերին մատնեցիք վրա կխաղացնենք այնքան ժամանակ, քանի դեռ մեզ զինվորներ են հարկավոր ճակատի համար, — ասում էր Վեհիբ փաշան, — իսկ հետո քրդերի ու թաթարների օգնությամբ նրանց կստիպենք խեղդվել այդ տոպրակում, որի մեջ նրանք նստած են»²: «Տոպրակ» ասելով Վեհիբ փաշան հասկանում էր փոքրիկ Հայաստանը:

Երիտթուրքերի համաձայնությունը՝ ստեղծելու «ինքնուրույն» Հայաստան, ինչպես տեսնում ենք, հարկադրված քայլ էր, որին նրանք ստիպված էին դիմել՝ հանդիպելով հայ ժողովրդի կատաղի հակահարվածին: Իրականում «անկախու-

1. «Հայրենիք», 1920, № 3.

2. ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 11, թ. 79.

թյան» հռչակումը սոսկ տակտիկական մի մանևր էր, որի օգնությամբ էնվերը հույս ուներ մոտ ապագայում թուրքերի համար դյուրացնել Հայաստանի մնացած մասի նվաճումը»³:

Հետևելով Սարգարապատի, Բաշ-Ապարանի ու Ղարաքիլիսայի հերոս պաշտպանների օրինակին, Հայաստանի աշխատավորները շարունակում էին պարտիզանական պայքար մղել՝ հսկայական վնասներ հասցնելով թուրքական զավթիչներին: Անպիտակ «Դեյլի տելեգրաֆ» թերթը 1918 թ. հոկտեմբերի 7—ին հաղորդում էր, որ Հայաստանում բռնկված պարտիզանական պատերազմի բոցը կաշկանդել է թուրքական զորքերի խոշոր ուժերը, որոնք կարող էին օգտագործվել մյուս ռազմաճակատներում:

Թուրքական օկուպացիոն զորքերի հրամանատարությունը, հենվելով Թուրքիայի ու Հայաստանի միջև Բաթումում կնքված հաշտության պայմանագրի 5-րդ հոդվածի վրա, Հայաստանի կառավարությունից ու հայկական բանակի հրամանատար զենքերալ Նազարբեկյանից պահանջում էր հայերի զինաթափում և պարտիզանական ջոկատների (որոնց երիտթուրքերը անվանում էին «հրոսակներ») մարտական գործողությունների դադարեցում²: Այսպես, Քյազըմ Կարաբեքիր փաշան Հայաստանի կառավարութայնը բողոք էր ներկայացրել այն առթիվ, որ չնայած մինչև Ջուլֆա գնացող երկաթուղին թուրքերին է տրամադրվել, Աղամզալու, Իմանշալու և Քյուլջիսարա գյուղերի գյուղացիները անընդհատ գնդակոծում էին այդ երկաթուղագիծը հսկող հեծելազորային թուրքական խմբի զինվորներին:

էնվեր փաշան Լոսոմի անունով ուղարկված հեռագրում հաղորդում էր, որ «Երևանի գծի վրա մինչև այժմ գործում են հրոսակախմբեր, որոնք խանգարում են թուրքական առաջխաղացմանը դեպի Ջուլֆա»³:

1918 թվականի հունիսին Քյազըմ Կարաբեքիր փաշան Ալեքսանդրապոլում բողոքում էր Հայաստանի կառավարութայնի ներկայացուցիչներին. «Երևանից դեպի հարավ հայերը հարձակումներ են գործել մեր զորքերի վրա, որոնց հետևան-

1. Այդ բանը անուղակի կերպով հաստատում են էնվերի այն խոսքերը, որ նա ասել էր 1918 թվականին Ստամբուլում գաշնակցական կառավարության ներկայացուցիչներին. «Թուրքական մինիստրները 2 շաբաթ մտածում էին՝ ստեղծել թե շտեղծել Հայաստան և, վերջպես, որոշեցին ստեղծել, որովհետև այդպես ավելի ձեռնառու էր ինչպես հայերին, այնպես էլ թուրքերին» («Ջանգ», 1918, № 58-74):

2. ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 20, թ. 160:

3. Նույն տեղը, գ. 53ա, թ. 113:

քով գոհվել են մեր բանակի հսկայական թվով զինվորներ ու սպաներ»¹։ Այդ նույն ժամանակ արված մի այլ հայտարարություն մեջ նա հայերին մատնանշում էր հետևյալը. «Հունիսի 5-ի առավոտյան հայկական զինված ուժերը, որոնց կազմակային 80 հեծելազորայիններ ու 400 հետևակ զինվորներ մեկ գնդացիքով, հարձակում գործեցին Սարդարապատի մոտ Գեշերլուում գտնվող մեր զորքերի վրա»²։

Հայաստանի կառավարությանը ուղղված 1918 թվականի հուլիսի 10-ի իր դիմումում Քյազըմ Կարաբեքիրը նշում էր, որ թուրքական զորքերը, շարժվելով դեմարկացիոն գծի երկայնքով, տեղական ազգաբնակչության կողմից համառ դիմադրության են հանդիպում³, իսկ հայկական բանակի հրամանատար Նազարբեկյանին տեղեկացնում էր, որ Ղամարլուի ու Շախխախի միջև ընկած շրջանում պինված հայերը հարձակում գործելով թուրքական հետախույզների վրա, նրանց լրիվ զինաթափ էին արել⁴։

Պարտիզանական ջոկատները պայթեցնում էին երկաթգծի կամուրջներն ու երկաթուղու պաստառները, գառիվայրից գլորում թուրքական էշերները։ Հայերին ուղղած բողոքում Քյազըմ Կարաբեքիրը գրում էր. «Ջուլֆայի կողմն ուղարկված օսմանյան գնացքի Նախիջևան հասնելու օրը լսվում էին պայթյուններ երկաթգծից դեպի հարավ ու արևմուտք ընկած ուղղություններ։ Հետաքննությունից պարզվեց, որ երկաթուղու ճանապարհին ընկած բոլոր կամուրջները պայթեցված են»⁵։

Թուրքական հրամանատարության հաղորդման համաձայն, հունիսի 17-ին էջմիածնի կայարանի շրջակայքում երկվացին հայկական զինված ջոկատներ, որոնք հրաձգություն սկսեցին⁶։ Այդ նույն ժամանակ Համամու գյուղի բնակիչները զինված հարձակում գործեցին թուրքական հեծելազորային էսկադրոնի վրա։ Մարտի ընթացքում սպանվեցին մեկ սպա և 23 հեծյալներ։

Ղամարլուի շրջանի բնակչությունը հրաժարվեց կատարել զենքը հանձնելու և Բաթումի պայմանագրի համաձայն թուրքիային անցած տարածքը մաքրելու թուրքական հրամանատարության պահանջը, շնայած սպառնալիքին, որ չհնազանդվելու դեպքում բոլոր հայկական գյուղերը կոչնչացվեն⁷։

Հունիսի 28—29-ին ապստամբեցին Սարդարապատի ու Ալեքսանդրապոլի միջև ընկած գյուղերի բնակիչները։ Հարձակվելով թուրքական պահեստների պահակախմբի վրա, նրանք սպանեցին բոլորին և ոչնչացրին պահեստները։ Հայ գյուղացիները հաճախ հարձակումներ էին գործում Բաշ-Ապարանի ու էջմիածնի շրջաններում տեղակայված թուրքական զորքերի վրա¹։

Ինքված փաստերը վկայում են, որ հայ ժողովրդական զանգվածները չէին ընդունում Բաթումի ստրկացուցիչ պայմանագիրը և հանուն հայրենիքի ազատագրման պայքար էին մղում թուրք զավթիչների դեմ։

Այդ կապակցությամբ թուրքական զորքերի հրամանատար էսադ բեյը 1918 թվականի հունիսի 3-ին հայկական կառավարությանը բողոք ներկայացրեց, որտեղ նշվում էր որ երբ երիտթուրքական զորամասերը Բաթումի պայմանագրի հիման վրա փորձեցին գրավել Նախիջևանը, Ջուլֆան, Ուլուխանլուն ու Ղամարլուն, նրանք ենթարկվեցին հայ ապստամբական ջոկատների հարձակմանը՝ կրելով մեծ կորուստներ²։ Մի փոքր ավելի ուշ էսադ բեյը հատուկ գրություն ուղարկեց հայկական զորքերի հրամանատար Նազարբեկյանին այն կապակցությամբ, որ հունիսի 14-ին հայ պարտիզանները Ուլուխանլուից հարավ հարձակվել են թուրքական ջոկատի վրա և սպանել 22 ասքարի³։ Հայ ժողովրդի պայքարը թուրքական զավթիչների դեմ այնպիսի լայն թափ ստացավ, որ այդ մասին ստիպված էին գրել նույնիսկ թուրքական թերթերը։ Այսպես, Ստամբուլում լույս տեսնող «Թանինը» 1918 թվականի հունիսի 1-ին հաղորդում էր, որ «Հայերի հրոսակախմբերը... կռվում են թուրքական զորքերի դեմ։ Այդ հրոսակախմբերը, պինված լինելով հրանոթներով ու գնդացիներով, գործում են Երևանի, Ելիզավետպոլի, Բաքվի ու Շիրվանի շրջաններում»⁴։

Թուրք շարդարարների դեմ մղված հերոսական պայքարի պատմության մեջ վառ էջ գրեցին Լոռվա շրջանի գյուղացիական զանգվածները։ Շրջանում հայտարարվեց բոլոր տղամարդկանց զինակոչ թուրքերի դեմ պայքարելու համար։

1. Նույն տեղը, գ. 20, թ. 74:

2. Նույն տեղը, թ. 152:

3. Տե՛ս նույն տեղը, թ. 48:

4. Տե՛ս 22 ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 14, թ. 93:

5. Նույն տեղը, թ. 131:

6. Տե՛ս նույն տեղը, թ. 163:

7. Տե՛ս նույն տեղը, գ. 20, թ. 173:

1. Տե՛ս 22 ԿՊՊԱ, գ. 627, թ. 40:

2. Տե՛ս նույն տեղը, գ. 79, թ. 60:

3. Տե՛ս նույն տեղը, գ. 33, թ. 5:

4. 22 ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 20, թ. 131:

1918 թվականի մայիսի 22-ին Զալալօղլիում կայացավ շրջանի հայկական բոլոր գյուղերի ներկայացուցիչների արտակարգ ժողով, որտեղ որոշում ընդունվեց կռվել մինչև վերջին ուժերը:

Մայիսի 24-ի լուսաբացին Զալալօղլի ու Զիրուխլու գյուղերի հատվածում ճակատամարտ սկսվեց թուրքական զորքերի ու հիշյալ ջոկատների միջև: Թուրքերը ստիպված էին նահանջել, սակայն հայկական զորքերի նահանջը Համալուից ու Ղարաքիլիսայից թուրքական հրամանատարությանը հնարավորություն տվեց ազատ մնացած ուժերը կենտրոնացնել Զալալօղլու վրա և մայիսի 26-ի առավոտյան ապստամբներին հետ մղել: «Մտնելով Զալալօղլի,— գրում է ականատեսներից մեկը,— թուրքերը գնդակահարեցին բոլոր այն արզամարդկանց, որոնք չէին հասցրել հեռանալ գյուղից... Թուրքերը ավերեցին իրենց ճանապարհին ընկած հայկական Մարմասխլու, Բզովդալ, Ղշլաղ, Գարաբազ և այլ հայկական գյուղերը, հրկիզելով դրանք կարի քաշելով բնակիչներին»:

1918 թվականի հոկտեմբերի 12-ին Գ. Կ. Օրջոնիկիձևն հեռագրում էր Լենինին. Հայաստանի դրուքյունը ողբերգական է. Երևանի նահանգի երկու գավառների մի պատռու տարածություն վրա կուտակվել են 600 հազար գաղթականներ, որոնք զանգվածներով մեռնում են սովից ու խուլերայից: Գրաված գավառներում թուրքերը սրի են քաշել բնակչության կեսին: Բնակչությունը համառ դիմադրություն է ցույց տալիս (ընդգծումը մերն է— Ն. Ս.): Հայ ազգաբնակչությունը սգնություն է սպասում Խորհրդային Ռուսաստանից»¹:

Խորհրդային Ռուսաստանը Անդրկովկասից անջատված էր օտարերկրյա ինտերվենտների ու սպիտակ գվարդիականների խիտ օղակով: Ուստի և երկրամասի ժողովուրդներին օգնություն ցույց տալու համար ռուսական կառավարությունը ստիպված էր դիմելու դիվանագիտական ներգործության միջոցներին:

Կայսերական Գերմանիայի կառավարությանն ուղղված Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության 1918 թվականի ապրիլի 12-ի բողոքի նոտայում մատնանշվում էր, որ թուրքական զորքերի հարձակումը Կովկասյան ռազմաճակատում ուղեկցվում է հայ ազգաբնակչության զանգվածային կոտորածներով ու նրա գույքի կողոպտումով: «Այն պայմանագիրը, որ մենք ստիպված էինք ստորագրել Բրեստում,— աս-

վում էր նոտայում,— Արդահանի, Կարսի ու Բաթումի նահանգների ազգաբնակչությանն էր թողնում որոշելու հիշյալ նահանգների բնակչության ճակատագիրը: Այդ նահանգներում տեղի ունեցած դեպքերը վկայում են, որ տասնյակ տարիների ընթացքում կիրառվող հայ ժողովրդի բնաջնջման քաղաքականությունը շարունակվում է և ներկայումս...»

Թուրքական զորքերի կողմից այժմ գրավված մարզերում հայ ազգաբնակչության նկատմամբ կիրառվող սարսափների պատասխանատվությունը ընկնում է գերմանական կառավարության վրա, որի ուղղակի օգնության շնորհիվ թուրքերն իր ձեռքում պահեց այդ մարզերը»²:

Խորհրդային կառավարությունը միաժամանակ միջոցներ էր ձեռք առնում թուրքական զավթիչների դեմ հայ ժողովրդի մղած պայքարում նրան ուղղակի աջակցություն ցույց տալու համար: Մասնավորապես, օժանդակում էր Ռուսաստանի տարբեր շրջաններում բնակվող հայերից կամավորական ջոկատներ ստեղծելու գործին, որոնք զանազան ճանապարհներով փոխադրվում էին Հայաստան: Խորհրդային բոլոր կազմակերպությունների վրա պարտականություն էր դրվում խոչընդոտներ չհարուցել հայկական կամավորների առաջ շարժվելուն, որոնք կռված էին պաշտպանել իրենց հայրենիքը թուրքական կեղեքիչներից: Զոկատների կազմում կային նաև ռուս կարմիրգվարդիական կամավորներ³:

Հայկական կամավորական ու պարտիզանական ջոկատների հետ միասին թուրքական զորքերի դեմ կռվում էին նաև զորացրված բազմաթիվ ռուս կամավորներ՝ կովկասյան բանակի անձնակազմի նախկին մարտիկներ ու հրամանատարներ: Այսպես, Կարսի մոտ հերոսաբար մարտնչում էր զրնդապետ Եֆրեմովի ռուսական կամավորական ջոկատը⁴:

Քիֆլիսի «Զարյա Ռոսսիի» թերթը 1918 թվականի հունիսին գրում էր, որ 250 խորհրդային զինվորներ օգնեցին հայերին Նախիջևանի շրջակայքում ջախջախելու թուրքական ջոկատին:

Հայ ժողովրդի զինված պայքարը հսկայական վնասներ հասցրեց թուրքական զավթիչներին: «Թուրքերին 9 ամիս

1. Документы внешней политики СССР, т. I., № 127.

2. Տե՛ս Կողմ, Հայաստանի գործերի կոմիսարիատի Սարատովի բաժանմունք, ց. 6, թ. 1:

3. «Известия Совета рабочих, красноармейских матросских и крестьянских депутатов Бакинского района», 1918, № 112.

4. Տե՛ս 22 Կողմ, ց. 45, գ. 42, թ. 27—37:

պետք եղավ, — գրել է էլեն Գիրոնսը, — որպեսզի հաշ-
վահարեին հայերի դիմադրութիւնը և տիրանային Բաքվի
թուրքական արշավանքի հիմնական նպատակին»:

Թուրքական զավթիչներին ու նրանց մուսավաթական
գործակալներին համառ դիմադրութիւն ցույց տվեց Կարա-
բաղի հայ բնակչութիւնը, որտեղ հայերը ճնշող մեծամաս-
նութիւն էին կազմում: Դարաբաղ մտած թուրքական դիվի-
զիայի հրամանատար Զավադ Զամիլ բեյը բնակչութիւնից
պահանջեց ճանաչել թուրքական իշխանութիւնը՝ սպառնա-
լով ոչնչացնել բոլոր այն գյուղերը, որոնք չեն ենթարկվի
թուրքերին: Այդ վերջնագիրը ամենուրեք մերժվեց: Բնակչու-
թիւնը չվախեցավ լավ զինված թշնամու թվական գերակշու-
թիւնից և միահամուռ ոտքի ելավ պայքարի: Թուրքական
զորքերը ստիպված էին մարտով վերցնել ամեն մի բնակիչի
կետ: Սկսվեց Դարաբաղի հայ բնակչության հերոսական
ընդվզումը թուրք նվաճողների դեմ:

Այդ իրադարձութիւնների կապակցութեամբ Զավանշիրի
զավառի հարյուրավոր գյուղացիներ հետագայում վկայում
էին. «Երբ սեպտեմբերին թուրքական զորքերը շարժվեցին
Շուշի, մենք միահամուռ կերպով որոշեցինք կռուի մինչև
արյան վերջին կաթիլը, ոչ մի դեպքում չզինաթափվել, անձ-
նատուր չլինել բարբարոսներին, որոնք գլխովին բնաջնջում
էին իրենց ձեռքն ընկած հայերին՝ հաշվի չառնելով ոչ սեռը,
ոչ էլ տարիքը, կողոպտելով նրանց ունեցվածքը, ավերելով
մշակութային օջախները, դրանք կրակի մատնելով...»²:

Սովորված մարտերի ընթացքում թուրքերին հաջողվեց
ընկճել հայերի անջատ-անջատ շոկատների դիմադրութիւնը
և գրավել Ասկերանի շրջանի հայկական ութ գյուղեր: Այնու-
հետև թուրքական զորքերը սեպտեմբերի 25-ին ներխուժե-
ցին Շուշի: Քաղաքի գրավումն ուղեկցվում էր զանգվածային
կոտորածներով: «Հաստատվեց մի այնպիսի ուժեղ, — գրում
է ականատեսներից մեկը, — որը ստիպում էր երագել Նիկո-
լայի ժամանակների ուժեղ մի ամենամոռյալ օրերի մասին:
Յուրաքանչյուր փողոցի վրա կախաղաններ էին պատրաստել:
Հայ բնակիչները տեղորի էին ենթարկված»³:

Շուշու անկումը շարոյալքեց հայ ապստամբներին,
որոնք շարունակում էին խոշորագույն թուրքերին՝ ներթա-
փանցելու դեպի մարզի խորքը: Մարդակերտ գյուղի մոտ տեղի
ունեցած համառ ճակատամարտում հայկական ջոկատները
չարդեցին թուրքերին և ստիպեցին նրանց նահաջել դրանով
իսկ խանգարելով թուրքական զորքերին ամբողջովին գրավել
Դարաբաղը¹:

Վրաստանի գրավված շրջաններում ևս թուրքական զավ-
թիչները գաղութարարական-ստիկանական ուժեղ հաստա-
տեղին:

Կովկասյան մամուլը գետնից էր հողմածներ, որոնցում
նկարագրվում էին թուրքական զավթիչների անկարգութիւն-
ները: Այսպես, «Տիֆլիսսկի լիստոկ» թերթը 1918 թվականի
հունիսի 27-ին գրում էր. «Թուրքական զորքերի հեռանալուց
հետո Օգուրգեթը իրենից ներկայացնում է ամբողջովին ավեր-
ված մի տեսարան: Այն քաղաքացիները, որոնք աստիճանա-
բար վերադառնում են իրենց հարազատ օջախները, տեղում
գտնում են իրենց տների միայն մերկ պատերը: Ծգիպտա-
ցորենի պաշարները, տնային կահ-կարասին, թռչուններն ու
այն ամեր, ինչ որ թողնվել էր թուրքերի հարձակման ժամա-
նակ, ոչնչացվել է... իրենից որևէ արժեք ներկայցնող ամեն
բան արտահանվել է կամ ոչնչացվել... կողոպտված է միլիո-
նի հասնող գույքը, այդ թվում և Զվանիի պետական թեյի
պլանտացիայի անշարժ ողջ գույքը...»: Իսկ «Սաքարթվիլո
ոնսպորիկան» 1918 թվականի սեպտեմբերի 8-ին հաղոր-
դում էր, որ «գյուղերը սարսափելի վիճակում են գտնվում.
Թուրքերը բռնի կեպով վերցնում են ալյուրը, հացահատիկը,
գարին, յուղը, պանիրը»՝ բնակչությանը տառացիորեն ոչինչ
չթողնելով:

Վրաստանի ազգաբնակչութիւնը համառ պայքար էր
մղում թուրք զավթիչների դեմ: «Պրավդա» թերթը հաղոր-
դում էր, որ հուլիսի 13-ին Աբխազիայի Գուդաուտի շրջանում
խոշոր ապստամբութիւն բռնկվեց՝ ուղղված թուրքական
նվաճողների ու վրացական իշխանների դեմ: Թուրքական
ջոկատը զինաթափ արվեց ապստամբների կողմից: Կարճ
ժամանակամիջոցում ապստամբութիւնը տարածվեց Բոր-
չալուտի գավառում, Հարավային Օսեթիայում ու Գորիի շրջա-

1. 22 ՊԳՊԱ, ֆ. 200, գ. 251, թ. 94-95:

2. 22 ՊԳՊԱ, ֆ. 200, գ. 251, թ. 22-23:

3. Նույն տեղը, գ. 70, թ. 46:

նում: Մցխեթից մինչև Կազբեկ գյուղն ընկած ողջ ճանապարհը գրավված էր ապստամբ գյուղացիների կողմից: Հուլիսի 20-ին բռնկվեց Գյուղացիների խոշոր ապստամբությունը: Գյուղացիներին հաջողվեց հետ շարժել թուրքական զորքերին¹:

1918 թվականի թուրքական արշավանքի մասնակից գնդապետ Ոլյուշտյուն ստիպված էր խոստովանել, որ Վրաստանի ազգաբնակչությունը թշնամաբար էր վերաբերվում թուրքական զորքերին²:

Այդ ժամանակ Վրաստան ներխուժած գերմանական զորքերը ևս իրենց կողմից գրավված շրջաններում հաստատեցին այնպիսի կարգեր, որոնք շատ քիչ էին տարբերվում թուրքական ուժերից: Գերմանական ինտերվենցիային նպաստեցին նաև վրացական մենշևիկները, որոնք տակավին 1917 թվականի վերջին գերմանական ռազմամուլների հետ գաղտնի բանակցություններ էին վարում Անդրկովկասը խորհրդային Ռուսաստանից անջատելու և Վրաստանի նկատմամբ Գերմանիայի խնամակալությունը հաստատելու վերաբերյալ:

Վրաստանում գնալով աճող հեղափոխական շարժումը սպառնում էր տապալել մենշևիկների տիրապետությունը, ուստի վերջիններս իրենց իշխանությունն ամրապնդելու նրպատակով 1918 թվականին նորից փորձեցին նախապես ըստանալ գերմանական իմպերիալիստների աջակցությունը:

Բաթումի կոնֆերանսի ժամանակ վրացական ազգային խորհուրդը 1918 թվականի մայիսի 14-ին դիմեց գերմանական պատվիրակության ղեկավար Լոսովին, խնդրելով նրանից օգնություն ցույց տալ «ներքին կարգ ու կանոնը հաստատելու և անարխիայի դեմ պայքարելու համար»³, Լյուդենդորֆը ողջունեց գերմանական խնամակալությունը հաստատելու հարցով մենշևիկների դիմումը: Նրա խոսքերով՝ «մենշևիկները գերմանացիներին հնարավորություն էին տալիս Թուրքիայից անկախ իրենց ձեռքը պահել կովկասյան հումքը և ազդեցություն ունենալ Թիֆլիսով անցնող երկաթուղու շահագործման վրա»⁴:

Ինչպես արդեն նշվեց, գերմանացիները Անդրկովկաս էին ձգտում գլխավորապես ստրատեգիական հումքին և, ա-

ռաջին հերթին, Բաքվի նավթին տիրանալու համար: Սակայն հենց այստեղ նրանց ցանկությունները բախվեցին թուրքերի հակազդեցությանը, որոնք իրենք էին ձգտում միասնայա տիրապետություն հաստատել Անդրկովկասում: Այդ կապակցությամբ Լյուդենդորֆը գրում էր. «Որ մենք... չէինք կարող հենվել Թուրքիայի վրա, այդ բանը մեկ անգամ ևս նա հաստատեց իր վարվելու կերպով՝ Բաթումում: Նա իր ձեռքը պահեց բոլոր հայտնաբերված մթերքները: Բաքվի նավթը մենք կարող էինք ստանալ միայն այն դեպքում, եթե հույս դնեինք միայն մեր սեփական ուժերի վրա»⁵: Փաստորեն գերմանական զորքերի փոխադրումը Վրաստան, որը տեղի ունեցավ վրացական մենշևիկների նախաձեռնությամբ, ինքնանպատակ չէր: Գերմանական ռազմամուլները հույս ունեին Վրաստանի տարածքով ներուխժել Բաքու:

Վրացական մենշևիկների համագործակցությունը գերմանական իմպերիալիզմի հետ սպառնում էր Անդրկովկասը լիովին անջատել Ռուսաստանից և երկրամասը վերածել օտարերկրյա զավթիչների մի գաղութի, նրանց փոխադարձ կատաղի պայքարի մի թատերաբեմի:

Բողոքելով վրացական մենշևիկների հակազգային քաղաքականության դեմ, խորհրդային կառավարությունը Վրաստանի արտաքին գործերի նախարարին ուղղված 1918 թվականի հուլիսի 1-ի իր նոտայում մատնանշում էր. «ժողովրդային կառավարությունն ինքը Վրաստան հրավիրեց գերմանական իմպերիալիզմի ռազմական ուժերին և նրանց ձեռքին հյու գործիք էր հանդիսանում: Նա օգնում էր նրան իր տիրապետությունը դեպի հյուսիս տարածելու համար, նա բացում էր խորհրդային իշխանության դեմ պայքարող հյուսիս-կովկասյան լեռնականների ճանապարհներն ու մարզերը»⁶:

Այդ նույն ժամանակ Ուկրաինայի գրավված շրջաններից Փոթի փոխադրվող գերմանական զորքերը, որոնց թիկունքը այդ նավահանգստում ապահովում էր սուղանավերի նավատորմի դը, 1918 թվականի սեպտեմբերի կեսերին սկսեցին առաջ շարժվել դեպի Վրաստանի խորքը՝ Թիֆլիսի ուղղությամբ⁷: Ավելի վաղ, նույն թվականի ամռանը, Թիֆլիսում կենտրոնացվել էին թնդանոթային ու ավիացիոն ստորաբաժանումներ և զանազան տեխնիկական զորամասեր⁸: Գեր-

1. «Правда», 18. VII. 1918, № 148.

2. Տե՛ս Miraiay Rüstü, նշվ. աշխ., ս. 19.

3. Տե՛ս ЦГАОР Грузии, ф. 153, л. 87.

4. Людендорф, նշվ. աշխ., т. 2, с. 188.

1. Людендорф, նշվ. աշխ., т. 2, с. 119.

2. ЦГАОР Грузии, ф. 13, л. 81, л. 23.

3. Տե՛ս Германские оккупанты в Грузии в 1918 г., стр. 112—113.

4. Տե՛ս «Борьба», 1918, № 149.

9. Դավադիր գործարք

մանացիները հզոր մի արշավախումբ էին պատրաստում Բաքուն գրավելու համար: Միաժամանակ, գերմանական իմպերիալիստները ձգտում էին հենց Վրաստանի գրավման փաստից, իրենց համար հնարավորին շափ մեծ օգուտ բազել:

«Գերմանական կառավարությունը,— խոստովանում էր մենշևիկյան «Բորբա» թերթը,— իր գործերն ուղարկելով Վրաստան, իր սեփական նպատակներն էր հետապնդում, ձգտում էր պաշտպանել ու ապահովել իր պետության շահերը... Միամտություն կլիներ սպասել, որ Գերմանիան անհատապես աջակցություն ցույց տա վրացական սոցիալ-դեմոկրատիային... գերմանական քաղաքականությունը հենվում է ոչ թե անշահախնդիր համակրանքի վրա դեպի այս կամ այն կուսակցությունը, այլ հաշվի է առնում նրանց տեսակարար կշիռը: Այսպիսով, ամեն ինչ հանգում է Վրաստանում Գերմանիայի ունեցած շահերի հարցին»¹:

«Գերմանացիները,— նշում էր նույն թերթը,— Վրաստանի կան ոչ թե սոցիալ-դեմոկրատների կամ նացիոնալ-դեմոկրատների համար, այլ մանգանի, պղնձի, անտառանյութի ու երկրամասի այլ բնական հարստությունների համար»²:

Գերմանական ռազմամուլները Վրաստանը վերածելով իրենց գաղութի, տեր ու տնօրինություն էին անում այնտեղ հաշվի չնստելով մենշևիկյան իշխանությունների հետ: Վրաստանի բոլոր քաղաքներում ու գավառներում գերմանական ջոկատներ կային, որոնք զինաթափ անելով ազգաբնակչությանը, դաժանորեն ճնշում էին երկրամասում ծայր առած շարժումները: Գերմանացիների պատժիչ գործողություններին հավանություն էին տալիս մենշևիկյան իշխանությունների պաշտոնյաները: Այսպես, Քիֆլիսի նահանգային կոմիսարը Բորչալուի գավառային կոմիսարին «բացատրում էր», որ գերմանական ռազմական ջոկատը իրավունք ունի զինաթափելու բնակիչներին «ինքնուրույն կերպով», այսինքն՝ առանց տեղական իշխանություններին հայտնելու³: Կոդինի կոմիսարը 1918 թվականի հուլիսի 10-ին հաղորդում էր, որ գյուղ «ժամանեց 50 հոգուց բաղկացած գերմանական ջոկատը... որը բնակչությանը հայտարարեց, որ եթե որևէ մեկը շրթերի և շհանձնի զենքը, ապա իրենք կոշնչացնեն ամբողջ գյուղը... զինվորներն իրենք սկսեցին խուզարկել տները և վերցնել այն ամենը, ինչ նրանց ձեռքն էր ընկնում...»⁴:

Քիֆլիսի արվարձանային շրջանի կոմիսարի 1918 թվականի հուլիսի 15-ի զեկուցագրում նկարագրվում էին գերմանական զորքերի բարբարոսական գործողությունները Բելաչա կյուչի շրջանում: Գերմանական զինվորները «զինաթափ էին անում մի շարք գյուղեր... ընդ որում զինաթափման ընթացքում գյուղացիների նկատմամբ կիրառվում էին ամենակտրուկ միջոցները. կանանց ու տղամարդկանց ծեծում էին մահակներով... ներխուժում էին տները և այնտեղ խուզարկություն կատարում: Գյուղացիները տեղորի են ենթարկված: Գերմանացիները բոլորովին հաշվի չեն նստում վարչության հետ և հայտարարում են, որ իրենք գործում են վրացական կառավարության հետ համաձայնեցված և այդ մասին հայտնի է բոլորին: Ես ինքս ականատես եմ եղել այն բանին, թե ինչպես գերմանացիները զենքը թաքցնելու համար ոտքերով ծեծում էին գյուղացիներին մինչև այն աստիճան, որ նրանք անզգա վայր էին ընկնում... խոշտանգված գյուղացիները, չկարողանալով տանել նման տանջանքները, մահանում էին»⁵: Գերմանական զորքերի բարբարոսական գործողությունների վերաբերյալ նույնանման բողոքներ էին ստացվում նաև Վրաստանի այլ շրջաններից:

Գերմանական զավթիչները գյուղացիներից խլում էին ամբողջ բերքը, բնակչությանը լծում դրամական տուրքերով, և դրանք չվճարելու դեպքում նրանցից խոշոր տուգանքներ էին գանձում: Փաստաթղթերից մեկը վկայում է, որ «գալով Սարվանի (Բորչալու) գյուղը, գերմանական ջոկատը պահանջեց երեք ժամվա ընթացքում իրեն վճարել 150 հազար ռուբլի... սպառնալով հակառակ դեպքում հրկիզել ողջ գյուղը»⁶: Մի այլ փաստաթղթում խոսվում էր այն մասին, որ գերմանական զինվորները Կոսալարի շրջանում բռնի կերպով գյուղացիներից գանձել էին 2600 խուրձ չկալսած ցորեն⁷: Գերմանական զորքերի կողմից Վրաստանում կատարված նման անկարգությունների վերաբերյալ բազմաթիվ փաստեր կան: Այսպես, գերմանական ջոկատը Մուխրանի գյուղի բնակիչների վրա 35 հազար ռուբլի տուգանք էր նշանակել: Միայն Վորոնցովկայի (Գուլեթի գավառ) գյուղացիական համայնքից գերմանացիները դուրս տարան 38 հազար ռուբլու արժողությամբ կողոպտված գույք⁸:

«Էրթոբա» մենշևիկյան թերթը ստիպված էր հաղորդել, որ Վրաստանի տարբեր ծայրամասերից հսկայական քանա-

1. «Борьба», 1918, № 206.

2. Նույն տեղը, № 96:

3. ՏՅ՝Ս ЦГАОР Грузии, ф. 28, д. 206, л. 2.

4. Германские оккупанты в Грузии в 1918 г., № 27.

1. ЦГАОР Грузии, ф. 206, д. 28, л. 24.

2. ՏՅ՝Ս նույն տեղը, թ. 10:

3. ՏՅ՝Ս Германские оккупанты в Грузии в 1918 г., էջ 23.

4. ՏՅ՝Ս նույն տեղը:

կուձյամբ բողոքներ են ստացվում, որոնցում բնակիչները իրենց գայրույթն են հայտնում գյուղերում տեղաբաշխված գերմանական զորքերի կոպիտ վերաբերմունքի դեմ: Գերմանական զինվորները «իրենց ուժով դատաստան են տեսնում, ոչնչացում վրացական, հայկական, կամ թաթարական գյուղերը... զորքն ինքն է դատաստան տեսնում և տուգանքներ գանձում: Բազմաթիվ դեպքեր են եղել, երբ նույնիսկ կոմիսարի միջամտությունը չի կարողացել վրացական գյուղացիներին փրկել ֆիզիկական վիրավորանքից»¹:

Սակայն Վրաստանի գյուղացիական զանգվածները ոտքի էին ելնում պայքարի գերմանացիների կողմից հաստատված ոստիկանական-գաղութարարական ու մենշևիկյան լծի դեմ: Այսպես, Բելալայա Կլյուչի շրջանի ազգաբնակչությունը, զայրացած գերմանական զորքերի վերաբերմունքից, հայտարարեց, որ ինքը «զենքի ուժով կպաշտպանի իր պատիվը և ազատ գյուղացու իր անունը»²:

Սեպտեմբերի 14-ին Կրես ֆոն Կրեսենշտեյնը մենշևիկյան կառավարության ներքին գործերի նախարարին հաղորդում էր, որ ինքը պատրաստ է «գերմանական զորքեր տրամադրել՝ Արախլո և Կիզիլսո գյուղերում շարիքը արմատախիլ անելու համար... Ըս գտնում եմ... որ հանցագործություններ երևան բերելու դեպքում անհրաժեշտ է ռազմական միջոցառումներ ձեռնարկել՝ ելույթներ ունենալու հակված բնակչությանը սարսափեցնող օրինակ տալու համար»³:

Մենշևիկյան կառավարության արտաքին գործերի նախարարին ուղղված Կրես ֆոն Կրեսենշտեյնի օգոստոսի 29-ի գրություն մեջ վերջինս պահանջում էր Փոթիի, Նովոսենակի, Զուգդիդիի և Անաբալայի շրջանները «մաքրել քաղաքականապես անվստահելի տարրերից» և այդ նպատակով նա առաջարկում էր օգտագործել գերմանական զորքերը: «Ավագակախմբերը (այդպես էին գերմանացիները կոչում գյուղացիների պարտիզանական ջոկատները— Ս. Ս.) և բուլշևիկները... անընդհատ խանգարում ու խոչընդոտում են հաղորդակցությանը... ես ծայրահեղորեն անհրաժեշտ եմ համարում, որպեսզի շուտափույթ կերպով այդ շրջանը հիմնովին մաքրվի ու զինաթափ արվի... Ըս պատրաստ եմ վրացական գլխավոր հրամանատարի տրամադրության տակ դնել Փոթիում, Նովոսենակիում ու Օչեմշիրեում գտնվող գերմանական զորքերը»⁴:

Գերմանական զավթիչների դեմ պայքարի ելան նաև Դուշեթի գավառի, Մինգրելիայի, Լեչխումիի, Թաշի, Վերին ու ներքին Իմերեթիայի, Գուրիայի, Գորիի, Թելավի ու Սիգանախի գավառների գյուղացիները¹:

Գորիի գավառային կոմիսարը 1918 թվականի հունիսի 26-ին հեռագրում էր Թիֆլիս, որ խմորումները գյուղացիների մեջ գնալով աճում են: Կարելի շրջանում գաղտնի ժողովներ են գումարվում: Ապստամբները քանդում են երկաթուղագծերը: Կոմիսարը խնդրել է արագացնել ջոկատի ուղարկումը՝ ապստամբությունը ճնշելու համար²:

Տագնապալից լուրեր էին ստացվում նաև Վրաստանի մյուս մարզերի մենշևիկյան իշխանություններից: Քութայի նահանգային կոմիսարը օգոստոսի 10-ին հաղորդում էր, որ գյուղացիական ապստամբությունները Սալխերի, Լեչխումի և այլ շրջաններում լայն թափ են ստացել և կառավարական զորքերը համառ մարտեր են մղում ապստամբների դեմ, որոնք նեղել էին մենշևիկյան կանոնավոր զորամասերին: «Սուխումն ու Զուգդիդին,— գրում էր նա,— կտրված են մեզից: Այդ ճակատում ապստամբները խոշոր ուժեր են կենտրոնացնում, և այստեղ մենք օժանդակ ուժերի կարիք ունենք: Հնդհանրապես, զորքերը բոլոր ճակատներում ծայրահեղորեն ուժասպառ են եղել և անհրաժեշտ է նրանց փոխարինել և զորքերն ուժեղացնել Զուգդիդիի ճակատում, որովհետև ապստամբությունը կարող է տարածվել նաև մյուս գավառներում»³:

Խոշոր ապստամբություն բռնկվեց նաև Դուշեթի գավառում: Ապստամբության համար առիթ ծառայեց մենշևիկյան կառավարության 1918 թվականի հունիսի 15-ի հրամանը՝ բնակչությանը զինաթափ անելու մասին: 4 հազար զինված գյուղացիներ երկու օրվա ընթացքում համառ պայքար էին մղում կառավարական զորքերի դեմ, որն ավարտվեց վերջիններիս կատարյալ ջախջախումով: Մենշևիկյան կառավարության լիազոր Ն. Կախիանին գրում էր, որ «հունիսի 19-ին զինված գյուղացիները լայն օղակով շարժվեցին Դուշեթի վրա, տիրացան քաղաքին և գրավեցին պետական բոլոր հիմնարկները, ռազմական ու մասնավոր պահեստները»⁴: Ապստամբությունը ճնշելու համար կառավարությունը չիմեց Կրես ֆոն Կրեսենշտեյնին՝ խնդրելով նրանից գերմանական զորամասեր ուղարկել Դուշեթի գավառ:

1. Германские оккупанты в Грузии в 1918 г., № 70.

2. Տե՛ս Германские оккупанты в Грузии в 1918 г., № 30.

3. Նույն տեղը, № 62:

4. Նույն տեղը, № 30:

1. Տե՛ս Борьба за победу Советской власти в Грузии. Документы и материалы (1917—1921), № 312.

2. Տե՛ս ЦГАОР Грузии, ф. 28, д. 66, л. 14.

3. ЦГАОР Грузии, ф. 24, д. 213, л. 1.

4. Նույն տեղը, ф. 408, г. 51, л. 170—172:

Հունիսի վերջերին ապստամբեցին նաև Թիանեթի գավառի գյուղացիները, որոնց դեմ պայքարելու համար Թիֆլիսից անմիջապես ուղարկվեցին մենշևիկյան ու գերմանական զորքեր: Մենշևիկյան իշխանությունների խնդրանքով գերմանական շոկատ ուղարկվեց նաև Բելառուսի Կլյուչի շրջան¹, բայց և այնպես ոչ գերմանական զորքերին, ո՛չ կառավարող մենշևիկյան իշխանություններին չհաջողվեց ձնշել Վրաստանում սկիզբ առած գյուղացիական զանգվածների պայքարը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Անտանտի տերությունները Օսմանյան կայսրության բաժանման վերաբերյալ մի շարք համաձայնագրեր կնքեցին: 1919 թ. Փարիզի հաղաղության կոնֆերանսում մշակվեցին կայսրության մասնատման մանրամասն պլաններ, որոնց արգասիքը եղավ Սևրի պայմանագրի կնքումը 1920 թ. օգոստոսի 10-ին: Սևրի պայմանագիրը կնքվեց, մի կողմից, Օսմանյան կայսրության կառավարության, իսկ մյուս կողմից՝ Մեծ Բրիտանիայի Ֆրանսիայի, Իտալիայի Ճապոնիայի, Բելգիայի, Հունաստանի, Հայաստանի, Հիշազի, Լեհաստանի, Պորտուգալիայի, Ռումինիայի, Սերբ-հորվաթա-Սլավոնյան պետության (Հարավսլավիայի) և Չեխոսլովակիայի միջև: Սևրի հաշտության պայմանագրի հիմքում ընկած էին Սալբուրիկոյի համաձայնագիրը և Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսում մշակած թուրքական պայմանագրի նախագիծը:

Սևրի պայմանագրի 88-93 հոդվածները վերաբերում էին Հայաստանին, ուր Թուրքիան հայտարարում էր, որ ճանաչում է Հայաստանը որպես ազատ և անկախ պետություն: 89-րդ հոդվածում ասված է. «Թուրքիան և Հայաստանը ինչպես և բարձր պայմանավորվող կողմերը համաձայնվում են էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներում Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանը թողնել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների պրեզիդենտի որոշմանը»: Սևրի պայմանագրով արաբական վիլայեթները անցնում էին Անգլիայի և Ֆրանսիայի տնօրինությանը, որոնք հետագայում ձեռք բերեցին պետական անկախություն: Նեղուցների գոտին առանձնացվում էր որպես հատուկ շրջան միջազգային վարչությանը: Ստամբուլը մնում էր Թուրքիային պայմանական պայմանագիրը «Լոյալ» կառավարելու պարտավորությամբ:

Անատոլիայի արևելքում Հայաստանից բացի նախատես-

վում էր ստեղծել նաև Քրդստան: Անատոլիայի մնացած ըզգալի մասը բաժանվում էր «մեծ տերությունների միջև որպես ազդեցության ոլորտներ»: Թուրքիային մնում էր Անկարայի և Սև ծովի միջև ընկած տարածքը, այսինքն՝ Կենտրոնական Անատոլիան: Թուրքիան զրկվում էր իր ռազմական ուժերից, վերականգնվում էր կապիտուլյացիաների ռեժիմը:

Սևրի պայմանագրի պատմական նշանակությունն այն է, որ դարեր շարունակ ժողովուրդների բանտ հանդիսացող Օսմանյան կայսրությունը անդամահատվեց և զրկվեց հարյուրամյակների ընթացքում իր զավթած տարածքի 3/4-ից, ազատագրվեցին թուրք կեղեքիչներից բոլոր արաբական երկրները: «Թուրքիան վերջնականապես բաժանված է,— ասաց Լյուդ Ջորջը,— և մենք ոչ մի հիմք չունենք արհեստալու դրա համար»¹:

Մեծ Բրիտանիայի կառավարող շրջանների մի այլ ներկայացուցիչ՝ Ասկվիտը նույնիսկ կազմեց էպիտաֆիա (տապանագիր), որը պետք է «զարդարեր Թուրքիայի պատմական գերեզմանը»²:

Սակայն կյանքը ցույց տվեց, որ Անտանտի պետությունները Թուրքիայում, հետապնդելով իրենց շահերը, հետամուտ չեղան իրենց իսկ ստորագրած Սևրի պայմանագրի հոդվածների կատարմանը, այդ թվում և Արևմտյան Հայաստանում հայկական պետություն ստեղծելու վերաբերյալ հոդվածների իրականացմանը: Սևրի պայմանագիրը խափանվեց քեմալական շարժման և Սևրի պայմանագրի շուրջ Անտանտի պետությունների միջև գոյություն ունեցող սուր հակասությունների հետևանքով:

Սևրի պայմանագրի լրիվ չիրագործվելու հիմնական պատճառներից մեկն էլ խորհրդային Ռուսաստանի բացասական դիրքորոշումն էր պայմանագրի նկատմամբ և քեմալական շարժմանը նրա ցույց տված օգնությունը:

Զնայած չորան, որ Սևրի պայմանագրի Արևմտյան Հայաստանին վերաբերող հոդվածները մնացին թղթի վրա, սակայն նշված հոդվածները հաստատում էին հայ ժողովրդի արդարացի պահանջներն ու իրավունքները իր բնօրրանի՝ Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ:

Քեմալականները պայքարեցին Սևրի պայմանագրի իրագործման դեմ՝ շարունակելով երիտթուրքերի հայահալած, ջարդարարական քաղաքականությունը Արևելյան Հայաստանում:

1. «Жизнь национальностей», 1921, № 7.

2. Տե՛ս Կ. Юст, Письма из Турция, «Красная новь», 1926, № 5, էջ 175.

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ե Ր Ր Ո Ր Դ

ՔԵՄԱԼԱԿԱՆ ԹՈՒՐԳԻԱՅԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍ
1920 թ. ԱՇՆԱՆՆ ՈՒ 1921 թ. ՁՄՌԱՆԸ ԵՎ
ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԳԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ

Ո՛ւմ ապավինել

Թուրքիայի «նոր» ղեկավարները, մեծ մասամբ նախկին թիթհաղակներ, որոնք «անկախության համար ազգային պատերազմ»-ում զգալի օգնություն էին ստացել Ռուսաստանի խորհրդային դաշնակցային ընկերավարական հանրապետությունից, Անդրկովկասում ստեղծված իրադրությունից օգտվելով ըստ էության շարունակեցին երիտթուրքերի համաթուրքական, նվաճողական, քաղաքականությունը:

Անդրկովկասի նկատմամբ թուրք ազգայնականների ծավալապաշտ-նվաճողական քաղաքականությունը դրսևորվեց տակավին 1919 թ., էրզրումի (հուլիսի 28 օգոստոսի 6) և Սըվազի (սեպտեմբերի 4-12) համագումարներում: Դրանց որոշումներում 1918 թ. թուրքական զորքերի կողմից բռնախլված հայկական և վրացական հողատարածքները (որոնք Մուդրոսի պայմանագրով մաքրվել էին թուրքական զորքերից) դիտվում էին որպես Թուրքիայի հողատարածք: Ավելին, այդ համագումարներում որոշվում էր ոչ միայն ցեղասպանությանը մեկուկես միլիոն զոհ տված հայությանը վերջնականապես զրկել Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ ամեն մի իրավունքից, այլև վճռական պայքար մղել՝ Անդրկովկասում անկախ Հայաստանի ստեղծմանը նպատակամղված ամեն մի շարժման դեմ:

Այս որոշումները հիմք դարձան Ստամբուլում 1920 թ.

հունվարին համաթուրքական խորհրդարանում հռչակված «Ազգային ուխտին», որը նախատեսում էր Բաթումի մարզի, Կարսի, Արդահանի և Հայաստանի ու Վրաստանի մի քանի այլ շրջանների ընդգրկումը թուրքական նոր պետականության կազմում: Անկարայի (Անգորա) կառավարությունը վճռեց վերստին խլել այն տարածքները, որոնք Թուրքիային էին անցել Վրաստանի և Հայաստանի հանրապետությունների կառավարությունների հետ 1918 թ. Բաթումում կնքված պայմանագրերով:

Քյազիմ Կարաբեքիրի հուշերից երևում է, որ Հայաստանի հանրապետության վրա նախահարձակման նախապատրաստություններն սկսվել էին դեռ 1919 թ. կեսերին: Նա գրում է. «Մայիսի 3-ին ժամանեցի սիրելի էրզրում: Ինձ միացավ 9-րդ զորաբանակի հրամանատար գնդապետ Ռյուշտի բեյը: Այդ օրը մենք նրա հետ երես առ երես զրուցեցինք: ... Նրան ասացի. «... Որպեսզի երկրում ամուր խաղաղություն ապահովենք, առաջին իսկ պատե՛հ առիթի որպես պատանդ պետք է գրավենք նույնիսկ ամբողջ Հայաստանը: Ընդհանուր իրադրությունը դրա համար նպաստավոր է դարձել... Ինչ էլ որ լինի, պետք է հայերի և հույների հետ հաշիվները մաքրենք: Անտանտի հետ պատերազմող բոլշևիկյան Ռուսաստանն իր գործողություններն ուղղել է Կովկաս: Մոտ ժամանակներս ո՛չ Կարսում, ո՛չ էլ Բաթումում անգլիական զորք չի մնա: Իմ որոշումը հետևյալն է. առանց ժամական կորցնելու զգալի շափով վերակազմակերպել իրավունքների պաշտպանության ընկերությունը և փաստական որոշումները էրզրումի համագումարում վերածել ազգային նկրտումների, միաժամանակ մեր զորքերին նախապատրաստելով երկարատև գործողությունների:

... Եթե որևէ կողմից մեր շրջանի վրա հարձակում դործվի, ապա պատասխանատվությունը բարդել Հայաստանի վրա»¹:

1920 թ. սկզբին Մ. Քեմալի գլխավորած ներկայացուցչական կոմիտեի նիստում ընդունվեց հետևյալ որոշումը. «Արևելյան ճակատում պաշտոնական կամ կիսապաշտոնական զորաշարժ անցակացնել և սկսել զորքերի կենտրոնացումը՝ կովկասյան արգելապատնեշները թիկունքից լուծարելու համար»²: Քեմալը փետրվարի 6-ի այս որոշքի ենթարկելու համար»²: Քեմալը փետրվարի 6-ի այս որոշման մասին գրեց Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար Կարաբեքիրին, որ գարնանն արդեն ավարտի իր զինյալ ու-

1. Կազմ Կարաբեքիր, նշվ. աշխ., էջ 22:

2. Мустафа Кемаль, Муть новой Турция, Т. 3, с. 313.

ժերի համալրումն ու վերազինումը՝ Հայաստանի վրա հարձակվելու համար: Ապրիլի կեսերին Կարաբերքերը հեռագրեց Անկարայի ղեկավար շրջաններին. «Մոտ օրերս ես պետք է հաղորդեմ այն մասին, որ Հայաստանը ջնջված է աշխարհի քարտեզից»¹:

Սակայն Անկարայի կառավարությունը տվյալ պահին տակավին հույս ուներ գործարքի մեջ մտնել Անտանտի երկրների հետ և այդ պատճառով միառժամանակ հետաձգեց Հայաստանի վրա նախահարձակումը: Քեմալը Կարաբերքին հեռագրեց. «Քանի դեռ խաղաղության համաժողովում մեր նկատմամբ ընդունվելիք որոշումը վերջնականապես պարզված չէ, ներքին և արտաքին իրադրությունից ելնելով ներկայումս ձեռնառու չէ զրկվել դաշնակից տերությունների հետ համաձայնության գալու հնարավորությունից: Հայաստանի վրա հարձակումը առիթ կծառայի, որ դաշնակից տերություններն ու Ամերիկյան պատերազմ հայտարարեն»²:

Անկարայի կառավարությունը չէր կարող Հայաստանի դեմ գինարշավն սկսել՝ նաև շարժաբանած խորհրդային Ռուսաստանի դիրքորոշումը: Այդ նպատակով, միառժամանակ Ռուսաստանի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու համար, Քեմալը 1919 թ. հոկտեմբերին Մոսկվա ուղարկեց 1918 թ. Անդրկովկաս ներխուժած երիտթուրքական զորքերի հրամանատար Խալիլ փաշային: Վերջինս, Չիչերինի և Կարախանի հետ զրուցելուց հետո, Հայաստանի վրա նախահարձակման համար Կարաբերքի զորքերի բուն նախապատրաստությունների օրերին՝ 1920 թ. հունիսի 4-ին, Մոսկվայից գրում էր Քեմալին. «Մեզ ի գիտություն հայտնեցին, որ անհրաժեշտ է հրաժարվել Հայաստանի դեմ (զինական) գործողությունից»³:

Անդրկովկասի նկատմամբ թուրք ազգայնականների նրվաճողական-ծավալապաշտ քաղաքականությունը երևում էր նաև Քեմալի կողմից 1920 թ. ապրիլի 26-ին խորհրդային կառավարությանը հղած նամակից, որում խնդրվում էր դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել և թուրքիային նյութապես և ռազմամթերքով օգնել: Քեմալի նամակի երկրորդ կետն այսպիսին էր. «Եթե խորհրդային ուժերը ծրագրում են ռազմական գործողություններ սկսել Վրաստանի դեմ կամ դիվանագիտական ճանապարհով, իրենց ազդեցության միջոցով, Վրաստանին հարկադրել Միության մեջ

մտնելու և ձեռնամուխ լինելու Կովկասի տարածքից անգլիացիների վտարմանը, ապա թուրքական կառավարությունը իր վրա է վերցնում կայսերապաշտ (իմպերիալիստական) Հայաստանի դեմ ռազմական գործողությունները և հանձն է առնում հարկադրել Արրբեջանի հանրապետությանը՝ մտնելու խորհրդային պետության կազմում»⁴:

Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը, հասկանալով Քեմալի առաջարկի հետին միտքը, հունիսի 3-ի իր պատասխանում բավականին որոշակի գրեց, որ համաձայն է թուրքիայի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել և պատրաստ է Անտանտի ռազմական միջամբտության դեմ պայքարում օժանդակություն ցույց տալ, պայմանով, որ Անգարայի կառավարությունը բարիդրացիական հարաբերություններ պահպանի Անդրկովկասի հանրապետությունների հետ և արդարորեն լուծի նրանց հետ հողատարածքային վեճերը, ըստ որում՝ տվյալ հարցում առաջարկվում էր Մոսկվայի միջնորդությունը⁵: Հունիսի 20-ի իր պատասխանում Քեմալն ընդգծում էր, որ իր «կառավարությունն ընդունում է Ռուսաստանի խորհրդային հանրապետության միջնորդությունը և հետաձգում իր ռազմական գործողությունները Կարսի, Արդահանի և Բաթումի շրջաններում»⁶: Ժնևի միջազգային հարաբերությունների ինստիտուտի պրոֆեսոր, Արևելքի երկրների հետ խորհրդային Միության փոխհարաբերությունների հարցերի մասնագետ Գարիշ Կապուրը այս կապակցությամբ գրել է, որ խորհրդային հուշագիրը «շարադրված էր բավականին խիստ շեշտով և ակնարկում էր տվյալ հարցում խորհրդային միջամտությանը, իսկ Քեմալ փաշան հաստատում էր, որ իր կառավարությունը... ռազմական գործողությունները հետաձգում է խորհրդային հուշագրի ստացման պատճառով»⁷:

Այն, որ խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը, ելնելով առաջին հերթին իր իսկ սեփական ռազմաքաղաքական շահերից, դեմ էր թուրք ազգայնականների Անդրկովկասում նախահարձակողական ծրագրերին, երևում է նաև համամիութենական Կենտգործկոմի հունիսի 17-ի նիստին Չիչերինի տված զեկուցումից: Խոսելով քեմալական թուրքիայի հետ բարեկամական հարաբերությունների հաստատման մա-

1. АВП СССР. Ф. 132, оп. 3, п. 2, д. 1, л. 11, 2. Сб'я Документы внешней политики СССР, т. 2, док. № 372. էջ 555.

3. Գարիշ Կապուր, Սովետական Ռուսաստանը և Արևելքը 1917-1927: Սովետական քաղաքականության ուսումնասիրություն թուրքիայի, Իրանի և Ավրասիայի նկատմամբ, Ժնև, 1966, էջ 96 (Անգ.):

1. Հեմալ Կոտայ, նշվ. աշխ., էջ 36:

2. Տե՛ս Չեքեսոյ, Յուար, նշվ. աշխ., էջ 482 (թուրք.):

3. Կարաբերքի Կազմ, Մեր անկախության պատերազմը, Սամբուկ, 1960, էջ 799-800 (թուրք.):

սին, նա ընդգծում էր. «Սակայն մենք Թուրքիայի հետ բարեկամական հարաբերությունների մեջ մտնում ենք այն պայմանով, որ ընդմեջ Թուրքիայի և հարևան ժողովուրդների, ինչպիսին հայ ժողովուրդն է, հաստատվի փոխադարձ սահմանազատում և դադարեցվեն փոխադարձ կոտորածները»¹:

Հենց Խորհրդային Ռուսաստանի վճռական դիրքորոշումն էր, որ Անկարայի ղեկավար շրջաններին հարկադրեց հետաձգել հուլիսի 23-ի համար ծրագրված դեպի Հայաստան գինարշավը²: Դա պարզորոշ երևում է Ազգային մեծ ժողովում Քեմալի արտասանած ճառից, որում շեշտված էր, որ Մոսկվան վճռականորեն հանդես է եկել դեպի Հայաստան դինարշավի դեմ և իրենք հենց այդ պատճառով են որոշել ժամանակավորապես դադարեցնել Արևելյան զորաբանակի հարձակողական նախապատրաստությունները: «Ինչ վերաբերում է Հայաստանի նվաճմանը, — ասել է Քեմալն իր այդ նույն ճառում, — ապա տվյալ հարցը պետք չէ դիտել մեկուսի. Հայաստանի հետ հարաբերությունները կազմում են մի աննշան մասը, միայն մի կողմը Արևելքում ընդհանուր իրադրության և այն փոխհարաբերությունների, որոնք Թուրքիան պահպանում է բոլշևիկյան կառավարության հետ»³: Իր հերթին Չիչերինը, հունիսի 19-ին Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարին հղած հեռագրում ուղղակի շեշտել է, որ «Բացառապես Խորհրդային կառավարության խաղաղասիրական նկրտումների ազդեցության ներքո է, որ Թուրք ազգայնականները կանգնեցրին իրենց կողմից սկսված զորաշարժը, որի նպատակն էր նոր հարվածներ հասցնել հայ ժողովուրդին»⁴:

Ընդունելով Խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդության առաջարկը, Անկարայի կառավարությունը համաձայնեց Մոսկվա ուղարկել հատուկ մի պատվիրակություն, ջանալով ցույց տալ, որ իբր կողմնակից է հողատարածքային վիճելի հարցերը խաղաղ ճանապարհով լուծելուն: Իրականում քեմալականները երբևէ չհրաժարվեցին և պատրաստ պատեճ առիթի էին սպասում՝ հայաստանությունն ավարտին հասցնելու միտող իրենց ծրագրերը գործնականացնելու համար: Արտաքին գործերի նախարար Բեքիր Սամի բեյի զխավո-

րած Թուրքական պատվիրակությունը հուլիսի 19-ին ժամանեց Մոսկվա և մի շարք հանդիպումներ ունեցավ արտաքին գործերի ժողկոմ Գ. Վ. Չիչերինի ու նրա տեղակալ Լ. Մ. Կարախանի հետ, ապա և ընդունվեց Վ. Ի. Լենինի կողմից: Չիչերինը մոսկովյան բանակցություններում առաջ քաշեց ազգագրական սահմանների սկզբունքը, որը հիմնվում էր մինչև համաշխարհային պատերազմը գոյություն ունեցած ազգամիջյան փոխհարաբերությունների իրողությունների վրա: Իրանից ելնելով, նա առաջարկեց «կազմակերպել (ազգաբնակչության) փոխադարձ վերաբնակեցում այնպես, որ (սահմանի) երկու կողմերում ստեղծվի ազգագրականորեն միատարր ազգագրական հողատարածք»: Կարճ ասած, Չիչերինը առաջ քաշեց Թուրքական հին սահմանի այնպիսի ճշգրբրտում, որի շնորհիվ մի կողմից գերակշռաբար մահմեդական ազգաբնակչությամբ հողատարածքներն անցնեին Թուրքերին, իսկ (մյուս կողմից) Հայաստանին անցնեին այն հողատարածքները, որտեղ մինչև 1914 թ. հայկական մեծամասնություն էր առկա:

Բեքիր Սամիի պատվիրակությունը սեղանին դրեց բոլորովին այլ պահանջներ: Նա ոչ միայն շքանկացավ լսել այն մասին, որ արևմտահայկական նահանգներից մեկի իսկ գիջելը, այլև պնդեց հաստատել Բրեստ-Լիտովսկի թալանչիական պայմանագրի հիման վրա ճշտորոշված հյուսիսարևմտյան սահմանները: Այլ խոսքով, Հայաստանի Հանրապետությունը հարկադրված պետք է լիներ Թուրքերին «վերադարձնել» Կարսի մարզը: Ուստի զարմանալի չէ, որ բանակցությունները 1920 թ. ամռանը ձախողվեցին:

Ժամանակակից Թուրք պատմաբանները փորձում են մեղքը բարդել Մոսկվայի վրա, իբր Մոսկվան «պահանջել է Թուրքական հողատարածքները դիջել Հայաստանին»¹: Որոշ պատմաբաններ նույնիսկ մատնանշում են որոշակի «մեղավորին»՝ արտաքին գործերի ժողկոմ Չիչերինին: Տեֆիկ Բըլբըրոզլուն, օրինակ, գրում է. «1920 թ. օգոստոսի 28-ի զրույցի ժամանակ Չիչերինը վերստին պնդեց Վանի և Բիթլիսի վիլայեթների որոշ մասեր Թուրքիայից անջատելու վրա»: Նույն հեղինակն այնուհետև նշում է, որ «Բարեկամական պայմանագրի» ստորագրումը «ձգձգվել է այն պատճառով, որ Չիչերինը Թուրքիային ընձեռվելիք օժանդակու-

1. Документы внешней политики СССР, т. 2, с. 658.

2. Նույն տեղը:

3. Տե՛ս Աթաթուրքի ճառերը և առաջարկները հատ. 1 (1918-1919), Ստամբուլ, 1945, էջ 65, (Թուրք):

4. ՀՀ ԿԳՊԱ, ֆ. 276, գ. 219, թ. 264:

1. Տե՛ս Cebesoy A. F. Moskova Hatiralari, s. 35-36.

թյունը պայմանավորեց Վանի, Բիթլիսի և Մուշի շրջանները հայերին գիջելով»¹։

Եվ սակայն թուրք ղեկավարները, հակառակ իրենց հռչակած սիզբունքներին և ամբողջ Հայաստանի նկատմամբ իրենց ստոր ախորժակների զրդամաբ մերժեցին արդարացի առաջարկությունները և դրանով իսկ 1920 թ. մոսկովյան բանակցությունները ձախողման դատապարտեցին։ Բանակցությունների ընթացքում մշակվեց բարեկամության թուրք-բուլղարիկյան պայմանագրի նախագիծը, սակայն նա չվավերացվեց, որի ձախողման պատճառների մասին խոսվեց վերևում։ Այն ընդունվեց վեց ամսից հետո խորհրդա-թուրքական մոսկովյան երկրորդ բանակցությունների ժամանակ (1921 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին)։ Պայմանագրի նախագիծը կազմված էր հակահայկական ոգով և ուղղված էր 1920 թ. օգոստոսի 10-ի Սևրի պայմանագրի դեմ։ Պայմանագրի նախագիծը քողարկված թուրք-բուլղարիկյան դավադիր գործարք էր Հայաստանի դեմ, որը լրիվ բացահայտվեց խորհրդա-թուրքական երկրորդ բանակցությունների ժամանակ։ Եվ պատահական չէր, որ այդ պայմանագրի նախագիծը հիմք հանդիսացավ քեմալական գործերի սեպտեմբերի 23-ի հարձակմանը Հայաստանի վրա։

Մոսկովյան 1920 թ. մայիս-հուլիս ամիսներին տեղի ունեցան նաև խորհրդա-հայկական բանակցություններ։ Հայկական Հանրապետության պատվիրակությունը ղեկավարում էր Լևոն Շանթը։

Խորհրդա-հայկական բանակցությունների նախաձեռնողը խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունն էր, որը երկու կողմերի համաձայնությամբ միջնորդի դեր էր խաղում։ Ռուսաստանը ամեն կերպ ձգտում էր վերջ տալ հայ-թուրքական ընդհարումներին և Հայաստանի ու Թուրքիայի միջև գոյություն ունեցող սահմանային վեճերին։

Արտաքին գործերի ժողկոմ Զիչերինը, խոսելով հայ-թուրքական հարաբերությունների մասին, ընդգծում էր, որ «խորհրդային Ռուսաստանը, շնորհիվ իր հեղինակության, շնորհիվ թե՛ մեկ, թե՛ մյուս ժողովրդի ժողովրդական զանգվածների վրա իր ազդեցության, միայն նա է ի վիճակի զրսպել և՛ մեկ, և՛ մյուս կողմին՝ ազգային կոտորածից, մյուս ազգին կոտորելու ձգտումից»²։

Սակայն, խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդելու նպա-

տակները չպսակվեցին հաջողությամբ՝ ազգայնական Թուրքիայի երկդիմի ու զավթողական քաղաքականության հետեվանքով։ Բեքիր Սամի բեյը լսել անգամ չուզեց Արևմտյան Հայաստանի որևէ վիլայեթ «գիջելու» մասին, ավելին, նա ընդգծեց, որ երկու կառավարությունների միջև որպես հարաբերություններ հիմք ծառայում է Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը և նրան լրացնող Բաթումի պայմանագիրը։ Բեքիր Սամի բեյի բերված փաստարկները հիմնապուրկ էին, քանի որ նշված պայմանագրերը կնքվել էին սուլթանական կառավարության կողմից, կառավարություն, որին քեմալական կառավարությունը չի ճանաչել։

Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունն էլ չէր բավարարվում Վանի, Մուշի, Բիթլիսի վիլայեթներով, ինչպես այդ առաջարկում էր խորհրդային կառավարությունը, այլ պահանջում էր նաև Թուրքահայաստանի մյուս վիլայեթները։

Լևոն Շանթի պատվիրակության անդամ Համբարձում Տերտերյանը իր հուշերում գրում է Մոսկովյան խորհրդային Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողկոմի տեղակալ Լևոն Կարախանի հետ ունեցած իր հանդիպման մասին։ Կարախանը, Տերտերյանին ցույց տալով։ Հայաստանի Հանրապետության քարտեզը, ասել է. «Դուք դաշնակցական եք, իսկ ես՝ կոմունիստ, բայց մենք երկուսս էլ հայ ենք. մեզ համար թանկ է հայ ժողովրդի շահերը, այժմ համաձայնեք ձեր հանրապետությանը միացնելու այդ երեք վիլայեթները, հետո կտեսնենք»³։ Հայաստանի պատվիրակությունը չընդունեց այդ առաջարկը. բանակցությունները ձախողվեցին։

Բանակցությունների օրերին խորհրդային կողմը այնքան վստահությամբ էր վերաբերվում թուրքական պատվիրակությանը, որ նրա ղեկավար Բեքիր Սամի բեյը Թուրքիա մեկնելու պատրվակով եղավ Ադրբեջանում, Ինգուլեթիայում, Դաղստանում, գրադվելով հակախորհրդային պրոպագանդայով։ Նրան օժանդակում էին մուսավաթականները։

Թուրքական պատվիրակության անդամ, հետագայում Մոսկովյան քեմալական առաջին դեսպան Ալի Ֆուադ Զեբեսույը իր «Մոսկովյան հուշերում» փորձում է քողածածկել Անկարայի կառավարության նախահարձակողական մտադրությունները և բանն այնպես ներկայացնել, որ իբր իրենց պահանջները բացարձակապես օրինական էին, քանի որ իբր վերաբերում էին պատմականորեն թուրքական տարածքների։ Նա գրել է. «Անկարայի կառավարությունը հարևան երկրներ-

1. Տեֆիկ Բրյբրեօղլու, Աթաթուրքը Անատոլիայում, 1919-1921, Անկարա, 1959, էջ 20-21 (Թուրք.)։

2. АВП СССР, т. II, с. 657-658.

1. Մ. Ավետյան, Հուշամատենան զօր. Անդրանիկ, Փարիզ, 1954, էջ 193։

րի նկատմամբ որևէ թշնամական մտադրություն չունեն և ազգային սահմանների շրջանակներում սեփական անկախության և ազատության նվաճումից բացի ուրիշ նպատակ չէր հետապնդում»¹։

Աղավաղելով փաստերը, թուրք հեղինակները, ինչպես, օրինակ, պրոֆեսոր էնվեր Բեհնան Շապուլյոն, իր «Թուրքական հանրապետության պատմություն» գրքում հորհրդային Ռուսաստանի կառավարությանը մեղադրում է որպես իր դիրքորոշմամբ մոսկովյան բանակցությունների ձախողանքի պատասխանատու²։ Մի այլ հեղինակ «Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը 1919-1965 թթ.» աշխատության էջերում հարկադրաբար ընդունում է, որ այն բանից հետո, երբ հունական զորքերը, հունիսի 22-ին սկսված հաղթական առաջընթացով հուլիսի 8-ին Բրուսան, 20-ին Թեքիրդաղը, 25-ին էդիրենն և օգոստոսի 29-ին Ուշաքը գրավեցին, «Անկարայի կառավարությունը շափազանց դժվարին դրության առաջ կանգնեց և կառավարության որոշ անդամներ առաջարկեցին ընդունել խորհրդային կողմի պահանջերը, սակայն Մ. Քեմալի պնդմամբ Թուրքիայի ազգային ժողովը մերժեց այդ առաջարկությունը» ինչի մասին էլ անմիջապես հաղորդվեց Մոսկվա, թուրքական պատվիրակությանը³։ Նույնն են կրկնում Մ. Քեմալ Սուն⁴, Ահմեդ Շյուքրու էսմեր⁵, Տեֆիկ Բըլբըլջուլյուն⁶ և ուրիշներ։ Բըլբըլջուլյուն, օրինակ գրել է, «1920 թվականի օգոստոսի 24-ին Մոսկվայում բարեկամության նախնական պայմանագրի շնորհիվ հիմնական պատճառն այն էր, որ խորհրդային կողմը մտադրվել էր մեր արևելյան նահանգների հողերը տալ հայ դաշնակեցիներին»⁷։

Այնուհետև, խեղաթյուրելով, նա փորձում է արդարացնել Հայաստանի դեմ քեմալական նախահարձակումը, այն ներկայացնելով որպես «խաղաղասիրական քայլ»։ Դաշնակցա-

1. Ջեքեսուլ, նշվ. աշխ. էջ 90-91 (Թուրք.)։
2. է. Բ. Շապուլյո, Թուրքական հանրապետության պատմություն, Ստամբուլ, 1951, էջ 67 (Թուրք.)։
3. Տե'ս «Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը 1919-1965, էջ 28 (Թուրք.)։
4. Մյուկերիմ Քեմալ Սու և Քեմալ Սու, Թուրքական հանրապետության պատմությունը, Ստամբուլ, 1957, էջ 77-78 (Թուրք.)։
5. Ահմեդ Շյուքրու էսմեր, Թուրքական դիվանագիտությունը 1920-1955, Ստամբուլ, 1959, էջ 69 (Թուրք.)։
6. Տեֆիկ Բըլբըլջուլյուն, Աթաթյուրքը Անատոլիայում, էջ 22 (Թուրք.)։ Այդ մասին տե'ս Ե. Սարգսյան, Ռ. Սահակյան— հայ ժողովուրդի նոր շերտի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, 1963, էջ 44-49։
7. Տեֆիկ Բըլբըլջուլյուն, նշվ. աշխ., էջ 20։

կան Հայաստանի դեմ 1920 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերին ձեռնարկված ոչ տևական պատերազմական գործողությունների նպատակն էր խաղաղություն ու անդորր հաստատել այդ շրջանում և կենսագործել մեր ազգային ուխտը»¹։

Ի դեպ, Մուսթաֆա Քեմալն ինքը բազմիցս հաստատել է Հայաստանի վրա նախահարձակման նախապատրաստությունների իրողությունը։ Այսպես, 1920 թ. օգոստոսի 14-ի իր ճառում նա ընդգծել է. «Ազգային մեծ ժողովը նախարարաց խորհրդին լիազորել է գրավել երեք նահանգները (խոսքը Կարսի, Արդահանի և Բաթումի մասին է.— Ե. Ս.), հենց որ հնարավորությունն ստեղծվի։ Այդ իսկ պատճառով հունիսի 6-ին մենք արևելյան զորաբանակին հրամայեցինք գրոհի նախապատրաստվել»²։ Այս հարցին նա անդրադարձել է նաև 1927 թ. Ազգային ժողովում արտասանած իր ճառերից մեկում, որում վերլուծելով 1920 թ. Արևելյան ռազմաճակատում ստեղծված իրադրությունը, ասել է. «Մենք որոշեցինք արշավել Հայաստանի վրա։ 1920 թ. հունիսի 9-ին մենք հրամայեցինք արևելյան նահանգներում նախնական զորահավաք կատարել։ 15-րդ զորաբանակի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան նշանակվեց Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար»³։

Եվ այսպես, ուրեմն, տակավին 1920 թ. հունիսին, երբ հունական զորքերը Թրակիայում ու Անատոլիայում խոշոր հարձակման էին ձեռնամուխ եղել և տիրել Ադրիանոպոլսին, Բրուսային, Բալիքեսերին ու մի շարք այլ քաղաքների, Անկարայի կառավարությունը իր հիմական ուժերը կենտրոնացրել էր ոչ թե Արևմտյան ճակատում, ընդդեմ հույների, այլ Հայաստանի սահմանագլխին, ծավալուն նախահարձակում ձեռնարկելու նպատակով։ Եվ դա պարզ էր ու հասկանալի։ Քեմալական դեկավար շրջանները, «անթույլատրելի» համարելով անկախ Հայաստանի գոյության փաստը, սկզբից ևեթ իրենց կենսական նպատակ էին դարձրել Հայաստանի ոչնչացումը, որից հետո միայն, նրանց կարծիքով, հնարավոր կլիներ պայքարը հույների դեմ արևմտյան ճակատում։ Թե ինչ նշանակություն էին քեմալականները տալիս հայկական պետականության դեմ նախապատրաստվող հարձակողականին, երևում է թուրք ռազմական պատմաբան, գլխավոր շտաբի նախկին զննարկատ Զեքետ Քերիմի կողմից «Դասախոսություններ անկախության համար

1. «Բեկետեն», հուլիս, 1961, էջ 489 (Թուրք.)։
2. «Աթաթյուրքի ճառերի և առաջադրանքները, հատ. 1 էջ 90 (Թուրք.)։
3. Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. 3, с. 313.

մղված պայքարի մասին» գրքում բերված վկայություններից. «Քաղաքական նկատառումներով Անատոլիայի ղեկավարները իրադրությունն Արևելքում ավելի լուրջ էին համարում: Այնքանով, որքանով սկզբնական շրջանում հույներին և ֆրանսիացիներին դիմադրելու (մեր զորքերին լոկ) պաշտպանական առաջադրանքներ էին տրված, ապա այդ ճակատներում ջանում էինք զինվորական աննշան ուժերով ամեն կերպ խոչընդոտել թշնամու հետագա առաջխաղացքը և միաժամանակ լրացնել ու հանդերձավորել զորամասերը: Գլխավոր ուշադրությունը կենտրոնացած էր Արևելյան ռազմաճակատի վրա, քանի որ այստեղ հաջողության նվաճումը պետք է լիներ ոչնչացնել հայկական բանակն ու հայկական պետությունը, որը թարախապալարի տեսքով շարունակում էր մնալ մեր երկրի մարմնի վրա»¹: Նույն ոգով և նույնքան բացահայտ գրել են նաև թուրք շատ այլ պատմաբաններ և ռազմական գործիչներ (պրոֆեսոր էնվեր Զիա Կարալը, զորավար Ալի Ֆուադ Զեբեսոյը, ռազմական դպրոցում քաղաքական պատմության դասախոս Թահսին Յունալը և ուրիշներ):

Նշանակում է, որ արխիվային փաստաթղթերից, թուրք ղեկավարների (այդ թվում նույն Քեմալի) աներկբա խոստովանություններից և թուրք ժամանակակից հեղինակների աշխատություններում արձանագրված փաստերից բխում է անհերքելի մի իրողություն, որ քեմալական կառավարությունը կանխորոք նախապատրաստել և հանգամանորեն մշակել էր Հայաստանի, որպես պետության, ոչնչացման ծրագիրը և սեփական նախաձեռնությունը էլ սկսել այդ ծրագրի գործադրումը:

Մեզ թվում է, որ լոկ արգահատանքի են արժանի այն վայ-պատմաբանները, որոնք այս կամ այն կերպ զորացրել են են Ստալինի (տե՛ս նրա «Երկերի» ուսեսրեն հրատարակության 4-րդ հատորը, էջ 411) այն եղկելի տեսակետը, թե «դաշնակները պատերազմ շղթայագերծեցին թուր-

քիայի դեմ»: Անհրաժեշտ է, սակայն, նշել, որ որոշ պատմաբաններ, արձանագրելով թուրքական ղեկավար շրջանների նախահարձակողական «մտադրությունների» իրադրությունը, գրանք առնչում են բացառապես Քեմալի քաղաքական հակառակորդների հետ: «Համաշխարհային պատմություն» ուսեսրեն աշխատության 8-րդ հատորում (Մոսկվա, 1961, էջ 452), օրինակ, կարդում ենք. «Անատոլիական քաղաքական և ռազմական գործիչների շարքում կային Քեմալի թաքուն և նույնիսկ բացահայտ թշնամիներ, կայսերապաշտների հետ լեզու գտնելու կողմնակիցներ: Նրանք ցանկանում էին թուրքական ազգային շարժումը շեղել կայսերապաշտական ռազմական միջամտության դեմ պայքարից և գցել ծայրահեղ ազգայնական հունի մեջ, ուղղել Կովկասի ժողովուրդների դեմ»: Ստացվում է, որ 1920 թ. թուրքական ներխուժումը Հայաստան ոչ թե քեմալականների, այլ նրանց քաղաքական հակառակորդների գործն էր: Դրանով իսկ «հերքվում» է այն անուրանալի իրողությունը, որ քեմալականներն իրենք վերջին հաշվով հետևում էին շովինիստական ուղուն:

Հարկ է նշել, որ ժամանակակից թուրք հեղինակները, փորձելով 1920 թ. աշնանը Հայաստանի դեմ նախահարձակումը ներկայացնել որպես «ազատագրական պայքարի կարեւոր նախադրյալ», բացեիբաց գրում են քեմալականների կողմից այդ պատերազմի նախապատրաստման, հարձակողականի ժամանակի, ռազմական ուժերի համակենտրոնացման և հարակից հարցերի մասին: Այս տեսակետից հետաքրքրական է քեմալական երեկի գործիչներից մեկի՝ զորավար Ալի Ֆուադ փաշա Զեբեսոյի խոստովանությունը:

Իր «Ազգային-ազատագրական պայքարի վերաբերյալ հուշեր» գրքում Զեբեսոյը, անդրադառնալով Հայաստան արշավելուց առաջ Արևելյան ռազմաճակատում ձեռք առնված նախապատրաստական միջոցառումներին, հաստատում է, որ նախահարձակումը տեղի չի ունեցել զարնանը և պարզապես հետաձգվել է. «Եթե Քյազիմ Կարաբեքիր փաշայի Հայաստան շարժվելու առաջարկությունը մայիս ամսին առարկության չհանդիպեր, ապա 1920 թվականի աշնանը, Արևմուտքում տեղի ունեցած կարևոր փոփոխությունների ժամանակաշրջանում, (հույների դեմ) Արևմտյան ռազմաճակատը կրկնակի ուժեղ կլիներ»¹: Հեղինակի կարծիքով, հենց մայիսին էր առկա «առավել բարենպաստ» այն իրադրությունը, որն անհրա-

1. Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. 3, М., 1934, с. 314. Այդ մասին տե՛ս Ե. Սարգսյան, Ռ. Սահակյան, — հայ ժողովուրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, 1963, էջ 46-49:

1. Ալի Ֆուադ Զեբեսոյ, Ազգային-ազատագրական պայքարի վերաբերյալ հուշեր, էջ 474 (թուրք.):

ժեշտ էր թուրքական գրոհն սկսելու համար»։ 1920 թ. մայիսին հայկական բանակը զբաղված էր բոլշևիկյան ներքին խռովությունը ճնշելու և հյուսիսում ադրբեջանցիներին կասեցնելու գործով։ Մենշևիկյան Վրաստանը ի վիճակի չէր օգնելու Հայաստանին։ Եվ ահա այդպիսի դժվարին կացության մեջ գտնվող հայերի դեմ կանգնած էին երեք կանոնավոր զորաբանակներ և 15-րդ զորաբանակի կամավորական գնդերը։ Այդ զորքն ի վիճակի էր հայերին արագորեն պարտության մատնելու¹։

Կարաբեքիրն ինքը իր հուշերում դժգոհություն է հայտնել որ Քեմալը, հավանություն տալով Հայաստանի վրա հարձակմանը իր «համար առաջին ռազմական պատրաստականությունը», խնդրել է փոքր-ինչ սպասել. «Ազգային մեծ ժողովի մայիսի 6-ի պատասխանը ահավոր մի նահանջ էր։ ...Ապրիլի կեսերին հարձակման անցնելու իմ գաղափարը հավանություն գտավ։ Բացի դրանից, բոլշևիկներին մեր առաջին իսկ առաջարկության մեջ հաղորդվեց հայերի դեմ գործողությունների մասին։ Ավելի բացահայտ ասած՝ արևելյան ուսմանների վրա զորքերի համակենտրոնացմանը ես ձեռնարկեցի ապրիլի 26-ին, ըստ որում Ազգային մեծ ժողովի նախագահ Մ. Քեմալի համամտությամբ։ Ուրիշ խոսքով, թե՛ ներկայացուցչական, թե՛ Ազգային մեծ ժողովները հանդես եկան որպես գործողությունների կողմնակից։ Հարցը լուկ հետևյալն էր. գործողության անցնելու հրամանը Անկարայից պիտի տրվեր, թե, ժամանակ շահելու համար, ես կարող էի սեփական լիազորություններով դեկավարվել։ Ես ցանկանում էի, որպեսզի ինձ այդպիսի լիազորություն տրվեր։ Այնինչ ինձ հասած պատասխանը սաստիկ ցավ պատճառեց»²։

Մոսկովյան բանակցությունները ձախողումից հետո Անկարայի կառավարողները, օգտվելով այն հանգամանքից, որ Խորհրդային Ռուսաստանը հարկադրված էր լեհական ներխուժման դեմ պայքարելու նպատակով որոշ զորամասեր ետ կանչել Կովկասից, ձեռնարկեցին Անդրկովկասի նկատմամբ իրենց հարձակողական ծրագրերի կենսագործմանը։

Սեպտեմբերի 8-ին Մ. Քեմալի նախագահությամբ կայացավ Ռազմական գերագույն խորհրդի նիստ, որին ներկա էին զորավարներ Քյազիմ Կարաբեքիր, Ահմեդ Ֆեզի, Մուհիթդդին, Ալի Ֆուադ և Նիհադ փաշաները, Մուհեդդին բեյը և սպայակուլտի պետ գնդապետ Իսմեթ բեյը։ Նիստում լավեց

1. Կազմ Կարաբեքիր. Մեր ազատագրական պատերազմը, Ստամբուլ, 1960, էջ 90 (Թուրք.)։

2. Նույն տեղում։

Կարաբեքիրի հաղորդումը՝ Արևելյան ռազմաճակատում թուրքական զորքերի Հայաստանին բռնատիրելու նախապատրաստությունների վերաբերյալ։ Զեկուցողը ժողովականներին վստահեցրեց, որ հրամանատարության ներքո առկա 4 զորաբանակները, յուրաքանչյուրում 8-9 հազար զինվոր, նաև մի քանի հազար բաշիբոզուկները լիուլի բավարար են՝ իր առաքելությունը պլուս բերելու։

Եվ սակայն Մ. Քեմալի համար մի հարց այնուամենայնիվ պարզ չեղավ. նախահարձակման դեպքում Հայաստանի նկատմամբ ի՞նչ դիրքորոշում է զբաղվելու Վրաստանը, որը, ինչպես հայտնի է, ուներ թվականորեն ոչ մեծ, սակայն լավ կազմակերպված բանակ։ Այդ նպատակով Յուսուֆ Քեմալ բեյի գլխավորությամբ մի առաքելություն գաղտնորեն ուղևորվեց Թիֆլիս, որտեղ բանակցություններ վարեց վրացական նախարարաց խորհրդի նախագահ Նոյ ժողդանիայի և արտաքին գործերի նախարար Գեգեչկորիի հետ։ Վերջիններս Անկարայի պատվիրակներին վստահեցրին, որ «Հայ-քեմալական պատերազմի դեպքում Վրաստանը խստիվ շեղջուրություն է պահպանելու»¹։ Ինչպես նշված է արխիվային գաղտնի մի փաստաթղթում, «մնում էր միայն համաձայնության գալ խորհրդային իշխանության հետ և դա էլ արվեց։ Բաբուն այդ ժամանակ Անկարա ուղարկեց հետևյալ լակոնիկ հեռագիրը— «Ճանապարհն ազատ է»²։

Մենշևիկյան Վրաստանի և Խորհրդային Ռուսաստանի դիրքորոշումը պարզելուց հետո, Անկարայի կառավարող շերչանները Հայաստանի Հանրապետության թույլ և փոքրաթիվ զորքերի դեմ կենտրոնացրեցին 50 հազարանոց բանակ, այն դեպքում, երբ հունիս-օգոստոսին Քրակիայի և Անատոլիայի խորքը թափանցած և Բալիքեսիրը, Բանդաման, էրզիլին, Բրուսան, Թեքիրդաղը, Ագրիանապոլիսը (էդիրենն), Ուշաքը և այլն գրաված 60 հազարանոց հունական զորքերի դեմ դասավորվելու էին 15 հազար ասքյարներ։ Դա ցույց է տալիս, որ Անկարայի համար հիմնականը Արևելյան ռազմաճակատն էր։

Թուրք մարդակեր ծավալապաշտների ծրագրերում ոչ միայն Հայաստանի կործանումն էր, այլև՝ Խորհրդային Ադրբեջանի նվաճումը։ Մ. Քեմալը Առևմտյան ռազմաճակատի հրամանատար Ալի Ֆուադին 1920 թ. սեպտեմբերի 14-ին հեռագրով ուղղակի ցուցմունք էր տալիս. հայերի հետ սկսել

1. 22 ԳԿՊ, № 200, ց. 1, գ. 443, թ. 36-37։

2. АВП СССР, ф. 132, референтура по Турции, п. 3. оп. 3, д. 7, л. 42-43.

բարենպաստ պատերազմ այն հաշվով, որ Թուրքիային միավորենք նաև Ադրբեջանը¹: Սերգո Օրջոնիկիձեն Անդրկովկասի դրուձյան շուրջ մի զեկուցադրում շեշտում էր, որ «Թուրքիա արդեն այժմ ջանում են կապ հաստատել ադրբեջանական դժգոհ տարրերի հետ, նրանց պատվիրակութուններին են ընդունում և նկրտում են Ադրբեջանի հետ ունենալ ընդհանուր սահման, ինչը հատկապես վտանգավոր է ներկայումս»:

Այս ամենը վկայում է այն մասին, որ շարունակելով երիտթուրքերի ծավալապաշտ քողաքականութունը, քեմալականները պատրաստվում էին **Ավաճելու Անդրկովկասը**: մասին բացատրությունները գրել են թուրք հեղինակներ էնվեր Ջիա Քարալը, Յուսուֆ Հիքմեթ Բայուրը, Ջեմալ Քութայը, զորավար Ալի Ֆուադ Ջեբեսոյը և այլոք:

Անկարայի կառավարության զորքերը Անդրկովկասի դեմ զինվորական գործողությունները սկսեցին 1920 թ. հունիսի վերջերին, երբ Բայազետի 9 հազար սվին հաշվվող զորաբաժինը Ջավիդ բեյի հրամանատարությամբ ձեռնամուխ եղավ Նախիջևան-Ջուլֆա-Օրդուբադի գրավմանը: Թուրքական հրամանատարությունը դեպի Նախիջևան առաջխաղացքը պատճառաբանեց «Դաշնակցական Հայաստանի դեմ համատեղ պայքարելու համար Նախիջևանի շրջանում խորհրդային և թուրքական զորքերի միավորման անհրաժեշտությունը»:² Եվ սակայն ուսական բանակի հրամանատարությունը, կռահելով թուրքերի նվաճողական մտադրությունները, մերժեց նրանց առաջարկությունը և հուլիսի վերջերին շտապ կարգով Ղարաբաղից ու Ջանգեզուրից Նախիջևան ուղարկեց առանձին զումարտակներ՝ դրանով իսկ վերոհիշյալ շրջանները պատվարելով թուրքական զորքերի ներթափանցումից:

Խորհրդային պատմագրության մեջ շրջանցվել կամ հասկանալի պատճառներով լուռության է մատնվել 1920 թ. սեպտեմբերին բռնկած հայ-թուրքական պատերազմին Ստալինի կողմից տրված այն թյուր գնահատականը, թե իբր «դաշնակները սանձազերծեցին պատերազմ Թուրքիայի դեմ»:³ Ճիշտ է, այս գնահատականը հերքվել է խորհրդային պատմաբանների կողմից⁴, սակայն ցայսօր սխալը կրկնում են որոշ

1. Տե՛ս էնվեր Ջիա կարալ, Թուրքական հանրապետության պատմությունը (1918-1953), Ստամբուլ, 1958, էջ 97, (Թուրք.):
2. ЦПА ИМЛ, ф. 558, оп. 1, д. 1989, л. 1.
3. Տե՛ս Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխում թուրք պատմագրության մեջ (հեղ. Ն. Ղ. Սարգսյան, Բ. Գ. Սահակյան Նր. 1963):
4. 150

թուրքագետներ¹: Եվ դա այն ժամանակ, երբ իրենք թուրքերը՝ ուղղակի գործիչներ ու պատմաբաններ, աներկիմաստ խոստովանում են, որ հենց Թուրքիան է հարձակվել Հայաստանի վրա:

Տակավին 1919 թ. ամռանը Քյազիմ Կարաբեքիրի պատվիրակները մշտական կապ էին պահպանում Բաքվի մուսավաթական կառավարության հետ, ըստ որում կապի գլխավոր խողովակները իթթիհադականներից ժառանգություն մնացածներն էին: 1919-ի վերջին Բաքու ժամանեց թուրքական զորավարներից մեկը՝ նախկին հրամանատար Խալիլ փաշան: Քեմալի կողմից նրան առաջադրանք էր տրվում ապահովել խորհրդային իշխանության ուղղակի, նյութական և բարոյական աջակցություն հօգուտ իր շարժման: Այդ ժամանակ Ադրբեջանում ազատ գործողության իրավունքից արդեն իսկ օգտվում էր Նուրի փաշան, որը ղեկավարում էր մուսավաթականների հետ սերտորեն շաղկապված և համաթուրքական բարոզություն ծավալած «Թուրքական ժողովրդական պատվիրակություն» կոմիտեն: Բաքվում էր գտնվում նաև մոլեռանդ պանթուրքիստ, դոկտոր Ֆուադ Սաբիթը՝ էրզրումի համազումարի կազմակերպիչներից մեկը:

Խալիլ փաշան կոչ արեց թուրքական զորքեր ուղարկել բացելու Թուրքիայի համար կենսական նշանակություն ունեցող Նախիջևան—Ջանգեզուրյան ուղին: Ինքը՝ Խալիլ փաշան, ինչպես նաև Նուրի փաշան և թուրք այլ սպաներ, զենքը ձեռքին մարտնչեցին Ղարաբաղում և Ջանգեզուրում, իսկ ավելի ուշ՝ նաև Դաղստանում: Նրանք Հյուսիսային Կովկասի լեռնականներին կոչ արեցին համախմբվել «Միացյալ լեռնականների միության» մեջ և իրենց կազմակերպությունը միացնել Ադրբեջանական հանրապետության հետ: Թուրք պատվիրակները նկրտում էին միավորել Հյուսիսային Կովկասի բոլոր մահմեդական տարրերին՝ Թուրքիայի հոգատարությունը (պրոստեկտորատը) ձանաչելու պարտադիր պայմանով:

1920 թվականի գարնանը դոկտոր Ֆուադ Սաբիթ-օղլուն իրեն հայտարարեց Բաքվում թուրքական գլխավոր ներկայացուցիչ: Այդ տարվա առաջին ամիսներին թուրքական գործակալներն արդեն ամրապնդել էին կապը ընդմեջ Անատոլիայի ու Բաքվի և թուրք ազգայնականների կողմից Հայաստանի բռնագրավումը համարում էին մոտալուտ «Հրաշալի գործ»:

Իրականում Բաքվի և Անկարայի միջև գլխավոր միջնորդը Քյազիմ Կարաբեքիրն էր: Նա խորհուրդ տվեց թուրքական պաշտոնական ներկայացուցիչ նշանակել՝ Մոսկվայի հետ

1. Տե՛ս Турецкая республика. Справочник, Баку 1986, ст. 9. 151

բանակցութիւններ վարելու համար: Կարաբեքիւրի կարծիքով, խորհրդային Ռուսաստանի և Թուրքիայի համագործակցութիւնը պետք է իրականացվեր հետևյալ շրջանակներում. Թուրքական բանակի կողմից «կայսերապաշտ Հայաստանի» ջախջախում, իսկ բուլղարական ուժերի կողմից Վրաստանի գրավում ու անգլիացիների վտարում, ըստ որում նախատեսվում էր, որ Թուրքիային խորհրդային նյութական, պարենային և ռազմական օժանդակութիւնը միաժամանակ կհեշտացնէր բուլղարիկների պայքարը ինտերվենտներին դեմ:

Պարզվում է, որ «գեռես» զարնան ամիսներին Կարաբեքիւրը լիովին ավարտել էր ուժերի միավորումն ու գինուճը հայերի դեմ հարձակվելու համար¹: Այդ ժամանակ Կարսի և Բայազետի սահմաններին կենտրոնացած քեմալական զորքերի իսկական նպատակների մասին է վկայում նաև ապրիլի կեսերին Անկարայի ղեկավար շրջաններին ուղարկած Կարաբեքիւրի հետևյալ հեռագիրը. «Մոտ օրերս պիտի ավտեմ, որ Հայաստանը սրբված է աշխարհի քարտեզից»²:

Թուրքերը իրենց ցեղասպան-նվաճողական գործողութիւնները իրականացնում էին Անտանտի դեմ պայքարի ստապատիր լուղունգով, իսկ բուն Հայաստանի դեմ պատերազմը ներկայացնում որպես «Անտանտի դաշնակից հայկական իմպերիալիզմի դեմ պայքար»: Քեմալական հրամանատարութիւնը, հայտարարեց, որ իր զորքերը մարտնչում են «Անտանտի գործակալ դաշնակների» դեմ, ի խնդիր «դաշնակների լծից հայ ժողովրդի ազատութեան»: Ամենուրէք և ոչ առանց հաջողութեան տարածվում էին շուտակէտ այն մասին, որ քեմալականները իբր ճիշտ ու ճիշտ այնպիսի հեղափոխականներ են, ինչպիսիք բուլղարիկներն են: Իսկ թե ինչպիսի բուլղարիկներ էին քեմալականները, այդ մասին ինքը Մ. Քեմալը ասել է 1919 թ. սեպտեմբերի 22-ին Սվազի համագումարում. «Ինչ վերաբերում է բուլղարիկին, ապա նկատի ունենալով մեր կրոնը, մեր ավանդույթներն ու մեր ընկերային կարգը, ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ այդ վարդապետութիւնը հաջողութեան որևէ հեռանկար չունի մեր երկրում: Թուրք ժողովուրդը պատրաստ է անհրաժեշտութեան դեպքում նույնիսկ պայքարելու նրա դեմ³: Իսկ 1920 թ. օգոստոսի 14-ին Անկարայում արտասանած ճառում ասել է. «Բուլղորին հայտնի է, որ մեր տեսակետը և սկզբունքները բուլղարիկյան շեն և առ այսօր մենք բացարձակապես ու երբևէ

չենք մտածել և որևէ ջանք էլ չենք գործադրում, որպեսզի մեր ժողովրդին հարկադրենք ընդունելու բուլղարիկյան սկզբունքները: Մենք համոզված ենք, որ մեր ազգի, կյանքի ու ապագայի երաշխիքները կապված են ազգային իդեալների և սկզբունքների հետ»¹:

Թուրք պատմաբան Յահյա Օքչուն իր «Թուրք-ուսական պայքարի պատմութիւն» գրքում ընդգծել է. «Մեծագույն թուրքի, մեր Աթաթուրքի բառերով ասած, Թուրք ժողովրդի մեծագույն թշնամին բուլղարիկն է, որին պետք է ոչնչացնել այնտեղ, որտեղ կհայտնվի»²: Իսկ այս խոսքերը վերաբերում են այն ժամանակաշրջանին, երբ խորհրդային Ռուսաստանը նշանակալից օգնութիւն էր ցույց տալիս Թուրքիային, հասկանալի է՝ զենքով ու ոսկով: Այդ ավելի քան կենսական օժանդակութիւնը քեմալականները հատուցելու էին խորհրդային Ռուսաստանի նկատմամբ «բարեկամական» վերաբերմունքով, որի մասին Իրանում Թուրքիայի ներկայացուցիչը հայտարարել է. «Բուլղարիկների հետ մեր բարեկամական հարաբերութիւնները սոսկ ձեռնարկ (երևութական) բնույթ են կրում»³:

Հակառակ այդ ամենին, խորհրդային Ռուսաստանի պաշտոնական շրջանները փառաբանում էին քեմալական շարժումը, «չտեսնելու» տալով նրա հակախորհրդայնութիւնն ու ծավալապաշտ ներտումները: Քեմալական Թուրքիան դիտվում էր որպես Արևելքում սոցիալիստական հեղափոխութեան դրոշակիր: Բուլղարիկյան կուսակցութեան համար փոքր ժողովուրդների հարց գոյութիւն չունեի: Ահա թե ինչ է գրել «Իզմեստիա» թերթը 1920 թ. նոյեմբերի 22-ին. «Անդրկովկասի կոմունիստական կուսակցութիւնը, որի համար գոյութիւն չունեն ազգային հարցեր, որպես այդպիսիք, պետք է իրադարձութիւնները գնահատի համաշխարհային հեղափոխութեան հիմքերի ամրապնդման տեսակետից: Ինչպես Հայաստանի դաշնակցականները, այնպես էլ Վրաստանի մենշևիկները մեզ համար այն խոշընդոտող քարակույտն են, որից հարկ է մաքրել հեղափոխութեան դեպի Արևելք ձգվող ճանապարհը: Կուսակցութեան բոլոր ուժերը ներդրված են այդ խոշընդոտող վերացնելու գործին: Նույն նպատակն է հետապնդում նաև խորհրդային կենտրոնական իշխանութիւնը»:

1. Տե՛ս Ջեմալ, Թուրքիայ, նշվ. աշխ., էջ 36:
2. Նույն տեղը, էջ 25-26:
3. «Նոր Ստամբուլ», 10. XI. 1965 (Թուրք.):

1. М. Кемаль, Путь новой Турция, т. 3, М., 1934, ст. 314.
2. Օքչու Յահյա, Թուրք-ուսական պայքարի պատմութիւնը, Անկարա, 1949, էջ 239 (Թուրք.):
3. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ք. 16 թ. 43:

Բոլոր դեպքերում միամիտները և նրանք, ովքեր ուզում էին խաբվել, հրապուրվեցին քեմալականների «հեղափոխականության» խաբեպատիր խայծով և ընկան թուրքերի թակարդը: Քեմալականների քարոզչությանը քիչ չնպաստեցին հեղկոմից ղեկավարվող հայ բոլշևիկները, որոնք դաշնակների հեղինակությունը ամեն գնով պահելու իրենց ջանքերում մինչև կոկորդները խրվեցին ազգամնաս դիրքորոշման մեջ: Այսպես, Հայաստանի հեղկոմի հույժ գաղտնի փաստաթուղթը ուղղված հայ կոմունիստներին և, հատկապես, Հայաստանի Հանրապետության քեմալական ղավթիչների դեմ պայքարող զորքերին, կոչ էր անում. «Հայաստանի կոմունիստների, (բոլշևիկների) կենտրոնական կոմիտեն հրահանգում է կուսակցական բոլոր կազմակերպություններին, թե թիկունքում, թե ուղղաձև կատարում և հատկապես Կարսի կայազոր մեկնող բոլշևիկներին, անհատ զինվորների շրջանում և առանձին հավաքույթներում, եթե այդ հնարավոր է, ինչպես նաև գրավոր թուղթիկների միջոցով ծավալել լայն պրոպագանդա ընդդեմ պատերազմի, հիմնական խնդիր դարձնելով»¹

1. Որ ներկա թուրքիան այլևս նախկին սուլթանական թուրքիան չէ և Հայաստանի հանդեպ ագրեսիվ նպատակներ չունի.

2. Քեմալական թուրքիան խորհրդային Ռուսաստանի հետ դաշնակից է և պայքարում է իր ազատության համար լնդդեմ իմպերիալիստական տերությունների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Հունաստանի.

3. Հանրապետական Հայաստանի հաղթանակը թուրքիայի նկատմամբ կնշանակի իմպերիալիզմի սաստկացում Մերձավոր արևելքում և դրանով իսկ կվտանգվի հեղափոխության հաղթանակը Անդրկովկասում, իսկ ընդհակառակը, Հանրապետական Հայաստանի պարտությանը կարագացվի ողջ Անդրկովկասի, ապա նաև Արևելքի խորհրդայնացումը.

4. Հայ բոլշևիկ-կոմունիստների խնդիրը պետք է լինի՝ արագացնել Հանրապետական Հայաստանի պարտությունը, որով և կարագացվի Հայաստանի խորհրդայնացումը:

Այս նպատակի համար պետք է 1. կազմալուծել հայկական կովող բանակը բոլոր միջոցներով, այն է՝ ա) դասալքություն և ամեն կերպ խանգարել զորահավաքին, բ) ուղղաձև կատարում հասկացնել զինվորներին, որպեսզի նրանք չկրակեն առաջացող թուրքական զինվորների վրա, այլ, լքելով դիրքերը, վերադառնան թիկունք, գ) չենթարկվել սպաների հրամաններին և հարկ եղած դեպքում ոչնչացնել նրանց:

2. Այս ամենի հետ ամենաէականն է հասկացնել Հանրապետական Հայաստանի զինվորներին, որ հաղթող թուր-

քական ասքյարները հեղափոխական ասքյար են, որոնք ոչ միայն իրենց թույլ չեն տա որևէ բռնի գործողություն պարտված երկրի հանդեպ, չեն վնասի խաղաղ ազգաբնակչությանը, այլև կօժանդակեն աշխատավոր հայ ժողովրդին ազատվելու իմպերիալիստների գործակալ դաշնակցականների տիրապետությունից:

3. Նորից ու նորից բացատրել, որ դաշնակցականների տիրապետությունից ազատվելով, Հայաստանն անմիջապես կկապվի խորհրդային Ռուսաստանի հետ, ընդմիջում վերջ կտրվի պատերազմին, և սովից ու մշտական ընդհարումներից քայքայված երկիրը կլիանա Ռուսաստանի հացով և մասնակիցը կդառնա համաշխարհային հեղափոխության մեծ գործին»:

Մանրթագրությունում ասված է. «գրությունը կարդալ սահմանափակ ժողովում և կարդալուց հետո անմիջապես պրել»: Այս փաստաթուղթը ստորագրել են Հայաստանի կոմունիստական բոլշևիկների կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամներ Սարգիս Կասյանը, Ասքանազ Մուսվաչյանը, Ավիս Նուրիջանյանը, Եավարշ Ամիրխանյանը, Իսահակ Գովյաթյանը և Աշոտ Հովհաննիսյանը:

Այդ հրահանգի համարն է 218, Բաքու, 1920 թ. սեպտեմբերի 20»¹:

Ինչպես ցույց է տալիս փաստաթուղթը, հայ բոլշևիկ ղեկավարները իրենց քաղաքական ձգտումներին հասնելու համար պատրաստ էին դավաճանելու ազգային շահերը, միայն թե անցնեին իշխանության զուտ:

Դա իհարկե, նորություն չէր կոմունիստների համար: Նրանց հայտնի էր Լենինի՝ առաջին աշխարհամարտի օրերին հռչակած «Սեփական հայրենիքի պարտության» յողոնգը, որը մեկնաբանելու անհրաժեշտություն չի պահանջում:

Ետո շանցած հեղկոմի ղեկավարները համոզվեցին, որ քեմալականները ոչնչով չեն տարբերվում երիտթուրքերից: Նոր թուրքիայի ղեկավարները՝ քեմալականները, շարունակում էին Օսմանյան թուրքիայի ղավթողական, զենոցիդի ռադաքականությունը: Այդ է վկայում նույն հեղկոմի անդամ Ասքանազ Մուսվաչյանի 1920 թ. հոկտեմբերի 19-ին խորհրդային Ռուսաստանի բոլշևիկյան կենտկոմին հղած գրությունը, որտեղ նա նշում է. «Քեմալականներն ասում են, որ թուրքական ազգային զորքերի Հայաստան ներխուժումն իբր ձեռնարկված է խորհրդային Ռուսաստանի հետ անմիջական կապ հաստատելու նպատակով: Իրականում այդ հարձակումը

վեր է ածվել Հայաստանի Հանրապետության ուղիղ կեսի նվաճման, Սարիղամիշից Կարսի վրայով մինչև Ալեքսանդրոպոլ, Ղարաբլիխսա և Ղազախ, հենց այն հողատարածքը, որը 1918 թ. ընկավ երիտթուրքական ջարդարարների լծի ներքո: Չե՞ն կրկնվի, արդյոք, 1918-ի սարսափները, երբ Հայաստանի լավագույն մասը ավերվեց, իսպառ թալանվեց և տանյակ ու հարյուր հազարավոր ազգաբնակչությունը զոհվեց անխնա կոտորածից, սովից և համաճարակներից: ...Շատ ցավալի է, որ թուրքական ազգային զորքերի վերնախավը մինչև այժմ չի ազատվել փաշաների պաշարի արյունոտ մեթոդներից»¹:

Մեկ այլ փաստաթղթում դրա հեղինակները Հայաստանը ներկայացնում են որպես «Լուրջ վտանգ Արևելքի հեղափոխության դրոշակակիր քեմալական Թուրքիայի համար», կոմինտերնին կից ստեղծվել էր Արևելքի ժողովուրդների քաղաքական ու գործողության խորհուրդ:

Բաբվում ընթացող Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարի նախագահությունն ընդունեց «Եզրակացություն» խիստ գաղտնի փաստաթուղթը, որը սկզբից մինչև վերջ լի էր հակահայկական ոգով: Հայաստանի Հանրապետությունն՝ այնտեղ ներկայացված է որպես ագրեսիվ ուժերի կենտրոն, հարևան երկրների համար մշտական վտանգ հանդիսացող աղբյուր: «Ներկա պահին դաշնակցական կառավարությունը եռանդազին պատրաստվում է մեր դեմ պատերազմելու» (խորհրդային Ռուսաստանի-Ս. Ս.), հաստատորեն նշվում է «Եզրակացությունում»: «Անգլիական կառավարությունը, նշվում է այդ փաստաթղթում, պատրաստվում է անգլոպարսկական պատերազմի և կարող է Վրաստանի ու Հայաստանի միացյալ զորքերով հարվածել խորհրդային Ադրբեջանին»: Դա արվում էր «Ադրբեջանը բոլշևիկյան ճնշումից ազատագրելու» դրոշի ներքո և Բաքուն խորհրդային Ռուսաստանից պոկելու նպատակով: «Հարվածը կհասցվի մոտ ժամանակներում, և ռազմական գործողությունները կսկսվեն հենց որ անգլո-շահական զորքերը կմոտենան ռուսական հին սահմանին ու կապ կհաստատեն Հայաստանի հետ: Հայկական զորքերի հետ Ադրբեջան մուտք կգործի նաև ներկա պահին Վրաստանում պատսպարվող մուսավաթական կառավարությունը»:

«Եզրակացություն» փաստաթղթի հեղինակները ավելի շատ մտահոգված էին նրանով, որ «ուժերի ու միջոցների

սպառման հետևանքով Թուրքիայում մարում է ազգային-հեղափոխական շարժումը... Թուրքական ազգային շարժման ընկճումը միաժամանակ կհանգեցնի բոլոր հեղափոխությունների ձախողմանը Արևելքում»:

Այդ փաստաթղթում Բաքուն, հմտորեն կողմնորոշվելով «պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի քաղաքականության» հարցերում, հաճախ է հանդես եկել Մոսկվային թելադրողի դերում, որով հայ ժողովրդի շահերը, ըստ էության, զոհաբերվում էին «համաշխարհային հեղափոխության հաղթանակին»:

Ամբողջական պատկերացում կազմելու համար ավելորդ չենք համարում բերել այդ թունոտ հակահայկական քաղաքական պասկվիլից առանձին մեջբերումներ.

Ամբողջական պատկերացում կազմելու համար ավելորդ չենք համարում բերել այդ թունոտ հակահայկական քաղաքական պասկվիլից առանձին մեջբերումներ.

«Նորհրդային Ռուսաստանի ու համաշխարհային հեղափոխության համար կործանարար այդ հետևանքներից խուսափելու նպատակով մեզ անհրաժեշտ է՝ ա) ինչ գնով էլ լինի և ամենայն արաւակարգությամբ քակցել մարող ազգային շարժմանը Թուրքիայում և բ) կանխել անգլո-շահական, հայկական ու վրացական պինվորական ուժերի միավորումը: Ինչպես մեկը, այնպես էլ մյուսը կարող են ձեռք բերվել միայն թուրքական ազգայնամոլ գործերի հետ միավորված, սեփական ժողովրդին ճնշող դաշնակցության լծից ազատվելու և հեղափոխական Թուրքիայի հետ միավորվելու դրոշի ներքո Հայաստանի վրա հարձակվելով:

Այս միավորումը մեզ ու հեղափոխական Թուրքիային թշնամի, դաշնակցական կառավարության ոչնչացումը, նույնիսկ այն պարագայում, եթե մեզ չընձեռեն Մուստաֆա Քեմալի կառավարությանը նյութապես անհապաղ օգնելու հնարավորություն, նրան կաջակցեն այնքանով, որ առաջին հերթին հնարավորություն կտան Հայաստանի սահմանից հանել և դեպի արևմուտք նետել էրզրումի կորպուսը: Երկրորդ կվերացնեն վտանգն ազգայնականների թիկունքում, նրանց հնարավորություն կտան Անտանտի զորքերից առաջ թափանցել ընդհուպ մինչև Կովկաս, չկորցնելով կազմակերպվածությունն ու պաշարը շարունակելու մի վերջնական հաջողություն հասնելու հույսերը: Երրորդ՝ կբարձրացնեն Քեմալ փաշայի հեղինակությունը, կբորբոքեն ազգային շարժումը, անգլիացիների դրածո սուլթանին թույլ չեն տա իրեն հայտարարելու միակ իշխանությունը Թուրքիայում:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ ֆ. 40/113, գ. 22, Թ. 1-2, 156

Հարձակումը Հայաստանի վրա, թուրքական ազգային շարժումը փրկելուց դատ, մեզ կրեբրի նաև այն օգուտը, որ մեզ կընձեռի միասին մեր դեմ ելած թշնամիներին առանձին առանձին ջարդելու հնարավորություն: Հայաստանը պետք է շարքից հանվի ավելի վաղ, քան կմոտենան անգլո-շահական զորքերը, իսկ Վրաստանը, որին այս արշավանքի ժամանակ մենք չենք բախվելու, կվախենա խառնվել պայթա-րին: Բացի այդ, հարձակումը Հայաստանի վրա կլինի ավելի դյուրին, քան նրանից պաշտպանվելը, քանզի Ադրբեջանը բուլղարներից ազատագրվելու դրոշի ներքո մեզ վրա դաշ-նակցականների հարձակման պարագայում բնակչության մի մասը մեր դեմ կլինի, իսկ դաշնակցականներից ազատագրելու դրոշի ներքո Հայաստանի վրա մեր հարձակման դեպ-քում մեզ հետ կլինի ոչ միայն ադրբեջանական ողջ բնակ-չությունը, այլև հայերի մի մասը... Այս ամենից բացի, դաշ-նակցական Հայաստանի դեմ պատերազմը կամրապնդի մեր դրությունը Ադրբեջանում, կխլի հողը մուսավաթական հակա-հեղափոխականների ոտքի տակից:

Դիվանագիտական առումով Արևմտյան Եվրոպայում հասարակական զայրութի փոթորիկը կանխելու համար Հա-յաստանի վրա հարձակումը պետք է իրականացվի հետևյալ կերպ. թուրքական զորքերը կսկսեն հարձակվել Հայաստանի վրա, իսկ մենք մեր ամբողջ մամուլով և Եվրոպայում հրա-պակայնության մեր բոլոր օրգանների օգնությամբ հսկայա-կան աղմուկ կբարձրացնենք հայ-թուրքական կոտորածների և դրանց մեկընդմիջտ վերջ տալու անհրաժեշտության մա-սին, և այդ կոտորածները դադարեցնելու պատրվակով մեր զորքերը կմտնեն Հայաստան՝ նրա զորքերից ամայացած արևելյան սահմանից... և փոխարենը կհաստատվի խորհրդա-յին իշխանություն: Ապա մենք թուրքական զորքերը դուրս կբերենք Հայաստանի սահմաններից... Այսպիսով, արևմտա-եվրոպական պրոլետարիատի աչքին մենք կերևանք այն հաշ-տարար արտակարգ ազնվաբարո դերում, որը Հայաստանի կողմն է շարժվում միայն այն բանի համար, որ վերջ տա կոտորածին և հայ ժողովրդի մնացորդները փրկի վերջնական ոչնչացումից:

Վկայակոչված բոլոր նկատառումներից ամենագլխավորն այն է, որ պատերազմն անխուսափելի է. եթե մենք չնախա-ձեռնենք հարձակումը Հայաստանի վրա, ապա երկու շաբաթ հետո նա կձեռնարկի հարձակում խորհրդային Ադրբեջանի վրա, որը մեզ համար կնշանակի Բաքվի կորուստը:

Մերձավոր արևելքում մեր դրությունն այժմ այնքան ան-բարենպաստ է, որ մենք չենք կարող կանգնել տեղում և որ-պեսզի չնահանջենք, պետք է առաջ գնանք, պետք է արագ շարժվենք, քանզի ևս մեկ ամսվա հապաղում, և հեղափոխու-թյունը Արևելքում լիովին կձախողվի: Արևելքում հեղափո-խությունը փրկելու համար անհրաժեշտ են խորհրդային զոր-քերի անհապաղ հարձակում Հայաստանի վրա և Հայաստա-նում խորհրդային կարգերի հաստատում:

Արևելքի ժողովուրդների խորհրդի նախագահությունն իր այս «եզրակացությունը» ներկայացնում է երրորդ ինտերնա-ցիոնալի գործադիր կոմիտեի նախագահությանը և ՌԿԿ-ին և ԿԿ-ին՝ պատճենը հաղորդելով ՌԽՖՍՀ արդգործկոմատին:

Սույն «եզրակացությունը» վերադաս կուսակցական մար-միններից դուրս ոչ մի հրապարակման ենթակա չէ:

1920 թ. սեպտեմբերի 17, ք. Բաքու):
Բաքվում հավաքված «ինտերնացիոնալիստները» խորա-մանկությունը ամեն կերպ ձգտում էին նենգ միջոցներով ար-մանկությունը ամեն կերպ ձգտում էին նենգ միջոցներով ար-դարացնել այնքան ակնհայտ նրանց հետապնդած նպատակը, որ հարկ չկա վերլուծելու և հերքելու այս փաստաթուղթը: Այս փաստաթղթերից անհերքելիորեն բխում է այն, որ քեմալա-կանների Հայաստանի վրա հարձակման պլանը վաղորոք համաձայնեցված է եղել խորհրդային կառավարության հետ և նրա կողմից պաշտպանություն ու աջակցություն է ստացել: «Եզրակացություն» հիմնական դրույթները արձագանք էին գտնում, ինչպես տեսանք, Հայաստանի հեղկոմի գաղտ-նի հրահանգում:

Հարկ է ընդունել, որ կոմունիստների գործուն պրոպա-գանդիստական ջանքը անհետևանք չմնաց: Տեղին է վկայա-կոչել վրաստանում խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուց-չություն կողմից Չիչերինին հասցեագրված մի հեռագիր. «Հայ ղուկորները, մեծամասնությամբ խորհրդային իշխանության համակիրներ են, այդ իսկ պատճառով քեմալականներին անձնատուր եղան: Հակառակ իր հարաբերական մեծաթիվու-թյան և անգլիական ընտիր զենքերին, հայկական բանակը շատ թույլ դիմադրություն ցույց տվեց: Կարսի, Իզդիրի շեր-շանում արձանագրվեցին ամբողջ գնդերի կովելուց հրաժար-ման և քեմալականներին անձնատուր լինելու դեպքեր²: Հա-յաստանի դրության մասին 1920 թ. նոյեմբերին շեյխ անդամ Շավարշ Ամիրխանյանը կուսակցության կովկասյան բյուրո-յին հղած իր հաղորդման մեջ նշել է. «Լինում էր, երբ հայ-

1. 22 ԿՊՊԱ, ք. 133, ք' 3, ք. 7, ք. 1-3:

2. АВП СССР. ю. 132-референтура по Турции, л. 2, оп. 3, л. 6.

կական զորամասերը առանց մարտերի ամբողջովին հանձնը-
վում էին Քեմալին, ընդունելով նրան բոլշևիկի տեղը¹։

Քեմալական զավթիչների օգտին էին գործում քաղբյու-
րոյի որոշ անդամներ, հատկապես Ստալինը և Տրոյկին։
Միայն վերջերս մատչելի դարձած արխիվային փաստաթղթե-
րը վկայում են ու հաստատում, թե Ստալինն ինչ շարագու-
շակ դեր է խաղացել Հայկական հարցում, ինչպիսի աղետա-
լի հետևանքներ են ունեցել նրա ապակողմնորոշող հեռա-
գրերն ու նամակները։ 1920 թ. նոյեմբերի 5-ին, օրինակ, երբ
Թուրքերն արդեն իսկ տիրել էին Մարիդամիշին ու Կարսին և
ընդհուպ մոտեցել Ալեքսանդրապոլին, նա Բաքվից հեռագրել
է Լենինին. «Չեզ կողմնորոշելու համար հաղորդում եմ...
դրությունը Թուրքիայում պարզ չէ. այն կարող է վտանգավոր
դառնալ, եթե սեղի ունենա Քեմալի համաձայնությունը Ան-
տանտի հետ, քանի որ Քեմալի շեզոքացումը կգյուրացնի
դեպի Բաքու Անտանտի զինարշավը։ Հետևաբար, առանց
մանրակրկիտ հետազոտության և Թուրքիայում իրադարձու-
թյան պարզաբանման պետք չէ Հայաստանի հետ կնքել պայ-
մանագիր, որը Հայաստանին, նշանակում է՝ Անտանտին,
կհանձնի մուսուլման ազգաբնակչությանը ստրատեգիական
կարևորագույն մի շրջան և որը մեզ կներքաշի Թուրքիայի
հետ առձևկատման մեջ։ Անհրաժեշտ է առայժմ ձգձգել Հա-
յաստանի հետ պայմանագրի կնքումը, ձևացնելով, որ Հա-
յաստանի համար ձեռնտու խաղաղություն ենք ցանկանում,
իսկ հեռագայում ամեն ինչ պարզ կլինի»²։

Ի դեպ, Հայաստանի Հանրապետության կառավարու-
թյունը ջանում էր հնարավորին շափ շուտ պայմանագիր կըն-
քել Խորհրդային Ռուսաստանի հետ, որպեսզի վերջինս, քե-
մալական Թուրքիայի հետ բարեկամական կապերի մեջ լի-
նելով, նպաստեր Անկարայի հետ Երևանի հարաբերություն-
ների բնականոնացման։ Երևանից Թիֆլիսի Հայաստանի լիա-
զոր ներկայացուցչին ուղարկված հեռագրում ասված էր. «Ար-
տաքին գործերի ժողովում Չիչերինի հուլիսի 20-ի հեռագրից
պարզվում է, որ Ռուսաստանի Խորհրդային կառավարությունը
ցանկանում է Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև խաղաղ
բարեկամական հարաբերությունների պայմանագրի կնքման
բանակցությունները Մոսկվայից Հայաստան տեղափոխել։
Կառավարությունս խոր ցավով պետք է հաստատի, որ հա-

կառակ իր անկեղծ ցանկության ու ջանքերի՝ նպաստել Խոր-
հրդային Ռուսաստանի հետ բարեկամության պայմանագրի
արագ և հաջող կնքման, մեր պատվիրակության և Խորհրդա-
յին կառավարության Մոսկվայի երկամսյա բանակցություն-
ները չավելի այն արդյունքները, որոնք հայ ժողովուրդն ակըն-
կալում էր, հենվելով Մոսկվայի բարեկամական հավաստիա-
ցումների վրա։ Այնուամենայնիվ, ընդհատաջելով Խորհրդա-
յին կառավարության ցանկությանը, Հայաստանի կառավա-
րությունը բնավ էլ դեմ չէր Ռուսաստանի Խորհրդային կա-
ռավարության ներկայացուցիչ Լեզրանի հետ հիշյալ բանակ-
ցությունները Երևան տեղափոխելու և Լևոն Շանթի գլխավո-
րած պատվիրությանը Մոսկվա կարգադրություն է ուղարկ-
ված՝ շտապ տեղափոխելու Երևան։ Հայկական կառավարու-
թյունը պատրաստ է հետագա բանակցությունների համար
Հայաստանում ընդունելու Ռուսաստանի Խորհրդային կառա-
վարության պատվիրակներին»³։

Ստալինի մտադրությունները պարզ էին, նա ցանկա-
նում էր, որ նախքան Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև պայ-
մանագրի կնքումը Թուրքերը հնարավորին շափ շատ հայկա-
կան հողատարածքներ զավթեին։

Թուրքական զորքերը իրար հետևից գրավեցին Կարսի
ամբողջ մարզը, Ալեքսանդրոպոլը, Սուրմալուի գավառը և
երկաթուղու Ալեքսանդրոպոլ-Ղարաքիլիսա հատվածը, կտրե-
լով Հայաստանի արտաքին աշխարհի հետ հաղորդակցման
միակ ճանապարհը։

Նոյեմբերի 7-ին դարձյալ Ստալինը Բաքվից հեռագրում է
Լենինին և Չիչերինին. «Կարսը իրոք գրավված է, Ալեք-
սանդրոպոլը հավանական է կգրավվի, ըստ որում Թուրքերն
իր ավելի հեռու շեն գնալու այն գծից, որը հայտնի է Մոսկ-
վային։ Կարծում եմ, որ այս տեղեկություններն ուշացած է,
քանի որ Թուրքերը արդեն գիծն անցել են և բացի դրանից
ցանկանում ու հետապնդում են իրենց սեփական նպատակ-
ները, ուրիշ խոսքով՝ ըստ երևույթին ցանկանում են Հայաս-
տանին հարկադրել հրաժարվելու Սևրի պայմանագրից և Ան-
տանտին էլ կատարված իրողության առաջ դնել քեմալական-
ների Կոստանդնուպոլսում նախատեսվող բանակցություննե-
րի կապակցությամբ»⁴։

Դեռ մինչև Հայաստան ներխուժումը Անկարայի և
Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունները պայմա-

1. Парта́рхив ИМЛ при ЦК ПС, Ф. 64, оп. 2-3, д. 169, л. 58.

2. ЦПА ИМЛ, Ф. 558, оп. 1, д. 198 д. л. 1.

1. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 69/200, ց. 1. Գ. 360, թ. 26.

2. ЦПА ИМЛ, Ф. 558, оп. 1, д. 1989, л. 1.

նախորդել էին այն բանի շուրջ, որ հարձակման անցնելու դեպքում թուրքերը Սարիղամիշի գծից այս կողմ՝ շանցնեն: Այդ են վկայում, հատկապես, թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական բաժնի պետ Հիքմեթի հաղորդագրություններից մեկի հետևյալ տողերը՝ «Իրագրությունների ճնշման ներքո հարկադրվեցինք հարձակողականի անցնել Հայաստանի դեմ, հնարավորություն չունենալով մեր առաջխաղացքը քննարկել Խորհրդային Ռուսաստանի հետ: Համաձայն Խորհրդային Ռուսաստանի հետ մեր համատեղ որոշման, հարձակման դեպքում մենք Սարիղամիշից այն կողմ չպետք է անց կենայինք»¹:

Անկարայի և Մոսկվայի միջև նման պայմանավորվածության գոյությունը հաստատել է նաև Ստալինը 1920 թ. նոյեմբերի 4-ին Կովկասյան բյուրոյի նիստում. «Քեմալի համար հարցը զրված է այնպես, որ նա պիտի հարձակվի մինչև Սարիղամիշ: Մոսկվայից Քեմալին հեռագիր է ուղարկված, սակայն հայտնի չէ՝ ստացել է, նա թե ոչ»²: Այն, որ այդպիսի պայմանավորվածություն իրոք եղել է, հաստատում է նաև 1920 թ. դեկտեմբերի երկրորդ կեսին Ա. Մոավյանի և Ազրեյանում խորհրդային Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Աթաբեկյանի հանդիպումը Լենինի, Տրոցկու, Չիչերինի և Կարախանի հետ, որտեղ Մոավյանը ներկայացրել է խորհրդային Հայաստանի կառավարության դիմումը՝ թուրք վավթիչների դեմ ռազմական օժանդակություն բնձնելու խնդրանքը: Հանդիպման արդյունքների մասին Մոավյանը հեռախոսով դեկտեմբերի 26-ին հաղորդել է Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար Ալ. Բեկզադյանին: Մոավյանը ասել է, որ մեր խնդրանքին Լենինը պատասխանեց. «Ռուսաստանը պատրաստ է Հայաստանում կարգն ու անվտանգությունը պահպանելու համար զորք ուղարկել», ավելացնելով, թե՛ «Հասկացե՛ք ընկերներ, նույնիսկ եթե լինե՛ր այս պարագան, այս պահին Ռուսաստանը չի ուզի և չի էլ կարող կռվել մասնավորաբար Կարսի համար»: Մոավյանը հայտնում է նաև, թե Լենինը չէր զլանում Կարսի հարցում հայ ժողովրդին խորհուրդ տալ՝ «Մոռանալու իր հավակնությունները, քանի որ Կարսի մարզը երբևէ հայկական չի եղել»: Այնուհետև Մոավյանը հայտնում է, «թե երբ շեշտեցինք հայ ժողովրդի սարսափելի կացությունը և որ հայ աշխատավոր դասակարգերի առջև կոմունիստական կուսակցությունը

նք կարող է վարկաբեկվել», Լենինը հայտնեց, որ պատրաստ է դրան և ավելացրեց, թե ժամանակավորապես պարտավորված ենք զոհելու հայ աշխատավոր դասակարգերի շահերը «համաշխարհային հեղափոխության շահերուն»³:

Խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավարների մեջ կային ազնիվ, աեղի ուսեցող երևույթներն ու դեպքերը օբյեկտիվորեն գնահատող, համաշխարհային հեղափոխության սին երազանքներից հեռու կանգնած մարդիկ: Դրանցից էին Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողկոմ Կ. Չիչերինը, նրա տեղակալ Լ. Կարախանը և Հայաստանում Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Բ. Լեզրանը, որոնք ամեն կերպ ձգտում էին ցույց տալ, որ քեմալականները, որոնց Խորհրդային Ռուսաստանի քաղցյուրոյի և կենտրոնական կոմիտեի ղեկավարները ներկայացնում էին որպես «հեղափոխության դրոշակակիրներ Արևելքում», իրականում Անդրկովկասի նկատմամբ շարունակում են երիտթուրքերի զավթողական, ջարդարարական, պանթուրքական քաղաքականությունը: Այդ մասին ժամանակին հաղորդել է Բ. Լեզրանը. «Քանի դեռ թուրքերը կշարունակեն իրենց քաղաքականությունը Հայաստանի նկատմամբ, պետք չէ նրանց ընդհանրապես հավատալ և այդ մասին հարկ է հաստատապես հաշիվ տալ ինքն իրեն»: Եվ հետո. «Թուրքերի նվաճողական-ազգայնամուլական նկրտումների առկայությունը Կարս-Ալեքսանդրապոլի, իսկ գուցե և Աջարիա-Բաթումի նկատմամբ, առավել կամ նվազ անկասկածելի է»²:

Թուրքական հրամանատարությունը որոշեց հիմնական հարվածը հասցնել Սարիղամիշի կողմից: 1920 թ. սեպտեմբերի 23-ին թուրքերը ներխուժեցին Հայաստանի սահմաններից ներս, սեպտեմբերի 29-ին գրավեցին Սարիղամիշն ու Կաղզվանը, հոկտեմբերի 30-ին՝ Կարսը, նոյեմբերին 7-ին Ալեքսանդրապոլը, նոյեմբերի 12-ին՝ Ադինը և երկու ուղղություններով զորհրդարգացրեցին դեպի Երևան:

Դեպի Հայաստան իրենց զինարշավով քեմալականները հետապնդում էին և ուրիշ նպատակներ. Հայաստանը ռազմականորեն ջախջախելուց ու կուլ տալուց հետո՝ ռազմական միակողմանի ակտով պատառոտել Սևրի պայմանագիրը և դրանով իսկ ներգործել թուրքիայի նկատմամբ Անտանտի երկրների քաղաքականության վրա: Անգլիական «Թայմս» թերթը 1920 թ. դեկտեմբերի 22-ի համարում այս կապակ-

1. ՀՀ ԳԼՊԱ, ֆ. 144, ց. 2, գ. 25, թ. 94:

2. ЦПА ИМЛ, Ф. 558, оп. 1, д. 1986, л. 1-2.

1. Տե՛ս Ձ. Մրարյան, Երեք դաշնագրեր (Ալեքսանդրապոլի, Մոսկվայի և Կարսի դաշնագրերը, 1920-1921 թթ.) Գեյրութ, 1979, էջ 95:

2. АВП СССР, Ф. 32, д. 7, л. 100, 104.

ցությամբ գրում էր. «Մուստաֆա Քեմալը Հայաստան ներ-
խուժեց Կարսն ու Արդահանը բռնագրավելու համար: Նրան
թվաց, թե Հայաստանն իր ձեռքերում պահելով, կկարողանա
ճշտում բանեցնել Թուրքիայի նկատմամբ Անտանտի և ԱՄՆ-ի
քաղաքականության վրա»:

Սրաչ թուրքական զորքերը շարունակում էին իրենց ավե-
րիչ արշավը դեպի Հայաստանի խորքը, Հայաստանի Հանրա-
պետության կառավարողները հույսները դրել էին Անտանտի
օգնության վրա: Տակավին սեպտեմբերի 30-ին, Վրաստանում
Հայաստանի Հանրապետության լիազորը դիմում էր դաշնա-
կից երկրների ներկայացուցիչներին՝ խնդրելով ռազմական և
նյութական օժանդակություն ցույց տալ: Խնդրանքը կրկնվում
է նաև հոկտեմբերի 1-ին, 8-ին, 14-ին, 17-ին և 27-ին: Սա-
կայն դաշնակից տերությունները ամեն անգամ պատասխա-
նում էին, որ սվալ պահին իրենք ի վիճակի չեն շոշափելի
օգնություն հասցնել և որ հայերը պետք է հույսներն իրենց
սեփական ուժերի վրա դնեն ու գործեն ինքնուրույն: Թիֆլի-
սում Սեծ՝ Էրիտանիայի ներկայացուցիչ գնդապետ Ստոկոսն
ասում էր Խատիսովին. «Անգլիան ներկայումս անզոր է Հա-
յաստանին իսկական օգնություն ցույց տալու»: Իսկ Թիֆլի-
սում Հայաստանի ներկայացուցիչ Տ. Բեզդադյանի հետ զրույ-
ցի ժամանակ էլ խորհուրդ էր տալիս անձնական հայեցողու-
թյամբ գործել, ընդգծելով, որ «Եվրոպան կամ չի ցանկանում,
կամ էլ չի կարող օժանդակել և հայերը պետք է իրենք
իրենց ապավինեն»²: Ամերիկայի վրաստանյան պատվի-
րակը, իր հերթին հայտարարում էր. «Միացյալ Նահանգները
մասնակցություն չունեցան Սևրի պայմանագրին և թեկուզ
մեր կառավարությունը ճանաչել է Հայկական Հանրապետու-
թյունը, սակայն երբեք իր վրա որևէ պարտավորություն չի
վերցրել՝ հայ ժողովրդին պաշտպանելու կամ ռազմական
աջակցություն ցույց տալու իմաստով: Դրա համար էլ չի կա-
րող ներկա պայմաններում իր վրա պատասխանատվություն
վերցնել»: Հայաստանի «դաշնակիցները», «փոքր դաշնակ-
ցին», թողնելով թուրք ջարդարարների հոշոտմանը, հույս ու-
նեին, որ հայ-թուրքական պատերազմում հաղթանակին կհա-
ջորդի թուրքական ագրեսիայի ընդլայնումը Անդրկովկասում,
ինչը կհանգեցնի Թուրքիայի և Խորհրդային Ռուսաստանի
միջև պատերազմին:

Եվրոպական մամուլը զայրույթով էր անդրադառնում Հա-
յաստանի նկատմամբ Անտանտի քաղաքականությանը: Այս-

պես, անգլիական ազատականների օրգան «Մանչեստեր Գար-
դիանը» 1920 թ. հունիսի 15-ին «Հայաստանի ճակատագիրը»
խորագրված աուջնորդողում անսովոր կտրուկությամբ քննա-
դատում էր Ֆրանսիայի և Անգլիայի կողմից հայերի նկատ-
մամբ վարվող քաղաքականությունը: Իրենց «բարձր հովանա-
վորներից» բախտի քմայքին նեսված, հայերն իր վերջո երկու
հատվածի կիսվեցին, — շեշտում էր թերթը և շարունակում, —
մի հատվածը ստեղծեց սեփական՝ Երևանի հանրապետությու-
նը, մնացած հայերը սփռվեցին Փոքր Ասիայի լայնարձակ
տվիտներում: Մի այլ՝ «Նեշընըլ» թերթը 1920 թ. նոյեմբերի
27-ին ուղղակի գրում էր. «Դաշնակիցները սահմանափակվե-
ցին այն բանով, որ ապահովեցին իրենց շահերը: Նրանք
զավթեցին Սիրիան ու Միջագետքը, և Հայաստանը թողեցին
բախտի քմահաճույթին: Իսկ երբ «անպաշտոնական» խիղճը
բողոքեց, նրանք իրենց պարտավորությունները Ազգերի Լի-
գայի վրա գցեցին»: Եվ շարունակում էր. Հայաստանին ստի-
պեցին դաշնակիցների կողմում կանգնելու, և նա հայտնվեց
Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև...»: «Մոսկվան իր բարյա-
ցակամ միջնորդությունն առաջարկեց և ամենայն հավանա-
կանությամբ ոչ միայն անկեղծորեն ցանկանում էր, այլև կա-
րող էր նրան փրկել, սակայն դաշնակիցները Հայաստանի
փրկության այդ ճանապարհի առաջ վետո դրեցին»: «Այս-
պես, ուրեմն, — եզրափակում էր թերթը, — մեր դժբախտ
«պաշտպանյալին» օրինապահության մղելով, մենք նրան
թուրքերի հետ գժտեցրինք և հեռացրեցինք Ռուսաստանից,
ապա և թողեցինք օտարական ճակատագրի դեմ-հանդիման»:
Նույնիսկ միլյուկովյան «Նովայա Ռոսիա» թերթը գրում էր, որ
բոլշևիկյան Ռուսաստանը Հայաստանի համար Թուրքիայի դեմ
ավելի լավ է, քան նրա՝ Անտանտի պաշտոնական հովանա-
վորները: ... Հայաստանն անկասկած կօգտվի այդ դասից և
թվում է: Թե այն հասկացել է ավելի շուտ, քան գործնական
կիրառման փորձ ձեռք բերելը: Իսկ Անտանտն էլ կհասկանա՞,
արդյոք; դա»: 1920 թվականի հոկտեմբերի 28-ին Խորհրդա-
յին Ռուսաստանի հետ խաղաղության պայմանագիր կնքելուց
հետո էլ դաշնակցական կառավարությունը ամեն կերպ ջա-
նաջ թուրքական հրամանատարության հետ բանակցություն-
ներ վարել, առանց Մոսկվայի գիտության ու միջնորդության:
Բեկզադյանի հետ ուղղակի հեռախոսակապով զրույցի ժա-
մանակ կառավարությունը նրան ի գիտություն էր հայտ-
նում, որ ուղարկում է «Ներկայացուցիչներ Կարաբեքիր Քյա-
ղիմի մոտ՝ փորձելու քեմալականների հետ անմիջական հա-
մաձայնության գալ, առանց հատուկ միջնորդի»: Նույն այդ

1. 22 ՊԿՊԱ ֆ. 200, գ. 532, թ. 4:

2. Նույն տեղը:

զրույցում դաշնակցական կառավարությունը հետևյալ ցուցմունքն էր տալիս. «Ձեր կողմից բանակցությունները շարունակեք առանձին՝ ինչպես թուրքերի, այնպես էլ բուլղարիկների ու անգլիացիների հետ»¹:

Վարչապետ Հ. Օհանջանյանի և ուղղակի նախարար Ռ. Տեր-Մինասյանի հետ 1920 թ. նոյեմբերի 19-ին հանդիպման ժամանակ կշտամբելով նրանց, Լեզրանը հայտարարում էր. «Երևան գալու ճանապարհին մենք իմացանք, որ դուք թուրքերի հետ զինադադար եք ստորագրել: Մեզ համար հետաքրքրական է իմանալ, թե ճշգրտիվ որո՞նք են այդ զինադադարի պայմանները, նաև պատճառները, որոնք Հայաստանի կառավարությանը մղել են դրանք ընդունելու»²:

Դաշնակցական վարչապետը, ջանալով արդարանալ, պատասխանում էր, որ «Հայաստանի կառավարությունը հարկադրվեց թուրքերի կողմից նոյեմբերի 8-ին առաջարկված զինադադարի պայմաններն ընդունել՝ ելնելով Ջաջուռի բարձունքներից հայկական զորքերի նահանջից հետո ուղղաճակատում ստեղծված ծայրաստիճան դժվարին դրությունից»: «Մենք իմացանք, — շարունակում է Օհանջանյանը, — որ թուրքերի հետագա զրոհը կանգնեցնելու հարցում ձեր միջնորդությունից իրական արդյունքներ դուք չեք ակնկալում»³: Դրան Լեզրանը պատասխանում է. «Ես դեռ սեպտեմբերի 29-ին Բեկդադյանին հայտնեցին, որ եթե Հայաստանի կառավարությունը բացահայտորեն հրաժարվի թուրքահայաստանի հարցը Սևրի պայմանագրով լուծելու մտադրությունից և դիմի Խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդությանը, ապա դա կարող է հսկայական դեր խաղալ թուրքահայաստանի հարցը բարվոք լուծելու գործում: Ներկայումս Սևրի պայմանագրի այդ տեսակետից իրական նշանակությունը զրոյի է հավասարված, և Հայաստանի կառավարությունը, իմ կարծիքով, սխալ թույլ տվեց ժամկետը բաց թողնելու իմաստով: Ներկա պահին Սևրի պայմանագրից հրաժարումը արդեն կորցրել է իր երբեմնի գինը»⁴: Ստեղծված ճգնաժամային վիճակից ելքը Լեզրանը տեսնում էր Խորհրդային Ռուսաստանի օգնության մեջ: Նա ասում էր. «Ես արդեն իսկ հայտնել եմ Վրաստանում ձեր դիվանագիտական ներկայացուցիչ Բեկդադյանին, որ եթե Հայաստանի կառավարությունը ուղղակի օգնության խնդր-

անքով դիմի Խորհրդային Ռուսաստանին, ապա ես վստահ եմ, որ այդ օգնությունը պիտի ցուցաբերվի: Ինչպես հայտնի է, արդեն իսկ դիվանագիտական օգնության համաձայնություն տրված է»¹: Զրույցների ընթացքում Լեզրանը ջանաց պարզել, թե թուրքերը նոյեմբերի 8-ի զինադադարով ի՞նչ պայմաններ են առաջ քաշել, որպեսզի կարողանար որոշել, թե որքան արդյունավետ է լինելու միջնորդությունը և ուղղակի ուղացած օգնությունը: Նա հայտարարեց. «Եթե Հայաստանի կառավարությունը համաձայնվել է Կարսը թուրքերին հանձնել, ապա ուղղաճակատի հետագա զորացման կամ ուղղակի օգնության համար Ռուսաստանին դիմելու ամեն մի անհրաժեշտություն վերանում է, քանի որ թուրքերն այս պայմաններում միշտ էլ խաղաղություն կկնքեն Հայաստանի հետ»²:

Նույնիսկ Հայաստանի համար այդ ճգնաժամային պահին, երբ թուրքերը գրավել էին Կարսն ու Ալեքսանդրապոլը և Հանրապետության զորքը նահանջում էր բոլոր ճակատներում, Օհանջանյանը հրաժարվում էր Խորհրդային Ռուսաստանի ուղղակի օգնությունից, Լեզրանին հայտարարելով. «...Մեր զինական ուժերը լրիվ բավարար են՝ թուրքիայի ծայրահեղ պահանջներին հակադրելու համար»³: Լեզրանը հերքելով դա, նշում էր, որ կարմիրբանակայինների Հայաստանում երևալու փաստն իսկ բավարար երաշխիք է լինելու այն բանի համար, որ թուրքիան չհամարձակվի շարունակել ուղղակի զործողությունները: «Թուրքիան այդպիսի քայլի կարող է դիմել միայն ու միայն Բաքվին տիրելու հաստատ որոշման դեպքում: Հայաստանի համար նա չի պատերազմի Ռուսաստանի հետ: Մյուս կողմից էլ թուրքիայի համար լրիվ ակնհայտ պետք է լինի, որ Ռուսաստանը Բաքուն պաշտպանելու է մինչև վերջին կարմիրբանակայինը»⁴: Խոսելով Խորհրդային Ռուսաստանի շահագրգռվածության մասին, Լեզրանը ընդգծում էր, որ «Ռուսաստանը չի կարող անտարբեր մնալ Հայաստանի վրա Քեմալի հարձակողականի նկատմամբ, քանի որ այդ հարձակողականն սկսում է ստանալ թուրքերի նկրտումների բավարարման զուտ իմպերիալիստական բնույթ, ստանում է քեմալականների միջավայրում իմպերիալիստական նկրտումների հետագա աճով...»

1. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 276, ց. 1, փ. 19, թ. 60:
2. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, փ. 529, թթ. 129-134:
3. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, փ. 529, թթ. 129-134:
4. Նույն տեղը:

1. Նույն տեղը:
2. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, փ. 529, թթ. 129-134:
3. Նույն տեղը:
4. Նույն տեղը:

Կարսը Հայաստանի ձեռքում՝ Հայաստանը չի վերածի իմ-
պերիալիստական երկրի: Իսկ Թուրքիայի ձեռքին, քեմալա-
կանների փոփոխվող տրամադրությունների պայմաններում,
կարող է խաղալ այդ հիմքի դերը: Կատարելապես ակնհայտ
է, որ այդպիսի հիմք-խարսխի ստեղծումը Ռուսաստանի
համար որոշակի սպառնալիք է ներկայացնում և չի համա-
պատասխանում խորհրդային Ռուսաստանի շահերին»¹:

Զրույցի վերջում Լեզրանը մեկ անգամ ևս շեշտում էր, որ
լեհական ճակատի վերացման և Վրանգելի դեմ հաղթանակի
կապակցությամբ, խորհրդային Ռուսաստանն ազատ ուժեր
ունի և կարող է կարմիր բանակի զորամասեր ուղարկել Հա-
յաստան՝ թուրքական զորքերին դիմակայելու համար»²: Դաշ-
նակցական կառավարությունը, սակայն, հրաժարվեց կարմիր
բանակի զորամասերի մուտքից և ընդունեց հաշտության
նվաստացուցիչ ու հեղձուցիչ պայմանները:

Հայտնի է, որ էրզրումում Զելալեդդին Արիֆ բեյի հակա-
քեմալական ապստամբության կապակցությամբ թուրքական
զորքերը հոկտեմբերի 1-ից 20-ը ստիպված դադարեցրին
ուղղակի գործողությունները Հայաստանի տարածքում:
Հատկանշական է այդ առթիվ Մուստաֆա Բեմալի հետևյալ
խոսքերը. «Հայերը հաջողացրին ընդհանուր անակնկալ հար-
ձակում մեր դեմ, որը ձեռնարկեցին Բարդիսի վրա սեպ-
տեմբերի 26-ին առավոտյան: Երբ ես կրկարդայի այս հա-
զիվ թէ հաճոյալի լուրը՝ ստացա Զելալեդդին Արիֆ բեյի վերջ-
նագիրը, որը նա պատրաստած էր սեպտեմբերի 24-ին, հայ-
կական հարձակման օրը: Հայերը ետ մղվեցան և սեպտեմբե-
րի 28-ին մեր ուժերը սկսեցին հառաջանալ: Նույն օրը, էրզ-
րումի (ապստամբների) հեռագիրը ստորագրողներն սկսեցին
իրենց հարձակողականը Անգորայի դէմ: Այս ինչ անբախտ
գուգահիպություն: Այն տպավորությունը տվավ, թէ այս
մարդիկ հայերի հետ համաձայնվել են մեր վրա հարձակվե-
լու համար: Թուրքական բանակը Սարըղամիշ մտավ սեպ-
տեմբերի 29-ին: Մարդիներ գրավեցին սեպտեմբերի 30-ին:
Ապա որոշ պատճառներով մեր բանակը մի ամիս շարժեց,
մինչև հոկտեմբերի 23-ը՝ Սարըղամիշ-Լալոլու ճակատին
վրա: Պիտի գուշակէք թէ պատճառներից մեկը՝ էրզրումի մեջ
Զելալեդդին Արիֆ բեյի և նրա մեղսակիցների ստեղծած կա-
ցությունն էր»: Քեմալը շարունակում է, թե Քյազըմ Կարա-

1. Նույն տեղը:

2. ՀՀ ՊԿԱ Ֆ. 113, ց. 3, գ. 7, թ. 1-3:
163

բեքիրը «հեռագրով Զելալեդդին Արիֆին տեղեկացրած էր, թե
ապստամբական հեռագիրը արտաքին վտանգէն ավելի սպառ-
նալից կը նկատեմ իր հետևանքներով, ավելի մեծ՝ քան
(հայկական) ճակատի կացությունը և ներկայումս կիմացնեմ
թէ՛ վաղը էրզրում պիտի գամ»:

Քեմալի տագնապը ցույց է տալիս, որ նա ավելի մտա-
հոգված էր ապստամբության վերացմամբ, որի համար նա
ստիպված եղավ ամբողջ 20 օր դադարեցնել Հայաստանում
ուղղակի գործողությունները:

Յավոք, Հայաստանի Հանրապետության բանակը, «որը,—
ինչպես նշում է Հայաստանի նախկին վարչապետ Հովհ.
Քաջազնունին,— լավ գինված էր անգլիական զենքերով ու
մաքուր հագնված անգլիական հագուստներով, ուներ բա-
վականաչափ ուղղապաշար, մեր ձեռքին էր Ղարսի պես կա-
րևոր բերդը»³: Փոխարեն շարունակելու ուղղակի գործո-
ղությունները, հանրապետության ղեկավարները ամբողջ
հույսը կապել էին Սևրի պայմանագրի հետ և համոզված
էին, որ նրա իրագործմամբ հայերը կստանան ամբողջ Արև-
մրտյան Հայաստանը: Մինչդեռ քեմալական բանակը էր-
զրումի ապստամբությունը ճնշելուց հետո անցավ հարձակ-
ման և հոկտեմբերի 30-ին գրավեց Կարսը, նոյեմբերի 7-ին,
սուանց դիմադրելու հանձնեցին Գյումրին, նոյեմբերի 12-ին
Արդվինը, Զաջուրը, Իգդիրը և կարժվում էր դեպի Երևան,
նոյեմբերի 16-ին հայկական շարժվում էր դեպի Երևան,
ընդունեց թուրքերի պայմանները:

Բանակցություններն ընթացան թուրքական զորքերի կող-
մից գրավված Ալեքսանդրապոլում: Թուրքական պատվիրա-
կության ղեկավարը Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան էր, հայկա-
կանինը՝ խատիսյանը: Խորհրդային Ռուսաստանի ներկա-
յացուցիչ Բուդու Մդիվիանին բանակցություններից հեռու
պահվեց: Թուրքական պատվիրակությունը դա պատճառա-
բանեց այն բանով, որ Մդիվիանին «ուղարկվել է լոկ ուղ-
մական գործողությունները դադարեցնելու համար»:⁴ Դաշ-
նակների պատվիրակությունը ևս «ավելորդ համարեց
Մդիվիանի մասնակցությունը»:

Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը, իմանա-
լով Անկարայի տարածքային պահանջների մասին և մտա-

1. Մոսթաֆա Բեմալի ելույթը, Լայպցիգ,
1929, թ. 417-418, տե՛ս 2. Մարտիան, Երեք դաշնագրեր (Ալեքսանդրա-
պոլի, Մոսկվայի և Կարսի դաշնագրերը, 1920-1921 թթ.), Պէրոթ, 1979,
էջ 87-88:

2. Յ. Քաջազնունի, Հ. Յ. Դաշնակցությունը անելիք լուծի այլևս, Վիեն-
նա, 1923, էջ 7:

հոգված Հայաստանի ճակատագրով, Լեզրանի միջոցով դաշ-
նակցական կառավարությունը հասկացրեց, որ «... ինչպես
Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, այնպես էլ Բաթումի հա-
մաձայնագիրը, որոնք մենք դիտում ենք որպես Բրեստի
պայմանագրի իրավական շարունակություն, համարում ենք
չեղյալ հայտարարված: Դրա համար թուրքերի այդօրինակ
պահանջները մեր կողմից կտրականապես մերժվելու են»:

Լոնդոնի «Քայմս» թերթը, 1920 թ. նոյեմբերի 29-ի հա-
մարում, շոշափելով Ալեքսանդրապոլի թուրք-հայկական բա-
նակցությունների հարցը, վստահարժան աղբյուրներ վկայա-
կոչելով, հաղորդում էր, որ մոսկովյան կառավարությունը
Մուսթաֆա Քեմալին ի գիտություն հաղորդել է, թե թույլ չի
տա Հայաստանի վրա հետագա հարձակումը: Չիչերիլնը պա-
հանջել է թուրքական զորքերը հետ քաշել Ալեքսանդրապոլից
արևմուտք հոսող Արփա գետի այն ափը: «Մոսկվայի կառա-
վարությունը միաժամանակ պաշտոնապես տեղեկացրեց Ան-
կարայի թուրքական ազգային կառավարությանը, որ
Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը այլևս չի կարող ի
գորու համարվել: Երևանում խորհրդային իշխանու-
թյան ներկայացուցիչ Լեզրանը հայերին վստահեցրեց, որ
բոլշևիկները որևէ մտադրություն չունեն իրենց դեմ թշնամա-
կան գործողություններ ձեռնարկելու և դրա համար էլ հա-
յերը կարող են հանգիստ իրենց ուժերը կենտրոնացնել արև-
մուտքում՝ թուրքերի դեմ»: Թերթն այսպես էր եզրափակում.
«Բոլշևիկները տազնապահարված են թուրքերի Հայաստանի
վրայով դեպի Ադրբեջան արագ առաջխաղացքով»:

Խորհրդային Ռուսաստանն, որեմն, պատրաստ էր միջ-
նորդ հանդիսանալ պատերազմի դադարեցման համար և
կամ, նույնիսկ, զինյալ օգնություն ցույց տալ Հայաստանին:
Եթե Հայաստանի կառավարությունը համաձայնած լիներ
Խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդությանը և կամ թույլա-
տրեր 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերին Ղարաբաղից և
Ջանգեզուրից Հայաստանի համապատասխան շրջաններ
մտնել, ապա, միզուցե, թուրքական զորքերի ասպատակու-
թյունները ավելի պակաս կլինեին և հայ ժողովուրդը խու-
սափած կլիներ նորանոր զոհերից:

Անկարայի արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ Ահ-
մեդ Մուխթարը հետևյալ պատվիրանը տվեց Քազըմ Կարա-
բեքիրին. «Հայաստանը գտնվում է խիստ լայնատարած
մուսուլմանական մի հողատարածքի վրա, հետևաբար ան-
հրաժեշտ է նրան ինչպես քաղաքականապես, այնպես էլ

փաստականորեն ոչնչացնել: Հարկ է հաշվի առնել, որ քա-
ղաքական ընդհանուր իրադրությունն ու մեր հզորությունը
բարենպաստ են այդ մտադրությունն իրականացնելու հա-
մար: Այս պատճառով էլ մենք հաշտության սովորական
պայմանագիր չպետք է կնքենք ու մեր զորքերը դուրս բե-
րենք Հայաստանից: Հայերին խեղդամահ անելով, միաժամա-
նակ մենք պետք է ջանանք շարել հարաբերությունները Եվ-
րոպայի հետ, որի դաշնակիցն է Հայաստանը և այդպիսով
պետք է հասնենք մեր նպատակներին: Այժմ մենք պետք է
նկրտենք վերջնականապես ոչնչացնել հայկական բանակը,
զենքերը հայերից բռնախլել և բաժանել մուսուլմաններին
հայերին զրկել նոր բանակ ստեղծելու իրավունքից, տիրել
երկաթուղիներին և անմիջական կապ հաստատել ադրբեջա-
նական թուրքերի ու նրանց կառավարության հետ: Ահա այն
հիմնական կետերը, որոնք պետք է դրվեն հաշտության
պայմանագրի հիմքում»: Ահմեդ Մուխթարը վերջում ընդ-
գծում էր, որ այս բոլորի մասին պետք է տեղեկացվեն մի-
այն ու միայն պատվիրակության անդամները¹:

Հայաստանի կառավարությունը, հրաժարվելով Խորհրդա-
յին Ռուսաստանի միջնորդությունից, հույսը դրել էր թուրք
զավթիչների բարյացակամ ողորմածության վրա: Դա երևում
է Խատիսյանի կողմից ներկայացված «Հայաստանի նախա-
գծից», որն ընդգրկում էր ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը.
Վանի նահանգը, Մանազկերտի շրջանը և ծովափնյա մի
շերտ մինչև Ռիզե, «100 հազար քառակուսի վերստ տարած-
քով և երեք միլիոն բնակչությամբ»: Իսկ թուրք ջարդա-
բարների նախագիծը՝ «Հայաստանին վերջ տալն էր»: Այդ է
վկայում Ահմեդ Մուխթարի 1920 թ. նոյեմբերի 8-ի գաղտնի
հրահանգը՝ Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար Կարա-
բեքիրին:

«Ողորմած» Կարաբեքիր փաշան ի պատասխան Հայաստանի
Հանրապետության կառավարության նախագծի, թելադրեց
խաղաղության պայմանագրի թուրքական նախագիծը, որի
հիման վրա թուրքիային պետք է անցնեին համարյա ամբողջ
Հայաստանը՝ բացի Երևանի և Սևանա լճի շրջաններից: Նա-
խագիծն ընդգրկում էր Խախթալի շրջանները հայտարարվում
էին «ժամանակավորապես» թուրքիայի պաշտպանության
ներքո անցած: Փաստորեն թուրքիայի «հոգատարությունը»
(պրոտեկտորատը) հաստատվում էր նաև ձևականորեն Հա-
յաստանին թողնված 10 հազար քառ. կմ հողատարածքի
վրա: Այս նախագիծն ու Ահմեդ Մուխթարի պատվիրանը

1. ՀՀ, ԳԿԳԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 529, ԲԲ. 129-134:

1. ՏԵՎ 22 ԳԿԳԱ ֆ. 40, 113, գ. 31, Բ. 6:

գրվեցին 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին ստորագրված Ալեքսանդրապոլի «խաղաղության» պայմանագրի հիմքում: Ն. Լ. Ռուբինշտեյնը գրել է. «Այդ պայմանագիրը բացարձակապես բնութագրում էր Անդրկովկասում քեմալականների թալանչիական, զավթողական նկրտումները»¹:

Բանակցությունների ժամանակ Լեզրանը նոյեմբերի 29-ին դաշնակցական կառավարությանը ներկայացրեց վերջնագիր, որով պահանջում էր ռուսական զորքերին թույլ տալ մտնել Հայաստանի տարածքը: Թուրքական և հորհրդային Ռուսաստանի զորքերի կողմից Հայաստանի Հանրապետությունը հասցված հարվածների հետևանքով այնքան էր թուլացել, որ դաշնակցական կառավարությունը ստիպված եղավ ընդունել վերջնագիրը և դեկտեմբերի 2-ին համաձայնագիր ստորագրվեց, որով դաշնակցները իշխանությունը հանձնեցին բոլշևիկներին: Թուրքերի հետ պայմանագիրը կնքվեց դեկտեմբերի 2-ի գիշերը, այսինքն դաշնակցների բոլշևիկներին իշխանությունը տալուց հետո, որից և կառուցում էր Թուրքիայի կողմը, որ պայմանագիրը կնքվել է ոչ թե դաշնակցական կառավարության, այլ բոլշևիկների հետ: Դրանով թուրքական պատվիրակությունը ձգտում էր զավթած տարածքները իրավականորեն հիմնավորել: Այդ բանը հաստատելու համար բաժնական է մեջբերել պայմանագրի առանձին հոդվածները: Այսպես, 4-րդ հոդվածի համաձայն Հայաստանը պարտավորվում էր վերացնել պարտադիր զինվորական ծառայությունը երկրում, իսկ նրա կանոնավոր զորամասերի ընդհանուր թիվը չպետք է գերազանցեր 1500 զինվորից՝ ութ հրանոթով և 20 զնդացրով: 5-րդ հոդվածով վերը նշված պայմանների կատարման վերահսկողությունը դրվում էր Թուրքիայի հատուկ քաղաքական ներկայացուցչի կամ Երևանում թուրքական հյուպատոսի վրա: Պայմանագրի 12-րդ հոդվածը Հայաստանի բոլոր երկաթուղիները և հաղորդակցություն այլ ճանապարհները դնում էր թուրքական իշխանությունների վերահսկողության տակ: 13-րդ հոդվածով Թուրքիան իրավունք էր ստանում իր զորքերը մտցնել և ռազմական բնույթի միջոցառումներ ձեռնարկել Հայաստանի տարածքում: Այսպիսով, Հայաստանի ինքնուրույնությունից մնում էր միայն Պրա սովերը, այն վեր էր ածվում սովորական թուրքական մի նահանգի: «1920 թ. վերջին, — գրում է ժամանակակից պատմաբան Սերգեյ Լեզովը, — անկախ Հայկական Հանրապետությունը, գոյատևելով երեք տարուց պակաս, ընկավ թուրքական և ռուսական բանակների հարվածներից: Հայ-

կական տարածքները բաժանման ենթարկվեցին քեմալական Թուրքիայի և կոմունիստական Ռուսաստանի միջև:

Թուրք հեղինակները ինքնագոհ փքվածությամբ շեշտում են, որ «դա թուրքական նոր պետականության միջազգային առաջին պայմանագիրն էր (տե՛ս Մյոնխենի Բյուրի, Սուրի, Էմբե Քոնգարի² և այլոց աշխատությունները): Իսկ Յավուզ Աբադանը, ցանկանալով պայմանագրին իրավական հիմք տալ, գրում էր. «Արտաքին քաղականության իմաստով Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը կրկնակի կարևոր նշանակություն ուներ: Նախ և առաջ այն հանդիսացավ խորհրդային և թուրքական կառավարությունների միջև կնքված Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի հիմք: Եվ ապա՝ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը պատճառ դարձավ, որ Վրաստանի մենշևիկյան կառավարությունը ճանաչի Անկարայի կառավարությանը»³: Դեպի Անդրկովկաս նվաճողական զինարշավը թուրք հեղինակները մատուցում են որպես «ազգային-ազատագրական» պատերազմի» քաղկացուցիչ մաս: Ավելին. 1920 թ. հաղթանակները նրանք ներկայացնում են որպես «անկախության համար պատերազմում տարած առաջին հաղթանակը»⁴ (էնվեր Ջիա Կարալ): Իսկ Ջեմալ Քութալը հենց այդ հաղթանակի հետ է առնչում «ազգային-ազատագրական պայքարի հետագա ճակատագիրը. «Եթե Կարաբեքիրը արևելքում այդ հաղթանակը տարած չլիներ, ապա ինչպիսին կլինեիր ազգային պայքարի ճակատագիրը»⁵, — գրում էր նա:

Նույն գնահատականն է տալիս նաև Ալի Ֆուադ Չեքեոյը, որն իր հուշերի գրքում առաջինն է հրատարակել Արևմտյան ռազմաճակատի հրամանատար, Քեմալի մերձավոր զինակից Իսմեթ Բեյի նամակը Քյազիմ Կարաբեքիրին. «Իմ թանկագին, իմ ամենասիրելի եղբայր Քյազիմ... Արևելյան զինարշավը մեզ և մեր գործը կյանքի կոչեց: Այնքան տառապեցինք, այնպես հյուծվեցինք, որ ազատ շունչ առնելու համար անհրաժեշտ էր գտնել վճռական մի ելք: Այլահե ոգևորությամբ դու այդ ելքը գտար շափազանց ճիշտ և հաջող... Հատկապես Մուսթաֆա Քեմալ փաշան շարժեց ինչպես ար-

1. Մ. Քյամիլի Սուլ, Թուրքիայի Հանրապետության պատմությունը, Մուսթաբուլ, 1964, էջ 305 (Թուրք.):
2. Էմբե Քոնգար, Կայսրությունից հանրապետություն..., Անկարա, 1979, էջ 113-114 (Թուրք.):
3. Պրոֆ. Յավուզ Աբադան, Մուսթաբուլ հեղափոխության պատմություն, Անկարա, 1960, էջ 66 (Թուրք.):
4. Կարալ Էնվեր Ջիա, Թուրքիայի հեղափոխության պատմությունը, «1918-1960», Մուսթաբուլ, 1958, էջ 29 (Թուրք.):
5. Ջեմալ Քութալ, Կարաբեքիրը Հայաստանին ինչպես վերջ տվավ Մուսթաբուլ, 1958, էջ 97 (Թուրք.):

1. Рубинштейн Н. Л., Внешняя политика Советского государства в 1921-1925 годах. М., 1953, с. 62.

տահայտել իր երախտագիտությունը...»¹: Թուրք պատմաբաններն իրենց հերթին, պայմանագրի թալանչիական բնույթը քողարկելու իրենց փորձերում կանգ չեն առնում նույնիսկ պատմական իրողություններն ու վավերագրերը նկնդափոխելու փորձությունն առաջ: Պրոֆեսոր Յունալին, օրինակ, գրել է. «Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով հայերը հարկադրվեցին ի նպաստ մեզ հրաժարվել մեր այն հողերից, որոնք օսմանյան կայսրությունը կորցրել էր 1878 թվականին»²:

Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո քեմալականները ջանացին շարունակել Անդրկովկասում իրենց նվաճողական քաղաքականությունը. միաժամանակ չթաքցնելով իրենց հակախորհրդային էությունը: Ավելին, Հայաստանի վրա նախահարձակման նախօրեին Անկարայի ղեկավարները ամբողջավարտեցին հայտարարում էին, թե իրենց «կարճատև» գրոհի նպատակն է աշխատավոր հայ ժողովրդին ազատագրել դաշնակների լծից»:

Հաշվի չնստելով Հայաստանի խորհրդայնացմամբ առաջացած նոր իրադրության հետ, Անկարայի կառավարությունը նկրտեց կյանքի կոչել Ալեքսանդրապոլի խայտառակությունը: 1920 թ. դեկտեմբերի 10-ին Թուրքիայի կառավարությանն ուղարկված հուշագրում Հայաստանի բոլշևիկյան կառավարությունը ասում էր. «Խորհրդային կառավարությունը հաստատ համոզմունք ունի, որ այսուհետև բացառվում է Թուրքիայի և Հայաստանի ժողովուրդների միջև թշնամական բախումների ամեն մի հնարավորություն, որ նրանց միջև նոր հարաբերությունները պիտի հաստատվեն արդարացի իրավունքների փոխադարձ ճանաչման և յուրաքանչյուր ժողովրդի ազատ և անարգել զարգացման հնարավորության ապահովման հիմքի վրա»: Հուշագրում այնուհետև ասված էր. «Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը Թուրքիայից ակնկալում է նաև Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի չեղյալ հայտարարում և նոր պայմանագրի կնքման համար մի նոր համաժողովի մասնակցության պատրաստակամությունը»³:

Սակայն Անկարայի կառավարությունը ոչ միայն մերժեց վերանայել Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, այլև, ինչպես երևում է 1920 թ. դեկտեմբերի 15-ի իր հուշագրից, փորձեց «հիմնավորել» իր օրինական իրավունքները բռնախլված

հայկական տարածքների վրա, «Մենք անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ Թուրք-հայկական խաղաղությունը ոչ թե բռնի խաղաղություն է, այլ ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքի վրա հիմնված խաղաղություն և մենք մեզ ենք կցել լույ թուրքական ազգաբնակչությանը տարածքները»...²: Իր մի այլ՝ 1921 թ. փետրվարի 5-ի հուշագրում ևս Անկարան շարունակում էր կառչել Ալեքսանդրապոլից. Մենք գրտնում ենք, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը մարմնավորումն է ոչ թե բռնության, այլ՝ արդարության և որ նրա կիրառումն անհրաժեշտ է կովկասում ամուր խաղաղություն հաստատելու համար»: Հուշագրի վերջում Հայաստանից պահանջվում էր բարեիդեոն հարգել պայմանագիրը, որը «կազմված է այնպես, որ բավարարի արդարության և հավասարության սկզբունքները»¹:

Կովար չէ նկատել, որ քեմալականները վճռել էին չհրաժարվել հայ ժողովրդի ու Հայաստանի նկատմամբ Թուրքական «դասական» ու հարատև քաղաքականությունից: Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը վճռականորեն հայտարարեց, որ չի ճանաչում Ալեքսանդրապոլի թալանչիական պայմանագիրը: Այդ կապակցությամբ Գ. Չիչերինը դեկտեմբերի 3-ին դիմում է ՌԿԲ ԿԿ քաղբյուրոյի հետևյալ առաջարկությամբ. «Պետք է սանձահարել Թուրքերին և չափավորել նրանց պահանջները Հայաստանի նկատմամբ: Թուրքերը մեզնից օգնություն են պատում ոսկով և զենքով, և մենք նրանց վրա ազդելու այդպիսի հզոր միջոց ունենք: ... Մենք կարող ենք Թուրքերին խոստանալ վերսկսել մեր օգնությունը այն պայմանով, որ նրանք դուրս գան Հայաստանից...»²:

Չիչերինը նույն գրությունում մատնանշում է, որ «Կարսը Բաքվի բանալին է», և Կարսը պետք է նաև Թիֆլիսի պաշտպանության համար: Չիչերինը առաջ է քաշում Կարսը Խորհրդային Հայաստանին վերադարձնելու անհրաժեշտության հարցը³: Չիչերինը դեկտեմբերի 8-ին Օրջոնիկիձեին հղած հեռագրում նշում է. «Լեզրանը համառոտակի հեռագրում է, որ Թուրքերը չեն ցանկանում պայմանագիր կնքել Հայաստանի կոմունիստական կառավարության հետ և ասում են, որ ամեն ինչ էորոշվի Մոսկվայում, Ռուսաստանի հետ բանակցություններում, հայ կոմունիստների մինիմալ մասնակցու-

1. Չիչերինի Ֆուլգ, նշվ. աշխ. էջ 485-486 (Թուրք.):
2. Պրոֆ. Տ. Յունալի. քաղաքական պատմություն, 1700-1958, Անկարա, 1958, էջ 270 (Թուրք.):
3. ДВП СССР, т. III, М. 1959, стр. 379.

1. ДВП СССР, т. III, М. 1959, стр. 397.
2. Նույն տեղը, էջ 487-488:
3. ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ. 85, ց. 14, գ. 26, թ. 1, տե՛ս է. Ջոհարյան, Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները, Եր., 1979, էջ 186:
4. Մեչերինում ենք է. Չորսբյանի աշխատությունից, էջ 186-187:

Թիֆլիսում Թուրքիայի կառավարության դիվանագիտական ներկայացուցիչ գնդապետ Քյազիմ Բեյը Անկարայի հանձնարարությունները վարչապետ Ն. Ժորդանիային համոզեց կորովի դիմադրություն ցույց տալ ընդդիմադիրներին և խոստացավ հասցնել թուրքական զորամասերի աջակցությունը: Թուրքերի նպատակը հետևյալն էր. մենշևիկյան բանակի ուժերով դիմագրավել կարմիր բանակի հարձակմանը, ժամանակ շահել և կարմիր զորամասերից առաջ գրավել Բաթումը, Ախալցխան և Ախալքալաքը, դրանով իսկ Մոսկվայում ընթացող Թուրք-խորհրդային բանակցություններում խորհրդային կառավարությանը կանգնեցնելով կատարված իրողության առաջ: Բարոյալքված մենշևիկյան բանակի անհուսալի վիճակին և Ժորդանիայի կառավարության Թիֆլիսից փախուստի անխուսափելիությանը համոզված, Քյազիմ բեյը հեռախոսով այդ մասին նախագզուշացրեց Անկարային: Նա իր փորձերից ձեռք չբաշխեց նաև մենշևիկյան կառավարության մայրաքաղաքը լքելուց հետո և գնացքում Ժորդանիային խորհուրդ էր տալիս Գորիի մոտ կամ Սուրամի լեռնանցքում կարմիր բանակը կասեցնելու փորձ անել: Սակայն Քուժայիսում, ամեն մի հույս կորցրած, Քյազիմ բեյը սուրհանգակ ուղարկեց Բաթումի շրջանի թուրքական զորքերի հրամանատարին՝ թելագրելով արագացնել Բաթումի վրա գրոհը՝ կանխելով կարմիր բանակին:

Թիֆլիսից Անկարա Քյազիմ բեյի հեռախոսազանգը անհետևանք չմնաց: Գլխավոր շտաբի պետ գնդապետ Իսմեթ բեյը (Ինյունուն) այցելեց Անկարայում մենշևիկյան ներկայացուցիչ Մդիվիանուն և փորձեց անել այն, ինչը չէր հաջողվել Քյազիմին: Նա Մդիվիանուն վստահեցրեց, որ եթե մենշևիկյան զորքերին հաջողվի կասեցնել կարմիր բանակի գրոհը, ապա թուրքական զորքերն այդ դեպքում անպայման օգնության կգան:

Իրադարձությունները արագ զարգացան: Կարմիր բանակը մոտեցավ Բաթում, Ախալցխա և Ախալքալաք քաղաքներին: Շտապեցին և Անկարայում: Արդահան ուղարկված զորքերը հրաման ստացան շարունակել գրոհը և գրավել Ախալցխան և Ախալքալաքը: Միաժամանակ, Բաթումին տիրելու համար կազմավորվել սկսեց ճորտիս զորախումբը:

Բախվելով կարմիր բանակի և աշխարհազորայինների ներկայությունը, թուրքական զորքերը հարկադրված եղան ձեռք բաշխել Ախալցխայից և Ախալքալաքից: Սակայն մարտի 11-ին մտնելով Բաթում, նրանք այնտեղ Քյազիմ բեյի գլխավորությամբ թուրքական վարչություն ստեղծեցին: Հստ որում, երեք քաղաքներին տիրելու փորձն արվեց հակառակ

այն իրողության, որ թուրքական զորքերի գլխավոր հրամանատար Կարաբեքիրին հայտնի էր մոսկովյան բանակցություններում այդ քաղաքները վրաստանին թողնելու վերաբերյալ կայացած համաձայնությունը: Նա իր առաջին հրամանում հռչակում էր. «Վերջին ժամանակներս, վրացական կառավարության համաձայնությամբ, Բաթումի մարզը, Ախալքալաքի և Ախալցխայի շրջանները գրավվեցին մեր զորքերի կողմից: Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության որոշմամբ, որը հիմնված է տարբեր ժամանակների պայմանագրերով, բազմիցս հաստատված մեր ազգային իրավունքների վրա, այդ մարզերն այսօրվանից վերադառնում են մայր հայրենիքի սահմանների մեջ և քաղաքական ու վարչական տեսակետից ենթարկվում են Թուրքիայի ազգային կառավարությանը»¹:

Անդրկովկասում թուրքական նվաճողական այս գործողությունները ուղեկցվում էին թուրքական մամուլի հակախորհրդային ուժեղացված քարոզչությամբ: Այսպես, «Իրավունք» ներքին պաշտպանության» Տրապիզոնի նահանգային կոմիտեի պաշտոնաթերթ և Անկարայի իշխանությունների տեղական խոսնակ «Իսթիքբալը» պարբերաբար հրատարակում էր Անդրկովկասում, առանձնապես վրաստանում և Աջարիա-Թերթը պահանջում էր, որպեսզի Բաթումը վերամիավորվի, «մայր հայրենիք Թուրքիային»: Մի շարք խմբագրականներ վերնագրված էին «Բաթումը մերն է», «Բաթումը բացառապես թուրքական քաղաք է», «Թուրքերը պատրաստ են միասնականորեն պայքարելու Բաթումի համար»²:

Տակավին մոսկովյան բանակցությունների բացման նախօրյակին արտաքին գործավարությունը խորհրդարանում Բաթումի վերաբերյալ բացահայտ նվաճողական մի հայտարարություն էր արել. «Բաթումը մերն է, պետք է մեզ պատկանի: Սակայն, քանի որ Կովկասի ժողովուրդների դեպի ծով միակ ելքն է, ապա կհամաձայնվենք նավահանգստի միջազգայնացմանը: Քաղաքը պետք է թուրքական մնա»³:

Բաթումի 4000-անոց մենշևիկյան զորքը անցավ քաղաքի հեղկոմի կողմը և մարտի մեջ մտավ թուրք զավթիչների դեմ: Մինչև 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերի ժամանումը թուրքերն արդեն շախջախված էին: Մարտի 11-ին Բաթումը,

1. ЦГАОР Грузия, ф. 130, д. 124, л. 27.
2. Юст К., Анатолийская печать. Тифлис, 1922. с. 39.
3. ЦГАКА, ф. 196, ст. 4, д. 675, л. 363.

Ախալքալաքն ու Ախալցխան ազատագրվեցին և խորհրդայնացան:

Քեմալական զորքերը, սակայն, միառժամանակ, խախտելով թուրք-խորհրդային պայմանագրի դրույթները, իրենց պիղծ ներկայությունից շմաքեցին Ալեքսանդրապոլի գավառը, որը, ըստ պայմանագրի, խորհրդային Հայաստանի սահմանների մեջ էր ընկնում: Դիմելով դիվանագիտական տարատեսակ խորամանկումների, Անկարայի կառավարությունը շարունակեց իր զորքերը թողնել գավառում: Իսկ Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիրը խորհրդային Հայաստանի կառավարությանը հասկացրեց, որ իր զորքերը չեն հեռանալու և անհրաժեշտության դեպքում պատրաստ են պատերազմ հայտարարել Հայաստանին: Այս կապակցությամբ Չիչերինը ապրիլի 6-ին հեռագրում էր Օրջոնիկիձեին. «Հենց հիմա նրան (Մոսկվայում թուրքիայի դեսպան Ալի Ֆուադին,— Ե. Ս.) հաղորդելու եմ Կարաբեքիրի խուլիգանության մասին և հասկացնելու, որ թուրքիայի և խորհրդային Հայաստանի միջև պատերազմը, պատերազմ է նշանակելու թուրքիայի և խորհրդային Ռուսաստանի միջև»¹:

Թուրքական զինվորականությունը չհրաժարվելով Անդրկովկասի նկատմամբ իր գավթողական ծրագրերից, շարունակում էր պատրվակներ հորինել՝ արդարացնելու համար իր զորքերի պահպանումը բռնագրաված շրջաններում: Չիչերինը, մերկացնելով թուրք բարբարոսների նենգությունները, ապրիլի 8-ին Ալի Ֆուադին հասցեագրված հուշագրում շեշտում էր. «Չեմ կարող ձեզանից թաքցնել իմ խոր զարմանքը, որն ապրեցի ծանոթանալով թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության ռազմական նախարար Քեմալ Տեղզի փաշայի հայտարարության հետ... Ռազմական նախարարը հատկապես հայտարարում է, որ Արևելյան ռազմաճակատի թուրքական բանակը, Կովկասում մնալով, պետք է այնտեղ ծառայի որպես հավասարակշռության տարր: Ինձ համար դժվար է հասկանալ, թե ուրիշ ի՞նչ ռազմական ուժի դեմ է Արևելյան ռազմաճակատի թուրքական բանակը կոչված հանդես գալ՝ Կովկասում ուժերի հավասարակշռությունը վերականգնելու համար: Քանի որ այս շրջանում մյուս միակ ռազմական ուժը խորհրդային հանրապետությունների միացյալ կարմիր բանակն է, անխուսափելի է դառնում եզրակացությունը. այն, որ ռազմական նախարարի կարծիքով թուրքական բանակը պետք է ծառայի որպես խորհրդ-

դային ուժերին թշնամական և նրանց ռազմական հզորության հակակշիռը լինելու նպատակ ունեցող տարր... Այդ նույն հայտարարության մեջ ռազմական նախարարն ասում է, որ Հայաստանի առ այսօր թուրքական զորքերի գրավման ներքո գտնվող մասը պիտի դատարկվի միայն Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի գործողության մեջ մտնելուց հետո: ...Վճռականորեն հայտարարում ենք, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի կատարումը հավասարազոր է Մոսկվայի պայմանագրի շեղյալ հայտարարմանը»²:

Հուլիանակ այս բոլորին, Անկարայի կառավարությունը շարունակեց իր զորքերը պահպանել Ալեքսանդրապոլի գավառում: Ապրիլի 8-ին Չիչերինը Օրջոնիկիձեին հեռագրեց, որ խորհրդային Ռուսաստանի Անկարայում գտնվող ներկայացուցչի՝ Մդիվիանու միջոցով «թուրքական կառավարությունից պահանջվի անհապաղ կենսագրոժի Մոսկվայի համաժողովում ընդունված նոր սահմանները և մաքրել Ալեքսանդրապոլը»³:

Սակայն գործը չկարգավորվեց առանց վերջնագրի: Ապրիլի 13-ին, խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության հանձնարարությամբ, Գեկկերը Քյազիմ Կարաբեքիրին ուղարկեց հետևյալ բովանդակությամբ մի հուշագիր. «Խուսափելու համար ողբալի թյուրիմացություններից, որոնք կարող են ունենալ մոտակա օրերին և որոնք կարող են խիստ ծանր անդրադառնալ մեր բանակների բարեկամության ու միություն վրա, խնդրում եմ ձեզանից անհապաղ կարգավորություն անել, որպեսզի մաքրվի Ալեքսանդրապոլի շրջանը, և թուրքական զորամասերը քաշվեն Մոսկվայի պայմանագրով մատնանշված գծից այն կողմ: Այն դեպքում, եթե ձեզանից տեղեկություն չստանամ զորամասերի հետքաշման և սկզբի մասին, մեծ ցավով պետք է հարկադրված լինեմ հրաման տալ, որպեսզի կարմիր զորամասերը մուտք գործեն վերոհիշյալ շրջաններ, ըստ որում իմ վրայից վերացնում եմ դրան հաջորդելիք իրադարձությունների պատասխանատվությունը...»³: Այս վերջնագրով Գեկկերը Անկարայի պարզորոշ հասկացնում էր, որ խորհրդային կառավարությունը որևէ բանի առաջ կանգ չի առնելու, եթե թուրքական զորքերը շարունակեն մնալ խորհրդային Հայաստանի տարածքում: Թուրքական հրամանատարությունը ապրիլի 22-ին հարկադրված իր զորքերը հետ քաշեց:

1. Նույն տեղը, Ժ. № 39:

2. ДВП СССР, т. IV, д. М 40.
3. Տե՛ս Խարմանդյան Ս., Документы периода гражданской войны в Армении в 1921 г., «Известия» АН Армении, 1957, ст. 2.

Գ Լ Ո Ւ Խ Ն Ո Ր Ր Ո Ր Գ

ԱՆԳՐԿՈՎՎԱՍՐ ՄՈՍԿՈՎՅԱՆ ԽՈՂՐԴԱ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ
ԲԱՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ 1921 թ. ՓԵՏՐՎԱՐ-ՄԱՐՏ
ԱՄԻՍՆԵՐԻՆ ԵՎ ՄԱՐՏԻ 16-Ի ՈՒ ԿԱՐՄԻ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ 13-Ի
ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐ

Կոլխսներ հետևում

Կովկասում կարմիր բանակի հաջող առաջխաղացքն ու Վրանգելի պարտությունը խորտակեցին Անկարայի կառավարողների համաթուրքական ցնորքները: Այդ ազդակները ըսթափեցուցիչ ներգործություն ունեցան, և քեմալականները որոշեցին վերսկսել 1920 թ. օգոստոսին ընդհատված մոսկովյան բանակցությունները:

Դեռ նախքան Մոսկվայի խորհրդածողովի վերսկսելը, 1921 թ. փետրվարի 12-ին, Ստալինը նախազգուշացրել էր Լենինին այն մասին, որ Զիչերինին թույլ չտրվի Հայկական հարցն արծարծել այնպես, ինչպես դա արել էր առաջին և ձախողանքով ավարտված խորհրդածողովում. «Ընկեր Լենին, ես միայն երեկ իմացա, որ Զիչերինն ինչ-որ մի ժամանակ թուրքերին ուղարկել է տիմար (ու պրովոկացիոն) պահանջ՝ Վանը, Մուշը և Բիթլիսը, թուրքերի խոշոր գերակշռությամբ թուրքական այդ նահանգները Հայաստանի օգտին դատարկելու վերաբերյալ: Իմպերիալիստական այդ պահանջը չի կարող մեր պահանջը լինել: Անհրաժեշտ է Զիչերինին արգելել ազգայնականորեն տրամադրված հայերի թելադրանքով հուշագրեր ուղարկելու թուրքերին»:¹

Ինչ խոսք, որ Ստալինի դիրքորոշումը ձեռ էր տալիս թուրքական պատվիրակությանը: Մոսկվայում Թուրքիայի առաջին դեսպան Ալի Ֆուադ Ջեբեսույը գրել է. «Ինձ հաղորդեցին, որ մոսկովյան խորհրդածողովին գործուն մասնակցություն է բերելու ընկեր Ստալինը»: Այնուհետև խոսելով Ստալինի հետ իր հանդիպման մասին, ավելացրել է. «Ոչ մի բառ չփոխանակվեց Թուրքիայի կողմից իր հողատարածքի մի մասը Հայաստանին հանձնելու մասին»:²

Ստալինի հակահայկական դիրքորոշումն աներկբա արտահայտված էր հենց իր իսկ զխավորած Ազգությունների ժողովրդական կոմիսարիատի պաշտոնաթերթ «Ժիզն նացիոնալնստեյ» պարբերականում, որի 1921 թ. մարտի 4-ի համարում լույս էր տեսել «Հայաստանը և Թուրքիան առաջիկա խորհրդածողովում» առաջնորդողը: Հոդվածի ներքո Ա. Սկաչքոյի ստորագրությունն էր, այն նույն Սկաչքոյի, ում Օրշոնիկիձեն անվանել էր «Թուրքական իմպերիալիզմի դատարկության»:³ Մահմանափակվենք մի քանի մեջբերումներով, որոնք թույլ կտան առավել խորն ընկալելու հայատյաց այդ հոդվածի էությունը:

«Անհրաժեշտ է, որ խորհրդածողովի մասնակից պետությունները միմյանց կատարեն այնպիսի զեղումներ, որոնք թույլ կտան վերացնելու փոխադարձ դժգոհության և անվստահության արմատները... Մինչդեռ պետական-ազգայնական շահեր հետապնդող Անկարայի կառավարության համար արտակարգ կարևոր է թուրքական հողատարածքի պահպանումը, գուցե և ծավալումը, սոցիալիստական պետությունների համար ո՛չ հողատարածքը, ո՛չ էլ ազգային միասնությունը ոչ մի դեր չեն խաղում... Այս բոլոր նկատառումները հիմնականում վերաբերում են Հայաստանին, քանի որ ո՛չ Ռուսաստանը, ո՛չ էլ Ադրբեջանը Թուրքիայի հետ վիճելի ոչ մի հարց չունեն: Խորհրդածողովի զխավոր հարցը հայկականն է, այլ խոսքով՝ Թուրքիայի և Հայաստանի միջև բոլոր թյուրիմացությունների հարթումը և բարեկամական հարաբերությունների հաստատումը... Հայաստանն, անկասկած, պիտի հարկադրվի ղեկավարվել ազգային մեծագույն գոհաբերությունների վերաբերյալ Լենինյան սկզբունքով: Նա պիտի հարկադրվի հրաժարվել ոչ միայն Մեծ Հայաստանի վերաբերյալ դաշնակցականների իմպերիալիստական ծրագրերից, այլև, հնարավոր է, նույնիսկ մշտապես հայկական անվանված հողատարածքների միավորման ավելի համեստ

1. ЦПА ИМЛ, ф. В. оп. 1, д. 5214, л. 2

1. Ջեբեսու, նշվ. աշխ., էջ 146 (Թուրք.):
2. Տե՛ս ЦПА ИМЛ, ф. 558, оп. 1, д. 2202, л. 2.

բան մնացել է, ապա դա ևս դուք ինքներդ լուծեք, սակայն մեզ տեղյակ պահեք վերջնական ժամկետների մասին»: Եվ եզրափակելով. «Ընկեր Ստալինի հաստատ, մեծարժեք ու մեզ գոհացնող հայտարարությունից հետո մենք նրան հրաժեշտ տվեցինք»:¹

Այս ամենը խոսում է այն մասին, որ մոսկովյան խորհրդաժողովում թուրքական պատվիրակության հաջողությունը կանխորոշված էր: Պատահական չէ, որ թուրքերը ոչ մի հարցում զիջումների չգնացին և հողատարածքային կարևոր ձեռքբերումների հասան: Ահա թե թուրքիայի բանազնացներն ինչպես են ընդլայնվում (Քյազիմ Կարաբեքիրին ուղարկված հեռագրում) Ստալինի դերը. «Ստալինն անձնապես հայերի ոխերիմ թշնամին է... Պայմանագրի կնքումը իրականացավ Ստալինի շնորհիվ»:²

1921 թ. մարտի 16—ին կնքված «Բարեկամության և եղբայրության» թալանչիական-հակահայկական պայմանագրով թուրքիային անցան ոչ միայն Կարսի մարզը, այլև Սուրմալուի գավառը: Ինչ վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանին, ապա նրա հարցը նույնիսկ չարժարժվեց: Ի դեպ, թուրք պատմաբանները շնն էլ թաքցրել իրենց խոր գոհունակությունը: Բըլբըլըզյուն գրել է. «Մարտի 16-ի պայմանագրով Արդահանը, Կարսը և Արդվինը, առանց հանրաքվեի անցան թուրքիային, Բաթումի փոխարեն մենք ստացանք Սուրմալուի գավառը (Արարատ լեռան հետ միասին— Ե. Ս.) և Ադրբեջանի հողատարությունները ստեղծվեց նախիջևանի ինքնավար հանրապետությունը, այն պայմանով, որ Ադրբեջանն այդ հողատարությունը չգիջի մի երրորդ պետության (այսինքն՝ բուն իրավատեր Հայաստանին,— Ե. Ս.): Ավելին, Մոսկվայի պայմանագրով Ռուսաստանը պարտավորվում էր անհրաժեշտ քայլեր նախաձեռնել անդրկովկասյան հանրապետությունների նկատմամբ, որպեսզի նրանք թուրքիայի հետ կնքվելիք պայմանագրերում պարտադիր կերպով ձեռնաշեն սույն պայմանագրի այն հոդվածները, որոնք անմիջականորեն իրենց են վերաբերում»:³ Հասկանալի է, որ ի տարբերություն Ադրբեջանի, որը բնականաբար ողջունելու էր նմանօրինակ նպաստավոր պայմանները, Հայաստանը հարկադրվելու էր հրաժարվել կենսականորեն կարևոր իրավունքներից և շահերից:

Ինչպես արդեն ասվեց, թուրքերի պահանջով խորհրդաժողովն իր դռները փակ պահեց հայկական պատվիրակու-

թյան առաջ, թեկուզ այնտեղ վճռվում էին բացառապես Հայաստանին վերաբերող հողատարածքային հարցեր: Դա խորհրդային Ռուսաստանի հետ պայմանագրային որևէ պարզերդային Ռուսաստանի հետ պայմանագրային Հանրապետության տավորությանը չկապված Հայաստանի Հանրապետության գերիշխան իրավունքների ազադակող ոտնահարում էր: Խորհրդային Ռուսաստանը իրավական որևէ իրավասություն չունեի տնօրինելու նրա հողատարածքը, կամայականորեն ճշտորոշելու նրա պետական սահմանները:

Խորհրդաժողովի որոշումների մասին հայկական պատվիրակությունն իմացավ հետին թվով, որպես կատարված իրողություն: Նրա ղեկավար Բեկզադյանը Չիչերինին ուղղված իր հայտարարության մեջ խորհրդային Ռուսաստանի պատվիրակությանը մեղադրեց Կարսը, Արդահանը և Սուրմալուն ապօրինաբար թուրքիային հանձնելու մեջ: Իր պատասխանում Չիչերինը հարկադրված էր բացել բանակցությունների անդրկովխյան վարագույրը, խորհրդային պետության ու բոլշևիկյան կուսակցության երևելիների անվայելուչ միջամտությունը, որը և կանխորոշել էր խորհրդաժողովի ընթացքն ու արդյունքը: Չիչերինը գրել է. «Ընկեր Բեկզադյանը գործն այնպես է ներկայացնում, որ կարծես բանակցությունները սկսվել են մեր քաղաքական հանձնաժողովի առաջին նիստից: Տարօրինակ կերպով նա կատարելապես շրջանցում է այն, որ քաղաքական հանձնաժողովի նիստերը սկսվեցին մեր ու թուրքերի միջև բուն բանակցությունները սկսելուց համարյա երկու շաբաթ անց: Բանակցությունների առավել բուռն ժամանակաշրջանն ընթացավ բոլորովին էլ ոչ հանձնաժողովի նստաշրջանում, այս, մասամբ, անդրկովխասիան բանակցություններում և մեծազղեցիկ ընկերների ներգործության ներքո: Քաղաքական հանձնաժողովի նստաշրջանը բացվեց միայն այն ժամանակ, երբ հիմնական հարցերն արդեն վճռված էին: ... Պայմանագրային սահմանն այդ պատճառով բոլորովին էլ չի հանդիսանում ոչնչով շարժարացված մի նվեր թուրքիային: Այն պարզապես արդյունքն է ամենաբուռն երկարատև մի պայքարի: Բեկզադյանին չի կարող հայտնի չլինել, որ բանակցությունների յուրաքանչյուր քայլ ուղեկցվեց Կենտկոմի որոշումներով: Պայմանագրային սահմանագիծը ճշտորոշվեց բուռն վիճաբանություններից հետո, ըստ որում քայլ առ քայլ տեղի ունեցան փոխզիջումներ, իսկ մեր կողմից զիջումներն արվեցին կենտրոնական կոմիտեի որոշումներով: Չեղավ ոչ մի կարևոր հարց, որի վերաբերմամբ կենտրոնական կոմիտեն որոշում ընդունած

1. Արի Յուսթ Չեխույ, նշվ. աշխ., էջ 146 (Թուրք.):
2. Ռ. Մ. Իյերի, նշվ. աշխ., էջ 936 (Թուրք.):
3. Տեֆիկ Բրիբլեզյու, նշվ. աշխ., էջ 21 (Թուրք.):

լինեն: Հենց այս ամենն էլ հայտնի չէր հայկական պատվիրակությանը¹:

Այսպիսին եղավ մոսկովյան առաջին քայլը քաղաքական այն անվայելուչ խաղում, որը խորհրդային կառավարությունը վարեց Հայկական բազմաշարքար հարցի շուրջ: Ապրիլ-ցուցիչն այն է, որ հայ ժողովուրդը, հանձին իր դիվանագիտական պաշտոնական պատվիրակության, այդ խաղից դուրս թողնվեց: Մոսկովյան անօրինական և անբարո մեքենայությունների հետևանքով արնաթաթախ և մահամերձ Հայաստանը զրկվեց ևս 28 հազար քառակուսի կիլոմետր բուն իր տարածքից:

Քաղաքական անվայելուչ խաղի հակահայկական հաջորդ քայլը Մոսկվան ձեռնարկեց 1921 թ. հուլիսին, երբ Արցախը խլվեց իր մայր Հայաստանից ու գցվեց ադրբեջանցի թուրքերի երախը: Եվ նորից ոչ ոք չհարցրեց հայ ժողովուրդի կարծիքը: Իսկ այդ անբարո քայլի հետևանքը, ինչպես և նախորդինը, դգում և ուղղակի ապրում ենք առ այսօր:

Թուրքիայի կառավարող շրջանների թշնամական վերաբերմունքը Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների նկատմամբ ի հայտ եկավ նաև Թուրքիայի և երկրամասի հանրապետությունների միջև պայմանագիր կնքելու հարցում: Մոսկվայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածի համաձայն, նախատեսվում էր նույնպիսի պայմանագիր ստորագրել Թուրքիայի և Անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև: Սակայն քեմալական կառավարությունը ձգձգում էր այդ հասունացած հարցի լուծումը, պատճառաբանելով, որ անհրաժեշտ է պայմանագրեր կնքել Անդրկովկասյան հանրապետություններից յուրաքանչյուրի հետ առանձին: Դրանով իսկ, նա ձգտում էր վերջիններիս պարտադրել իր պայմանները: Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունները Անկարայի կառավարությանը տեղյակ պահեցին, որ Թուրքիայի և Անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների միջև կնքվելիք պայմանագրերը պետք է մշակվի համատեղ կոնֆերանսում՝ Մոսկվայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածի համաձայն: Անդրկովկասյան հանրապետությունների և հատկապես Հայաստանի նկատմամբ Թուրքիայի թշնամական գործողությունները, հիմնվելով Մոսկվայի պայմանագրի վրա, պնդում էր, որ կարճ ժամանակում հաշտության կոնֆերանս հրավիրվի՝ Թուրքիայի և Հայաստանի, Ադրբեջանի ու Վրաստանի միջև հարաբերությունները նորմալացնելու համար: Մինչ-

դեռ Թուրքիան, օգտվելով պայմանագրի բացակայությունից, և մշտապես խախտելով Մոսկվայի պայմանագրի կետերը, որով փաստորեն կանոնավորվել էին Թուրքիայի հարաբերությունները Անդրկովկասյան հանրապետությունների հետ, վերջիններիս նկատմամբ թշնամական քաղաքականություն էր վարում և ամեն կերպ ձգձգում հաշտության կոնֆերանսի վարում և ամեն կերպ ձգձգում հաշտության հուլիսին, երբ սի հրավիրում: Վերջապես, 1921 թվականի հուլիսին, երբ հունական զորքերը հարձակման անցան ամբողջ ճակատով, և Թուրքական բանակը ստիպված էր նահանջել Սակարյա և գետից այս կողմը, քեմալականները, հայտնվելով ահեղ սպառնալիքի առջև, վերստին ստիպված էին դիմել խորհրդային Խուսսատանի օգնությանը: Հիմա արդեն քեմալականներից էին խնդրում արագացնել կոնֆերանսի հրավիրումը՝ Անդրկովկասյան խորհրդային հանրապետությունների Թուրքիայի միջև պայմանագիր կնքելու համար: Այսպիսով, Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրումից վեց ամիս հետո, 1921 թվականի սեպտեմբերի 26-ին, Կարսում բացվեց կոնֆերանս՝ Անդրկովկասյան երեք խորհրդային հանրապետությունների ու Թուրքիայի մասնակցությամբ: Դրան ներկա էր նաև խորհրդային Խուսսատանի ներկայացուցիչը:

Կոնֆերանսի առաջին իսկ նիստում Թուրքական պատվիրակությունը նորից առաջ քաշեց Անդրկովկասյան հանրապետությունների ու ԽՍՀՄ կառավարության կողմից արված մերժված առաջարկը, յուրաքանչյուր հանրապետության հետ առանձին պայմանագիր ստորագրելու վերաբերյալ: Հայաստանի, Ադրբեջանի ու Վրաստանի պատվիրակությունը այս անգամ էլ միահամուռ հակահարված տվեց Թուրքական ներկայացուցիչներին, որոնք սեպտեմբերի 30-ի նիստում հանդես եկան սաղրիչ հարցապնդումով՝ «Ինչպիսի՞ փոխհարաբերության մեջ են գտնվում Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի խորհրդային հանրապետությունները»: Այդ հարցապնդությամբ Գ. Վ. Չիչերինը Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Յուսուֆ Քեմալ բեյին, 1921 թվականի հոկտեմբերի 3-ին ուղարկած նոտայում պաշտոնապես տեղեկացնում էր, որ «Խուսսատանյան հանրապետության հետ կացնում էր, որ հայաստանի, Հայաստանի և Ադրբեջանի խորհրդային հանրապետությունների կառավարությունները Խուսսատանյան կառավարությանը տեղյակ են պահել այն մասին, որ հիշյալ հանրապետությունները իրար հետ քաղաքական ու տնտեսական սերտ դաշինքի մեջ են գտնվում և ներքին վերաբերող քաղաքական ու տնտեսական բոլոր հարցերը լուծվում են համատեղ»¹: Միայն դրանից հետո, 1921

1. АВП СССР, ф. 132-референтура на Турция, папка 7, оп. 4, л. 47, л. 16-17.
190

1. «ДВП СССР» т. IV, док. ст. 248.

թվականի հոկտեմբերի 13-ին, Կարսում ստորագրվեց «բարեկամության մասին» պայմանագիրը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի, Հայկական ԽՍՀ-ի ու Վրացական ԽՍՀ-ի միջև մի կողմից և Թուրքիայի՝ մյուս կողմից: Կարսի պայմանագրի հիմնական հոդվածները, այդ թվում տարածքային հարցերին վերաբերող հոդվածները, համընկնում էին Մոսկվայի պայմանագրի համապատասխան հոդվածներին:

Կոնֆերանսում Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Յա. Գանեցկին առաջ քաշեց Անիի և Կողբի աղահանքերը Խորհրդային Հայաստանին վերադարձնելու հարցը: Նա հիմնավորեց, որ Անին «Հայերի համար ունի պատմական ու գիտական մեծ արժեք», իսկ Կողբը՝ որպես Կովկասի ժողովուրդներին աղով ապահովելու կարևոր աղբյուր: Անդրկովկասի պատվիրակությունը պահանջեց վերադարձնել Թուրքերի կողմից կողոպտված հսկայական գույքը, հայրենիք վերադարձնել ռազմագերիներին: «Թուրքերը, — հեռագրեց Ա. Մրավյանը Ալ. Մյասնիկյանին, — ցուցաբերում են խիստ անհաշտովողականություն, հրաժարվում են զիջել Անիի ավերակները, մերժում են Կողբի կոնցեսիան, համառում են ներման հարցում, չեն ուզում վերադարձնել Ալեքսանդրապոլի դեպոյի ունեցվածքը»¹:

Գանեցկին Չիչերինին հղած հեռագրում ի մի բերելով Թուրքական պատվիրակության կոնֆերանսում բռնած լկտի դիրքը, որ նա ոչ մի հարցում չէր գնում փոխադարձ զիջումների, մատնանշեց. «Թուրքերի վարքագիծն այնպիսին է, որ ակամայից հարց ես տալիս. ինչու էինք մենք նրանց համար այդքան զոհաբերություններ անում»²:

Հայտնի է, որ Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը 1920-1922 թ.թ. զենքով, մեծ քանակությամբ ոսկով ու ռազմամթերքով օգնել է քեմալական Թուրքիային, նրա ազգային պատերազմի ամենածանր ժամանակաշրջանում:

Այսպիսով, հակառակ հայ ժողովրդի կամքի, Խորհրդային Ռուսաստանի գիտությունը ու հովանավորությամբ, կնքվեցին Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերը, որոնցով խլվեց շուրջ 28 հազար քառ. կմ. տարածք: Այլ կերպ ասած, այն, ինչ չհաջողվեց իրականացնել երիտթուրքական գավթիչներին առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, Արևելյան Հայաստանի նկատմամբ, մասամբ կենսագործվեցին Թուրքիայի նոր կառավարողների, «Արևելքում հեղափոխության դրոշակակիրների»՝ քեմալականների կողմից:

1. Տե՛ս 22 ՊԿԱ, ք. 114, ց. 1, 4. 98, թ. 1-77:

2. Տե՛ս Ռ. Սահակյան, Մովետա-Թուրքական հարաբերությունների պատմության հակագիտական լուսարանումը ժամանակակից Թուրք պատմագրության մեջ, էջ 35:

ՎԵՐՋԱՐԱՆ

Երիտթուրքական նվաճողները հաշվի չառան պատերազմի տխուր դասերը Կովկասյան ռազմաճակատում 1914-1917 թվականներին, ինչպես նաև երկրի տնտեսության ու ֆինանսական աղետալի վիճակը, որն առաջ էր եկել շորսամյա պատերազմի ու ռազմական մի շարք պարտությունների հետևանքով: Նրանք մերժեցին առանց անբասիաների ու կոնտրիբուցիաների հաշտություն կնքելու վերաբերյալ Խորհրդային կառավարության առաջարկը: Երիտթուրքական կուսակցության պարագլուխները և երկրի ռազմամուլ շրջանները շարունակում էին հետևել Կովկասի նկատմամբ իրենց մշակած ագրեսիվ պլաններին: Օգտվելով 1918 թվականի սկզբին Ռուսաստանում ստեղծված իրադրությունից, նրանք, մասնավորապես, Կովկասյան ռազմաճակատից ռուսական բանակի հեռացումից հետո, ձեռնարկեցին նոր արշավանք:

Եթե Անդրկովկասի նկատմամբ երիտթուրքերի զավթողական նպատակները պատերազմի առաջին իսկ տարում ձախողվեցին ռուսական բանակի հարվածների ներքո, ապա 1918 թվականին դրանք չիրականացան՝ Անտանտի պետությունների տարած հաղթանակների և Հայաստանի, ինչպես նաև երկրամասի ժողովուրդների պայքարի շնորհիվ:

Չնայած քեմալական շարժման հակաանտանտյան բնույթին, Անկարայի կառավարությունը հույս ուներ հակախորհրդային գործարքի մեջ մտնել Անտանտի տերությունների հետ, որպեսզի վերջ տար Սևրի պայմանագրի իրագործմանը: Քեմալականների Հայկական Հանրապետության դեմ ձեռնարկած ագրեսիան նույնպես հետապնդում էր նույն նպատակը.

աշխարհի քարակեղից շնչել Արեւելյան Հայաստանը ևս (ինչպես Արեւմտյան Հայաստանի հետ արվեց), գլխովին ոչնչացնել հայ ժողովրդին, ցույց տալ Սևրի պայմանագրի բացարձակ անիրագործելիությունը և դրանով իսկ ազդել Թուրքիայի նկատմամբ դաշնակից պետությունների վարած քաղաքականության վրա:

Ինչպես արխիվային փաստաթղթերի, այնպես էլ թուրք հեղինակների վկայությամբ, քեմալական կառավարությունը կանխօրոք նախապատրաստել և հանգամանորեն մշակել էր Հայաստանի ոչնչացման ծրագիրը և սեփական նախաձեռնությամբ էլ ձեռնամուխ եղավ դրա գործադրմանը:

Քեմալական կառավարությունը սկզբում փորձեց իր նպատակին հասնել դիվանագիտական ճանապարհով՝ հորհրդային Ռուսաստանի հետ բանակցություններ վարելու միջոցով: Սակայն 1920 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին Մոսկվայում սեղի ունեցած խորհրդա-թուրքական բանակցությունները ձախողվեցին՝ թուրքական պատվիրակության Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ առաջ քաշած ագրեսիվ պայանների պատճառով:

Խորհրդային Ռուսաստանը առաջին պետությունն էր, որ ճանաչեց Անկարայի քեմալական կառավարությանը: ՌեՅՍՄԷ-ը քեմալական շարժմանը օգնեց զենքով, զինամթերքով և սակով: Թուրքիան դիտվում էր որպես Արևելքում սոցիալիստական հեղափոխության դրոշակակիրը:

Նախքան քեմալական Թուրքիայի Հայաստանի Հանրապետության դեմ ձեռնարկած արշավանքը, Անկարայի և հորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունները պայմանավորվել էին, որ հարձակման անցնելու դեպքում թուրքական զորքերը Նարիզամիշի գծից այս կողմ չպետք է անցնեն, Դասիչազպային իրավունքի կոպիտ խախտում էր հորհրդային Ռուսաստանի կառավարության կողմից, որը Հայաստանի Հանրապետության հետ շունենալով ոչ մի առնչություն, հայերի դեմ ինքնաբերական քեմալական Թուրքիային է հանձնում Հայաստանի տարածքը, ընդհուպ մինչև Սարիզամիշ: Դրա հետևանքը եղավ այն, որ քեմալական բանակը, Սարիզամիշը գրավելուց հետո, շարունակեց իր ավերիչ առաջխաղացումը, գրավելով նաև Ալեքսանդրապոլը: Թուրքական զորքերի հաղթանակին քիչ դեռ շխաղաց Ստալինի հակահայկական վերքորոշումը և նրա հայ-թուրքական պատերազմի ընթացքի մասին ապակողմնորոշող հեռագրերը քաղբյուրոյի անդամներին:

Քեմալական զորքերի հաղթանակին նպաստեցին նաև Հայաստանի հեղհոմի գրավոր և բանավոր կոչերը, պրոպագանդան, որոնցով կազմալուծում էին հանրապետության

բանակը, թուլացնում նրա մարտունակությունը, դրանով իսկ ջլատելով ազգային ուժերը:

Քեմալականների հաղթանակին քիչ օգնություն չբերին էակ նրանց էմիսարների ակտիվ գործունեությունը հորհրդային Ադրբեջանում: Ը վերջո թուրքական և խորհրդային զորքերի հարվածներից Հայաստանի Հանրապետությունն այն աստիճան թուլացավ, որ դաշնակցական կառավարությունը ստիպված եղավ ընդունելու ՌեՅՍՄԷ-ի վերջնագիրը՝ իշխանությունից հրաժարվելու և այն բոլշևիկներին հանձնելու մասին: Իրանով վերջ տրվեց Հայաստանի առաջին Հանրապետությանը:

1921 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին մոսկովյան խորհրդա-թուրքական երկրորդ բանակցությունների ժամանակ, խորհրդային պատվիրակության ղեկավարը նույն Գ. Չիչերինն էր, սակայն այդ բանակցություններում ակտիվ մասնակցություն էին ցույց տալիս Լենինը, Ստալինը, Տրոցկին և Լաքովից նրանց խորհրդատուներ՝ Նարիմանովը, Կարակը և ուրիշներ:

Նորահայտ փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը մեզ պարզում է, որ հորհրդային Ռուսաստանի պատվիրակության ղեկավար Գ. Չիչերինն և քաղբյուրոյի ու կենտրոնական կոմիտեի միջև քեմալական Թուրքիայի նկատմամբ գոյություն ունեին տարբեր տեսակետներ:

Լենինը, Ստալինը, Տրոցկին, հակառակ Չիչերինի արգաթացի, օբյեկտիվ տեսակետի, թելադրում էին նրան «Ինչ գրեմ եմ ինի, բավարարել հեղափոխության դրոշակակիր քեմալական Թուրքիայի պահանջները»:

Այդ ամենի արգասիքը եղավ այն, որ մարտի 16-ին կընթաց «Իսրեկամության և եղբայրության» խայտառակ, ապօրինի պայմանագիրը, որով առանց Հայաստանի Հանրապետության իմացության նրա տարածքից 28 հազ. քառ կմ հանձնվեց Թուրքիային, իսկ Նախիջևանը և Ղարաբաղը բռնակցվեցին Ադրբեջանին:

Իավադիր գործարքի հետևանքը եղավ այն, որ Հայաստանի 71 հազ. քառ. կմ. տարածքից ընդամենը մնաց 29,8 հազ. քառ. կմ.:

«Օսմանյան կառավարության արարադրանքների և քաղաքականությունների Թուրքիայի հարցում 19-րդ դարի երկրորդ կեսին», հայկական ԳԱ «Տեղեկագիր», 1948 թ. № 7, էջ 39-53:

Рец. на кн.: Е. Токаржевский, Бакинские большевики-организаторы борьбы против германо-турецких интервентов в Азербайджане в 1918 г., «Труды», Х. Азерб. филиал ИМЭЛ при ЦК ВКП(б), Баку, 1948, с. 212-222.

О работах проф. А. Ф. Миллера: «Краткая история Турции», «Очерки новейшей истории Турции» — «Вестник АН СССР» М., 1949. № 8. с. 94-104. «Известия АН Арм. ССР». Общественные науки, Ереван, 1949. № 4. с. 81-91.

Сталинское учение по национально-колониальному вопросу и народы Востока — «Вестник АН СССР». М. 1949, № 12. с. 60-85.

Аграрные отношения в Кемалистской Турции — «Труды» Сектора экономики АН Арм. ССР. Ереван, 1949, т. I. с. 212-238.

Ленин и народы Закавказья — «Известия АН Арм. ССР» Общественные науки. Ереван, 1950, т. 5. с. 3-19.

Англо-американские противоречия в Иране и их обострение после II мировой войны. «Известия АН Арм. ССР». Общественные науки, Ереван, 1952, № I. с. 19-36.

«Անգլո-ամերիկյան ինտերվենցիան Անդրկովկասում 1918-1920 թթ. և Անդրկովկասի ժողովուրդների պայքարը իրենց ազատության համար», 29 Ա «Տեղեկագիր», 1953 թ., № 3, էջ 35-48:

Из истории борьбы армянского народа против американских агрессоров и их агентов — жур. «Партийная жизнь». орг. ЦК КП Армении, Ереван. 1954, № 2 с. 54-59.

Обнищание трудящихся Турции после II мировой войны, Ереван, 1954, № 12. с. 59-72.

Влияние русской революции 1905-1907 гг. на Турцию. — В тез. «Объединенная научная сессия отделений общественных наук Аз. ССР. Груз. ССР и Арм. ССР посвященной 50-летию Первой русской революции». Тбилиси, 1955, с. 35-40.

Труд по истории национально-освободительной борьбы армянского народа — жур. «Вопросы истории». М. 1955, № 11, с. (совместно с В. Меликсетяном).

Влияние русской революции 1905-1907 гг. на развитие революционного движения в Турции. — «Известия АН Арм. ССР». Общественные науки. Ереван, 1955. № 12, с. 59-76.

Крайнее обнищание трудящихся Турции после Второй мировой войны. Изд. «Общество по распростран. пол. и научн. знаний». Ереван. 1955, 33 стр.

Из истории армянского нагода. — В книге: «Армянская ССР», М., 1955, с. 34-48.

Подожение трудящихся масс в современной Турции. Ереван. изд. АН Арм. ССР, 1955, 156 стр.

Влияние Октябрьской революции на национально-освободительное движение в Турции. — «Известия АН Арм. ССР». Обществ. науки. Ереван, 1955, № 10, с. 7-22.

Аграрная политика османского правительства в Западной Армении во второй половине 19 в. Ереван, «Госиздат Армении». 1957, 135 с.

Армяне. В кн. Народы Передней Азии. Этнографический очерк. М., Изд. АН СССР. 1957, с. 291-294

Великая Октябрьская социалистическая революция и национально-освободительная борьба в Турции (1918-1922 гг. Ереван. изд. АН Арм. ССР, 1958, 82 стр.

Из истории турецкой интервенции в Закавказье в 1918 г. — «Известия АН Арм. ССР». Общественные науки. Ереван, 1958. № 7, с. 27-42.

Борьба народов Закавказья против турецких оккупантов в 1918 г. — «Востоковедческий сборник», Ереван, изд. АН Арм. ССР, 1960, т. 1. с. 190-242.

О некоторых фактах антинаучного освещения истории — «Востоковедческий сборник». Ереван. изд. АН Арм. ССР, 1960, т. 1. с. 379-400 (со автор А. Х. Саф-растян).

Фальсификация некоторых вопросов истории армянского народа в трудах турецких историков. — «Известия АН Арм. ССР». Общественные науки. Ереван, 1961. № 12. с. 13-22 (со автор Р. Г. Саакяном).

Пантюркистская и панисламистская агентура Османской империи в Закавказье накануне «первой мировой войны». — «Известия АН Арм. ССР» Обществ. науки. Ереван, 1961, № 7, с. 17-30.

Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье накануне и в годы первой мировой войны. Ереван, изд. АН Арм. ССР, 1962, 497. стр.

К вопросу о вступлении Османской империи в войну на стороне Центральных держав.— «Краткие сообщ. Ин-та народов Азии» (АН СССР). М., 1963, № 1, с. 132-140.

Zum Kriegseintritt des Osmanischen Reiches an Seite der Zentralmächte in November 1914. Kolonialismus und Neokolonialismus in Nordafrika und Na Ost. Akademie-Verlage, Berlin, 1964, S. 168—179.

«Թուրքիան և նրա նվաճողական բաղաբահանությունը Անգրիզիկառու 1914-1918 թթ.», «Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան 1964, 541 էջ.
«Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմաբանության մեջ», Հայաստանի պետական հրատարակչություն, Երևան, 1963, էջ 96 (Հեղինակակից՝ Թ. Գ. Սահակյան): Այս աշխատությունը հրատարակվել է անգլերեն՝ ԱՄՆ-ում:

Vital Issues In Modern Armenian History, Watertown, Massachusetts, 1965, USA.

«Հայերի ֆիզիկական ոչնչացման ծրագրի իրականացումը երեսնամյակի կողմից 1915-1916 թվականներին», Պելրոթ, 1965, 133 էջ:

Ценная монография.— «Известия АН Арм. ССР». Общест. науки, Ереван, 1965, № 7. с. 185-193.

Армяноубийственная политика младотурок в 1915-1916 гг.— жур. «Советская Армения». Ереван. 1965, № 4. с. 16-23.

Армянский вопрос и великие державы.— жур. «Литературная Армения». Ереван, 1965, № 6, с. 63-74.

Геноцид армян 1915-1916 гг.— «Историко-филологический журнал» (изд. АН Арм. ССР). Ереван, 1965, № 1, с. 23-36.

Монография о национально-освободительной борьбе в Турции.— «Вестник архивов Армении», Ереван, 1967, № 1. с. 233-251.

Советско-турецкие отношения в Закавказье в 1920-1921 гг.— жур. «Литературная Армения», Ереван, 1967, № 6. с. 79-91.

Великая Октябрьская социалистическая революция и национальная война в Турции (1918-1922 гг.).— «Вестник архивов Армении», Ереван, 1967, № 3. с. 153-174.

Дипломатическая миссия РСФСР в Армении.— «Вестник архивов Армении». Ереван, 1967, № 3, с. 21-32.

Введение, дашнакско-турецкая война.— В кн.: Ночейшая история Турции., М. «Наука», 1968. с. 7-18, 253-259.

Рец.: В. Парсамян—История армянского народа, т. 3.— «Вестник общественных наук» АН Арм. ССР. Ереван, № 7, 1968, с. 70-73.

Գրախ. Ա. Ս. Համբարյան, «Ազգաբաշխի հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում (1856-1914)», Երևան, 1965. «Պատմաբանասիրական հանդես», 1968, № 1, էջ 253-259:

Об армяно-венгерских исторических и культурных связях и задачах их изучения.— «Вестник общественных наук» АН Арм. ССР», Ереван, 1969, № 5, с. 39-56. (совместно Агаян Ц. П. и Восканян В. К.)

На XII Всемирном форуме алтаистики (Берлин, ГДР).— «Вестник архивов Армении», Ереван, 1969, № 2, с. 262-268.

Великие державы и восточный вопрос.— «Вестник архивов Армении», Ереван, 1970, № 3, с. 211-220.

Ленин и освобождение армянского народа.— «Вестник архивов Армении», Ереван, 1970, № 1, с. 27-36.

Административная и демографическая политика османского правительства в Западной Армении.— «Страны и народы Ближнего и Среднего Востока», т. V. Турция, Ереван, 1970, с. 357-378.

Политика Османского правительства в Западной Армении и державы в последней четверти 19-го и в начале 20 вв. Ереван, изд. АН Армении, 1972, 332 стр.

К вопросу о вступлении Османской империи в первую мировую войну на стороне центральных держав (доклад на XII Всемирной конференции Алтаистики в Берлине).

«Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker». Protokollband der XII. Tagung der Permanent International Altaistic Conference 1969 in Berlin. Akademie-Verlag, Berlin, 1974, S. 511-510.

Ценный труд. (История армянского народа. Т. V. Изд. АН Арм. ССР, Ереван, 1974).— «Литературная Армения», 1975, № 8, с. 106-109.

Советско-турецкие отношения в Закавказье в 1920-1921 гг.— В кн.: «Великий Октябрь и Турция», М., 1997, с. 31-40.

«Երիտթուրքական հեղափոխություն», Հայաստանի Հանրապետության, Երևան, 1977, հատ. 3, էջ 590-591»:

Туркология в Армении и перспективы ее развития. В кн.: Турция, История и экономика. М., 1978, с. 78-82,

«1877-1878 թթ. ոսմա-թուրքական պատերազմը և Բուլղարիայի ազատագրումը թուրքական լծից», «Պատմաբանասիրական հանդես», № 1, 1978, էջ 17-29.

Турецкая агрессия в Армении осенью 1920 г. Позиция Советской России — «Страны и народы Ближнего и Среднего Востока. Т. X. Турция, Ереван, 1979, с. 71-89.

Младотурецкая революция 1908-1909 гг. — «Армянская Советская энциклопедия», 1977, т. 3 с. (на арм. яз.)

Османская империя — исторический очерк. — «Армянская советская энциклопедия», 1978, т. 4. с. (на арм. яз.),

«Օսմանյան կայսրությունը» (պատմական ակնարկ), Հ հանրագիտարան, Երևան, 1978, հատ. 4, էջ 254-258:

«Հայ թուրքագիտությունը XIX դարում և XX դարակզբին», «Մերձավոր Միջին Արևելքի ներկերն և մոդերնիզմներ», հատ. X, Քոբրեի, Երևան, 1979 էջ 241-283»:

«Հայաստանն Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին», «Հայ Ժողովրդի Պատմություն», հատ. 6, Երևան, 1981, էջ 536-582:

К вопросу о характере национально-освободительной войны в Турции в 1919-1923 гг. — «Вестник архивов Армении», 1982, № 3, с. 160-174.

Панисламизм и пантюркизм во внутренней политике младотурок. «Вестник востоковедения». Ереван, 1983, № 1-2, с. 5-19.

Изучение истории Западной Армении в армянской советской историографии. — Историко-филологический журнал». Ереван, 1984, № 4, с. 78-90.

Из истории туркологии в Советской Армении. — «Народы Ближнего и Среднего Востока». Ереван, 1985, т. XII, Турция, с. 248-274.

Положение угнетенных народов Османской империи в освещении турецких авторов. Тезисы. — «Актуальные вопросы историографии Востока нового и новейшего времени. Проблемы национально-освободительного движения в странах Азии и Северной Африки в советской и зарубежной историографии 50-80-х гг. XX в. «М.» 1985, с. 119-122.

Особенности аграрных отношений в Западной Армении во второй половине XIX века. — «Вопросы востоковедения» Ереван, 1987, № 3-4, с. 99-107,

Актуальная монография (о книге Б. М. Поцхверич «Внешняя политика Турции в 60-х-начале 80-х годов», М., 1986). — «Вестник архивов Армении», Ереван. 1987. № 3, с. 232-236.

Положение угнетенных народов Османской империи в освещении турецких авторов, — «Вестник общественных наук». Ереван. 1989. № 3. с. 13-23.

Փանիսլամիզմի և փանթուրքիզմի վարդապետությունները երիտթուրքերի ներքին քաղաքականության մեջ, «Պատմագիրը նոգագտի և չրթակալից» (Գամրբը) հայոց, Պելլուսթ, 1989, էջ 386-395:

Геноцид — политика пантюркистов. — «Вестник архивов Армении», Ереван. 1990. № 4, с. 29-43.

За кулисами, Как рождался московский договор 1921 года. — «Литературная Армения», Ереван, 1991. № 1, с. 71-82.

История Армении 1918-1921 гг. в освещении турецких авторов. — «Литературная Армения». Ереван. 1991, № 8, с. 91-103.

Армянское добровольное движение 1914-1918 гг. — «Армянский вопрос. Энциклопедия». Ереван, 1991, с. 62-64.

Кемалистское движение. — «Армянский вопрос. Энциклопедия». Ереван, 1991, с. 198.

Из истории советско-армянских дипломатических отношений. — «Вестник общественных наук». Ереван, 1993. № 3, с. 3-17.

Армянский вопрос и Россия в 1912-1914 гг. Историко-филологический журнал». Ереван, 1994. № 4, с.

Քեմալականների 1920-1921 թթ. արշավանքը Անդրկովկաս և 1921 թ մարտի 16-ի մոսկովյան պայմանագիրը «Երաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, 1992 № 1, էջ 19-34:

Հայ-թուրքական հարաբերությունների պատմությունից — 19-րդ դարի վերջը 20-րդ դարի սկիզբը (մի քանի փաստաթուղթ «որոշակի էջերից»), «Իրաննամ», գիտաճանաչողական հանդես, 1994, ր տարի թիվ 1 (8), էջ 21-26:

Երիտթուրքերի պանթուրքական դավթողական նոր նկրտումները Բա-թումի հաշտության կոնֆերանսում (1918 թ. մայիսի 11-ից հունիսի 4-ը) «Երաբեր» հասարակական գիտությունների, Երևան 1994 № 4 էջ:

ՔՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Մուտք	3
Գլուխ առաջին. Օսմանյան կայսրության ագրեսիան Անդրկովկաս 1918 թվականին	
Գլուխ երկրորդ. Նախարարի դեպի Մեծ Թուրան Պաշարի բովում	5 103
Գլուխ երրորդ. Քեմալական Թուրքիայի արշավանքը Անդրկովկաս 1920 թ. աշնանն ու 1921 թ. ձմռանը և խոր- հըրդային Ռուսաստանի դիրքորոշումը	
Ո՞ւմ ապավինել	136
Գլուխ չորրորդ. Անդրկովկասը մոսկովյան խորհրդա-թուրքա- կան բանակցություններում 1921 թ. փետրվար- մարտ ամիսներին և մարտի 16-ի մոսկով- յան ու Կարսի հեղափոխության 13-ի պայմանագրերը	
Կուլիսների հետևում	182
Վերջաբան	193

ԵՐՎԱՆԻ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ԳԱՎԱԿԻՐ ԳՈՐԾԱՐՔ
Հայաստան — Ռուսաստան — Թուրքիա

Խմբագիր՝ էդ. Գևորգյան, Ա. Կարապետյան
Նկարիչ՝ Դ. Պապոյան
Գեղ. խմբագիր՝ Գ. Հովհաննիսյան
Տեխն. խմբագիր՝ Հ. Վարդանյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Ա. Կարապետյան

ИБ 7681

Հանձնված է շարվածքի՝ 22.05.1992 թ.: Ստորագրված է սպազրոթյան՝
5.10.95 թ.: Ֆորմատ՝ 84×108¹/₃₂: Քուղթ՝ սպագրական՝ № 1:
Տառատեսակ՝ «Գրքի սովորական»: Տպագրություն՝ բարձր: 8,92 պայմ.
մամ.: 10,71 հրատ. մամ.: Տպաքանակ՝ 1.000: Պատվեր՝ 431:
«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան—9, Ա. Իսահակյան 28:
ՀՀ կառավարությանն առընթեր տեղեկատվության նախարարության
Արտաշատի շրջ. տպարան, Մանուշյան 7: